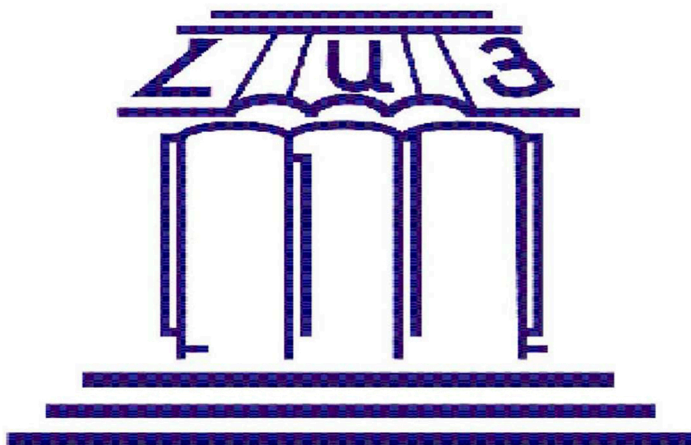

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

23

≠

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԳԱՎԿՈՍԻ ԱԳԻՏՊՐՈՊԵԱԺՆԻ № 2

Պրոլետարներ բոլոր յերկրների, միացե՛ք

2. ԽՈՐՐԱԲԻՆ

ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՊԱՏՄԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Թարգ. Գ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆ

Լենինական — 1925

1/2 2017

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԳԱՎԿՈՄԻ ԱԳԻՏՊՐՈՊԱԺՆԻ № 2

Պրոկտարներ բոլոր յերկրների, միացեմ

2. ԽՈՐՐԱԲԻՆ

ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՊԱՏՄԱ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Թարգ. Գ. Ա.ԹՈՒՆՅԱՆ

Տպարան Լենինականի Տեղական Տնտեսական Խորհրդի բաժնի

1925

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(«Պլենս» Լիգա)

Ներկա գիրքը, ինչպես և այս սերիայի մյուս հրատարակությունները, սկզբնապես ծրագրվել են անհատ հեղինակի կողմից, բայց հետո նայվել և քննվել են խմբագրական կոմիտեի կողմից:

Այս գրքի սկզբնական ծրագրի հեղինակ Չ. Ֆ. Խորսթինն է գծել նաև սույն գրքի մեջ մտած քարտեզները: Նրա առաջարկած նյութերի բաշխումը և շարադրություն ընդհանուր մեթոդն ամբողջապես ընդունվել են խմբագրական կոմիտեի կողմից: Սակայն կոմիտեիս մյուս անդամներն ևս այս գրքի վրա ազդեցություն են արել մի շարք ցուցումների, ուղղումների և լրացումների միջոցով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՑՆԱՑՄԱՆ ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

Հ. Կ. Կ. ԼԵՆԳԱՎԿՈՄԻՑ.

11-2433/99

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.

Անգլիական հրատարակությունից	2 յեր.
Նյութերի ցանկ	5 »
Ռուսերեն հրատարակության առաջաբանը	7 »
Աշակերտներին և դասատուներին	9 »
Ցանկ հատուկ անունների	11 »
Անգլերեն հրատարակության առաջաբանը	17 »

Գլուխ I. — Առեւտրագրական գործոցները պատմության մեջ. 20 »

Մարդը և նրա շրջապատը. — Աշխարհագրությունը և պատմությունը. — Յեզիպոսը և անապատը. — Ամերիկան և յերկու ովկիանոսները. — Անգլիայի աշխարհագրական դիրքը:

II — V ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ. — ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԼՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. — ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ԿԱՆՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՃՈՒՄԸ.

Գլուխ II. — Գեսային հովիտները. 32

Արևադարձային և բարեխառն գոտիները. — Մարդկային դար-
դացման նպաստավոր պայմանները. — Վճրատեղ և ծնվել քաղա-
քակրթությունը. — Վոռոգման հասարակական նշանակությունը.
— Գետը, վոդայես միավորող գործոն:

Գլուխ III. — Ներքին ծովեր. 45

«Միջերկրական ծովի շրջանը». — Քաղաքակրթության տա-
րածումը. — Յերկաթը դուրս և քշում բրոնզին. — Միջերկրականի մի-
ավորումը. — Նոր ժողովուրդների ներախուժումը. — «Ներքին ծովե-
րի» յերկրորդ շրջանը:

Գլուխ IV. — Ովկիանոս. 63

Աշխարհը միավորելու առաջին քայլերը. — Ճանապարհ դեպի
Հնդկաստան. — Արևմտյան ճանապարհը և «Նոր Աշխարհը». —
Կենտրոնների տեղափոխությունը. — Անգլիական գերիշխանության
սկզբնավորությունը. — Աշխարհի բոլոր ափերի հայտնագործումը:

Գլուխ V. — Ցամաքային տրանսպորտ. 77

Յերկաթուղիների յերևալը. — Կոնտինենտալ տարածություն-
ների հայտնագործումը. 1) Աֆրիկա, 2) Ամերիկա, 3) Ասիա. —
Յերկաթուղիները և յեվրոպական պետութայունները:

Գլուխ VI.—Ժամանակակից աշխարհը.

92

Աշխարհի բոլոր մասերի մեջ յեղած տնտեսական փոխադարձ կախվածությունը.—Քաղաքական բաժանումները.—Պետությունների խմբավորումը.—Հինգ մեծ խմբերը:

VII—XI ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ.—ՀԻՆԳ ՄԵՇ ԽՄԲԵՐԸ.

Գլուխ VII.—Ամերիկա.

105

Նոր մեծ պետությունը.—Միացյալ-Նահանգների զարգացումը.—Նրանց բնական հարստությունները.—Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկա.—Պանամայի ջրանցքը.—Կանադա:

Գլուխ VIII.—Բրիտանական կայսրություն.

121

Աշխարհագրական միություն բացակայություն.—Ծովային հզորությունը և ծովային ճանապարհները.—Արդյունաբերական Անգլիան և դոմինիոնները.—Հնդկական ովկիանոսը և ծովային ճանապարհը դեպի այդ ովկիանոսը.—Շփման կետերը.—Մեծ-Բրիտանիայի բնական հարստությունները և հարաբերական անկումը:

Գլուխ IX.—Հեռավոր Արևելք.

138

Չինական քաղաքակրթություն.—Բնական հարստությունների կուսական յերկիրը.—Ցապոնիա.—Խաղաղ ովկիանոսյան պրոբլեմը.—Մի պիտի շահագործի Չինաստանը:

Գլուխ X.—Խորհրդային Ռուսաստան.

151

Բանվորական խումբը.—Աշխատավորական գործունեությունը ուսական պատմության մեջ.—Յերկաթուղիները բաց են անում ժամանակակից շրջանը.—Հեղափոխություն.—Ժամանակակից Ռուսաստանի հիմնական պրոբլեմը:

Գլուխ XI.—Ֆրանսիական խումբ.

165

Պրուսիայի ժառանգը.—Պակստում և միմիայն մի բան.—Հետպատերազմյան Յեվրոպան.—Կապ Միջերկրական ծովի միջոցով.—Անգլո-Ֆրանսիական մրցակցություն.—Իտալիա:

Գլուխ XII.—Յեգրականություն.

178

Աշխարհի միությունը խորտակվում և իմպերիալիզմի կողմից.—Բանվոր դասակարգի նպատակը.—Մեր թշնամին համաշխարհային կապիտալիզմն է.—Ինտերնացիոնալիզմը պետք է գիտություն վրա հիմնվի:

Հավելված.—Հինգ Մեծ խմբերը

185

Քարտեզների ցուցակը

198

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

Ներկա գրքույկը, վոր առաջարկվում է ընթերցողների ուշադրությունը, հնայած յուր փոքր ծավալին, շատ հարուստ է յուր բովանդակությամբ: Ամբողջ աշխարհի ժամանակակից տնտեսական և քաղաքական աշխարհագրությունը պատկերին նախորդում է այստեղ համաշխարհային պատմության համառոտ ուրվագիծը: Դրանով անա այս գիրքը տարբերվում է աշխարհագրության բոլոր դասագրքերից, վորոնք սովորաբար խուսափում են պատմական տարրերից:

Բայց սույն գրքի արժանիքը միայն դա չէ: Յեվ վոչ ել դրա մեջ է միայն, վոր այս գրքի մեջ տեղավորված են մի շարք պատմական և աշխարհագրական քարտեզներ: Մեր առաջ դրված է աշխարհագրության մարքսիստական և կոմունիստական մի դասագիրք, վորը յուր աշխարհագրական և պատմական մասը կապում է ներկա մոմենտի քաղաքական պրոբլեմների հետ, մասնավորապես ներկա ժամանակի հիմնական պրոբլեմի հետ՝ վոր է իշխանության նվաճումը միջազգային պրոլետարիատի կողմից, համաշխարհային սոցիալիստական տնտեսության ստեղծումը:

Մենք չենք կասկածում, վոր այս գիրքը տասնյակ հազարավոր ընթերցողներ կըգտնի, վոր նա անփոխարինելի ձեռնարկ կըհանդիսանա ամենից առաջ մեր դպրոցների, մասնավորապես Խորհրդային կուսակցական դպ-

րոցների համար, վոր նա վերջապես վերին աստիճանի ոգտակար կըլինի մեր շարքային միջակ կուսակցական ընկերների համար: Չե վոր մեր ամբողջ կուսակցութիւնը (դրա մեջ նաեւ այն 200 հազար բանվորները, վորոնք այժմ ընդունվում են նրա շարքերը) իբրեւ մի կուսակցութիւն, վոր կառավարում ե պետութիւնը, յուր ամենորայ կյանքի ընթացքում ստիպված ե զբաղվել և հետաքրքրվել միջազգային քաղաքականութեան հարցերով, մայր ցամաքների կյանքով ապրել և մտածել, ինչպես արտահայտվում ե անգլիացի իմպերիալիստ Չեմբելենը:

Իսկ այդ բանի համար հաճախ պակասում են աշխարհի տնտեսական և քաղաքական աշխարհագրութեան ամենատարրական գիտելիքներն ու տեղեկութիւնները, վոր տալիս ե այս գիրքը:

Յեւ միայն մի բանի համար կարելի յե ցավել. այն բանի համար, վոր այս գիրքը գրված ե անգլիացի ընթերցողի համար անգլերեն լեզվով, վորից ստիպված ենք թարգմանել: Աշխարհագրութեան ամենամանրաժեշտ կոմունիստական դասագիրքը յերևան յեկավ բուրժուական Անգլիայում, իսկ մեզ մոտ, վորտեղ իշխանութեան ղեկը կոմունիստների ձեռքումն ե, այդպիսի դասագիրք մինչև այժմ չկա:

Յեւ դա դեռ քիչ ե: Չունենալով աշխարհի տնտեսական աշխարհագրութիւն, մենք չունենք մինչև այժմ նույնիսկ մեր Խորհրդային Միութեան մի լավ մարքսիստական տնտեսական աշխարհագրութիւն:

Ն. Պոպով.

ԱՇԽԱԿԵՐՏՆԵՐԻՆ ՅԵՎ ԴԱՍԱՏՈՒՆԵՐԻՆ

Այս գրքի մեջ յեղած քարտեզները չեն կարող փոխարինել աշխարհագրական ատլասին, այլ հանդիսանալու յեն լոկ նրա լրացումը:

Այս 12 գլուխները, վորոնցից բաղկացած ե ներկա գիրքը, տասներկու դասախոսութիւններից կազմված մի դասընթացի նյութ են տալիս:

Ավելի համառոտ՝ վեց դասախոսութիւններից բաղկացած դասընթացի համար հավանորեն հիմք կըծառայեն վերջին վեց գլուխները, վորոնք խոսում են ժամանակակից աշխարհի մասին: Այդ դեպքում նյութը կարելի յե հետևյալ ձևով դասավորել.

Դասախոսութիւն առաջին. — «Ժամանակակից Աշխարհ»: — Տնտեսական փոխադարձ կախվածութիւն (յերկրորդ և հինգերորդ գլուխների շատ համառոտ, ընդհանրացումներով շարադրութիւնը). Հինգ մեծ խմբեր:

Դասախոսութիւն յերկրորդ. — «Ամերիկա»: — Յերկու ովկիանոսները և նրանց միացնող ճանապարհը: — Քարածուխ, յերկաթ, նաֆտ:

Դասախոսութիւն յերրորդ. — «Բրիտանական կայսրութիւն»: — Աշխարհագրական միութեան բացակայութիւն: — Ծովային հզորութիւն և ծովային ճանապարհներ և այլն:

Դասախոսութիւն չորրորդ. — «Հեռավոր Արեւելք» — Զի-

նաստանի հարստությունները, Յապոնիայի բարձրացումը.
— Խաղաղ ովկիանոսի պրոբլեմը:—

Դասախոսություն հինգերորդ. — «Ռուսաստան»: — Ցա-
մաքային տրանսպորտը, Սիբիրի հարստությունները: —
Աշխարհագրությունը և Հեղափոխությունը:—

Դասախոսություն վեցերորդ. — «Ֆրանսիական խումբ»: —
— Իմպերիալիզմն Յեվրոպայում: — Ֆրանսիան բռնում է
Գերմանիայի տեղը: — Միջերկրական ծովին իշխելու խըն-
դիրը: — Յեզրափակություն:

Իհարկե յուրաքանչյուր հասկացող աշակերտ իսկույն
կըմբռնի, վոր ժամանակակից համաշխարհային պրոբլեմ-
ների ամեն տեսակի ուսումնասիրություն անհրաժեշտորեն
պետք է շարունակ վերստուգվի և վերաքննվի ընթացիկ
դեպքերի լույսի մեջ: Դասատուները պետք է աշխատեն
ըստ հնարավորության ոգտագործել միջազգային բնույթ
ունեցող ժամանակակից դեպքերը՝ վորպես լրացուցիչ լու-
սաբանություններ: Մեր այս գիրքը պետք է ամենաընդ-
հանուր մի ուրվագիծ լինի միայն, վորի մեջ կարելի չէ
և անհրաժեշտ է մի շարք կենդանի և աշխույժ մանրա-
մասնություններ մտցնել:

Առաջին հինգ գլուխները նյութ են տալիս «Աշխար-
հագրություն և պատմություն» թեմայի մասին մի համա-
ռոտ դասընթացի, վորը, ինչպես ցույց է տալիս փոր-
ձը, շատ ոգտակար է աշակերտների մեջ կենդանի հետա-
քրքրություն հարուցանելու դեպի այդ յեզվու առարկա-
ները: Իհարկե, դասատուն կաշխատի վորքան կարելի չէ
ազնի հաճախ կապել այդ պատմական դասախոսություն-
ները ժամանակակից պրոբլեմների և ժամանակակից աշ-
խարհի հետ: Այդ հանգամանքը աշակերտների համար շատ
կենդանի և շոշափելի կըդարձնի մարդկության անցյալի և
ներկայի մեջ յեղած կապը:

ՅԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Ա.

Արեստինիա 98:
Աբինգտոն 86:
Ագադես 173:
Ադրիատիկ ծով 61:
Ադեն 127, 128, 189:
Ադրբեջան 194:
Աթենք 53:
Ալբանիա 157:
Ալբերտ 84:
Ալժիր 173, 175:
Ալեքսանյան լեռներ 84, 109:
Ալյասկա 110, 186:
Ալեքսանդր Մակ. 52, 63:
Ալեքսանդրիա 53, 70:
Ալյույան լեռներ 61:
Ալտայան սարահարթ 156:
Ամադոն 17, 68, 70, 80, 85, 86:
Ամստերդամ 71:
Անգլիա 29, 60, 65, 71, 72,
75, 78, 84, 88, 93, 105—120,
130—137, 152, 158, 165, 166,
167, 168, 173, 174, 175, 176,
178:
Ամերիկա 17, 27, 28, 29, 36, 63,
69, 70, 72, 75, 80, 83, 86, 99,
105—120, 135, 141, 158, 163,
167, 168, 173, 180:
Անդրկովկաս 87:
Անտիոք 53:
Ավստրիա 130:
Ավստրո-Հունգարիա 96, 170:
Ավստրալիա 75, 126, 127, 128,
132, 133:
Ավգանիստան 190:
Ապենինյան թերակղզի 54:

Ասիա 52, 64, 65, 66, 68, 69,
75, 81, 82, 117, 132, 155, 170,
173:
Ասորիք 59, 66, 175:
Ատլանտյան ովկիանոս 17, 28,
30, 63, 87, 107, 108, 119, 122,
146, 153, 175:
Արարիա 49, 128:
Արգենտինա 115, 127:
Արխանգելսկ 155, 164:
Աֆրիկա 17, 27, 28, 29, 35,
36, 65, 68, 69, 80, 81, 82,
111, 115, 126, 128, 170, 181:

Բ.

Բարելոն 48:
Բագու 161:
Բալկանյան թերակղզի 52, 59,
99, 100:
Բալտիկ ծով 30, 61, 62, 107,
152, 155:
Բադաու 66, 87, 128, 130:
Բայկալ 153, 155:
Բարբադոս 123:
Բարեհուսո հրվ. 68, 123:
Բելոռուսիա
Բելյուս 70:
Բերգեն 61, 62:
Բերլին 128, 130:
Բերմադյան կղզիներ 52, 58,
153, 155:
Բիրմա 128, 143, 188:
Բրեյլսֆորտ 99:
Բրեմեն 61:
Բրիտանիա 23, 30, 31, 55, 67,
74, 127, 130, 132, 133, 175:

Բրիտանական կայսրութիւն
102, 119, 120—137:
Բրազիլիա 74, 113:
Բրյուզզե 61:
Բորնեո 128:
Bowman 96:

Գ.

Գալիցիա 172:
Գալիֆակս 118:
Գալլիա 55:
Գամբիա 68:
Գանգես 39, 68:
Գենովա 60, 61, 66, 68, 70, 71,
Գերմանիա 88, 89, 90, 99,
103, 115, 125, 136, 148, 165,
166, 167, 168, 171, 172:
Գերմանական ծով 61, 62, 80:
Gibbins 54:
Գիբրալտար 59, 67, 127, 131,
175:
Գվատեմալա 84:
Գվատեմալա 186:
Գվինեա 74:
Գվինեա 74:
Գուամ 110, 186:
Գրոգնի
Գրյու 85:
Գոյլֆշտրոմ 56:
Գոնդուրաս 186:

Դ.

Դանիա 103,
Դանուբ 50, 61:
Դենիկին 160:
Դիազ 68:
Դնեպր 153, 157:
Դոնեց 158, 161:

Ե.

Եգեյան ծով 47, 48, 52, 60:
Ելբա 61, 62:
Ելզաս-Լոտարինգիա 134:

Եստոնիա 189:
Երիտրեա 197:
Eckel. E. C. 112, 133, 136,
166:

Թ.

Թաթարստան 54:
Թեմզա 86:
Թեքե 62:
Թյուրքիա 103:
Թուրքեստան 69, 158:
Թունիս 49:

Ժ.

Ժայռոտ լեռներ 85:

Ի.

Ինդո-Կիտայ 143, 173:
Ինդոս 39:
Իսպանիա 49, 54, 59, 68, 72,
73, 103, 175:
Իտալիա 49, 52, 60, 176, 177,
Իրլանդիա 96, 144:

Լ.

Լադոնյան կղզիներ 191:
Լամանշ 55:
Լանկաշիր 114:
Լավրենտիի գետ 118:
Լատվիա 189:
Լաոզիկյա 53:
Լեհաստան 170:
Լեվանտ 52:
Լիբերիա 186:
Լինկոլնշիր 133:
Լիսաբոն 70:
Լիտվա 189:
Լյուբեկ 61, 62:
Լյուտոն 93:
Լոնդոն 61:
Լոտարինգիա 97, 163, 166,
167, 168, 169, 172, 182:

Լ.

Լադաղ ու Կիլիմանդո 28, 30, 47,

75, 85, 93, 107, 109, 111—119,
129, 146, 152, 156, 186:
Մորհրդ. Ռուսաստան 193—194:
Մուան-Մեյ 39, 43, 147:

Ս.

Սալիկոս 68:
Սալիֆորնիա 118:
Սակաթա 68:
Սանադա 84, 111, 118, 119,
123, 126, 132, 133:
Սամերոն 173:
Սապչոտա 74:
Սարայան ծով 110, 111, 113,
115, 136:
Սարթաքեն 48, 53, 54, 55:
Սարմիր ծով 49, 60, 65, 128,
129:
Սենիա 188:
Kermack 67, 73:
Սիբերիա 53:
Սիյեզ 152:
Սիպրոս 175, 288:
Kendrew 158:
Սոսսա 52:
Knowles 79, 84, 87, 89:
Սրեա կղզի 47, 52, 55:
Սոլումբիա 111, 118, 186:
Սոլումբոս 28, 68, 69, 72:
Սոկ 75:
Սոնգո 68:
Սոնստանդնուպոլիս 52, 57, 66,
69, 130, 153:
Սորբնիս 53:
Սոլչակ 160:
Սորսիկա 54:
Սորեյա 138, 144:
Cowan A. R. 43:
Սուբա 110, 186:

Ձ.

Ձալեպ 66:

Համբուրգ 61, 62, 89:
Համբուրգի կղզիներ 69:
Հայաստան 55, 194:
Հայիտի 186:
Հանգա 30, 69, 71, 153:
Հավյան կղզիներ 75, 110,
186:
Հելլադա 53:
Հիյերոպոլիս 53:
Հին Ալեսար 28, 30, 46, 63:
Հյուսիսային Սառուցյալ Ուղ-
կիանոս 152, 163:
Հյուս. Ամեր. Միացյալ Նա-
հանգներ — տես Միաց. Նա-
հանգներ:
Հյուսիսային ծով 61:
Հնդկական ուղիկիանոս 120—127,
128—130, 174:
Հնդկաստան 39, 49, 51, 54,
65, 97, 68, 70, 72, 74, 80,
87, 90, 96, 123, 126, 128,
132:
Հոնկոնգ 141, 145:
Հորն հրվանդան 118:
Հոլանդիա 72, 73, 189:
Horwill G. 113:
Հոնոս 30, 61, 62:
Հոդոս 53:
Հոմ 53, 56, 58, 60, 139:
Հոմեական կայսրութիւն 30:
Հուդզոնի նեղուց 84:
Հուդզոնի ծով 84:
Հունգարիա 160:
Հունաստան 52, 54, 127, 130,
176:
Հր Յերկիր 116:

Մ.

Մագելան 69:
Մադագասկար 173:
Մալակկա թերակղզի 128:

- Մալտա 131, 175, 189.
 Մանգեզ 59.
 Մանիլայ 110.
 Մանիտոբա 84.
 Մանջուրիա 143, 144, 145.
 Մավրիկիոսի կղզի 74.
 Մարկո-Պոլո 69.
 Մարիանյան կղզիներ 191.
 Մարշալյան կղզիներ 191.
 Մարսել 173.
 Մարտինիկա 84.
 Մարսիկո 175.
 Մեծ Բրիտանիա 88, 131, 132, 134, նայիր նաև Անգլիա.
 Մեկսիկա 36, 43, 51, 70, 108, 109, 113, 136, 186.
 Մեկսիկայի ծոց 110.
 Մեմֆիս 52.
 Միացյալ-Նահանգներ 28, 70, 80, 83, 84, 85, 86, 88, 98, 99, 105—120, 122, 123, 130, 132, 133, 152, 161, 163, 169, 186.
 Միլեմ 53.
 Միլան 61.
 Միջագետք 39, 40, 41, 43, 48, 52, 55, 87, 89, 127, 128, 130, 135, 136.
 Միջերկրական ծով 29, 30, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 57, 59, 60—62, 65, 66, 71, 73, 75, 77, 89, 90, 119, 127, 129, 131, 157, 171, 173, 174, 176, 177.
 Միսսուրի 83.
 Միսսիսիպի 83, 84, 85, 109.
 Մոնղոլիա 69, 144.
 Մոնրոյե 115.
 Մորգան 103, 125.
 Morgan 116.
 Մոսկու 46.
- Մորից իշխան 74.
 Մոսկվա 155, 160, 163.
 Մուսսուլինի 177.
- 3.**
 Յամայկա 123.
 Յապոնիա 69, 93, 102, 130, 131, 141, 142—150.
 Յան Յզի-Յզյան 43, 191.
 Յգիպտոս 24, 25, 28, 29, 39, 40, 41, 42, 44, 47, 52, 59, 66, 70, 80, 126, 127, 130, 140, 144.
 Յենիսեյ 161, 162.
 Յեվրազիա 64.
 Յեվրոպա 28, 29, 30, 36, 45, 47, 52, 55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 71, 73, 85, 88, 89, 90, 95, 96, 100, 107, 115, 122, 123, 130, 133, 138, 152, 161, 165, 166, 170, 171, 173, 179.
 Յեփրատ 39, 40, 139.
 Յեփեսոս 53.
 Յոկոհամ 117.
 Յորկ-Նոտտ 133.
 Յուկատան 70.
- Ն.**
 Նապոլեոն 115, 159.
 Նեղոս 26, 39, 41, 63, 139, 140, Նեփա 155.
 Նիկարագուա 98, 111, 186.
 Նյու-Յորկ 74, 103, 114, 117.
 Նյուֆաունդլենդ 118, 126.
 Նիգերիա 188.
 Նոր-Անգլիա 108.
 Նոր Ալիսար 28, 30, 68, 69, 70, 125.
 Նոր Ամստերդամ 74.
 Նոր Զելանդիա 126, 133.
 Նովգորոդ 61, 152.

- Նորվեգիա 127, 189.
- Շ.**
 Շանհայ 117.
 Շանսի 191.
 Շանտուն 142, 145, 191.
 Շվեդիա 103, 155.
 Շարալզունդ 71.
- Ռ.**
 Ռբ 161, 162.
 Ռպորտո 127.
 Ռոտարիո 118.
 Ռոտ-Ինդիա 72, 73, 127.
 Ռեկս 124, 134.
 Ռուլ-Սարիո 103, 115, 119.
 Ռուրալ 155, 156.
- Ձ.**
 Ձագ լիճ 173.
 Ձիլի 115.
 Ձիկազո 86, 87, 114, 118.
 Ձինաստան 27, 39, 43, 51, 54, 69, 87, 100, 102, 132, 138—150, 153, 158, 183.
 Ձինգիդիան 153.
- Պ.**
 ПАЗЛОВИЧ 88.
 Պագետին 48, 60, 66, 175.
 Պանամա 107, 111, 116—117, 130, 146, 147, 186.
 Պարսկաստան 43, 65, 69, 128, Պարսից ծով 48, 69, 89.
 Պենսիլվանիա 108.
 Perris 59.
 Պեկագորյան արխիպ. 144.
 Պետերբուրգ 155, 159.
 Պետրոս Մեծ 155.
 Պերու 36, 43, 51, 70, 115, 186.
 Պրուսիա 93.
 Պորա-Արտուր 145, 192.
 Պորտուգալիա 68, 70, 71, 72, 189.
- Պորտո-Ռիկո 110, 186.**
- Ռ.**
 Radfort 118.
 Rathbone P. N. 118.
 Ռիդինգ 86.
 Ռիո-Գրանդե 116.
 Ռումինիա 170, 172.
 Ռուսաստան 75, 70, 88, 90, 102, 103, 122, 124, 125, 143, 144, 151—164, 178.
 Ռուզվելտ թ. 117.
 Ռուր 93, 95, 97, 134, 168, 169, 172, 179, 183.
 Ռոնա 55.
 Ռոնդ 134.
- Ս.**
 Սաար 134, 168.
 Սահարա 50, 63, 173.
 Սախարին 190, 191.
 Սամոյա 186.
 Սասկատգեփա
 Սարդինիա 54.
 Սելեվկիա 53.
 Semple, E. C. 21, 35, 43, 55, 64, 68, 71, 82.
 Սենեգալ 173.
 Սև ծով 52, 132, 152, 153, 155.
 Սիբիր 147, 158, 161, 162.
 Սիգոն 48.
 Սինա 25.
 Սինգապուր 127, 145, 147.
 Սիլեզիա 170, 172.
 Սիրիա 59, 72.
 Սիրակուզա 53.
 Սիարոն 173.
 Սիցիլիա 52, 54.
 Spears I. R. 49, 53, 74.
 Սվինզոն 85.
 Scott-Nearrins 85, 92, 112.
 Սուեզի ջրանցք 61, 66, 70, 89.

117, 119, 129, 130, 131, 175,
«Ստանդարտ Ոյլ» 103:
Սոմալի 197:

Վ.

Վալյալարասա 117:
Վանկուվեր 118:
Վաշինգտոն 103, 115, 147,
Վասկո-դե-Գամա 68, 70:
Վենետիկ 60, 61, 66, 69, 70,
71:
Վենեցուելա 114, 136, 186:
Վեստ-Ինդիա 69, 72, 84, 111,
123, 186:
Վերսալ 101, 165:
Well, H. G. 46, 69, 70, 82,
85:
Վիլսոն 111:
Վիննիպեգ 118:
Վլադիվոստոկ 158, 192:
Վիլսա 63:
Վերգինյան կղզիներ 186:
Վոլգա 155, 157, 160:
Woolf 83:
Վուդ Լ. 110:
Վրաստան 193:

Տ.

Տանգանյալա 188:
Տանժեր 175:
Տավրոս 59:
Տավրոսյան լեռներ 59:
Տասման 75:

Տասմանիա 75:
Տիբեր 143:
Տիգրիս 39, 40:
Տիմուրկաու 173:
Տյուրուս 48, 52, 54:
Տմուրուս 53:
Տուևիս 173, 175:
Տուտուլիա 186:
Տոսկանելի 68:
Տրոյա 52:
Տրինիդադ 130:
Տուլայի նահանգ
Տրիպոլի 197:

Յ.

Յեյլոն 74:
Փոքր Ասիա 53, 57, 66, 87, 89,

Փ.

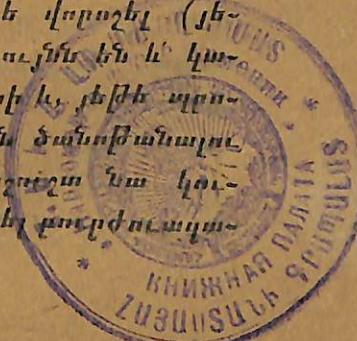
Փ. 4.
Քրիստոս 139:

Ֆ.

Ֆարկլանդյան կղզիներ 148:
Ֆերդինանդ 34, 36, 47, 49, 53,
70, 72, 74, 87:
Ֆիլիպ II Իսպանացի 72:
Ֆիլիպյան կղզիներ 110, 143,
148, 186:
Ֆինլանդիա 153:
Ֆրանսիա 49, 55, 88, 102,
104, 131, 134, 143, 163, 165—
177:
Ֆորմոզա 144, 191:

ԱՆԳԼԻՆԵՐԵՆ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

Բոլորովին պարզ է, Վոր աշխարհի մի փոքրիկ դրքի մեջ հնարավոր չէ սպասել փաստերի և վիճակագրական թվերի այն հսկայական բազմությունը, Վոր ուսումնասիրվում է աշխարհագրության մեջ: Այդ ամենն ընդգրկելու համար անհրաժեշտ է մի ամբողջ ենցիկլոպեդիա: Սակայն «Պլեբո» լեզան կարիք չէր ունենա աշխարհագրական այդպիսի ենցիկլոպեդիա կազմելու նույնիսկ այն դեպքում, յեթե Վոր պրոլետար աշակերտները բավականաչափ ժամանակ ունենային ուսումնասիրելու այդ: Չե վոր, անհրաժեշտության դեպքում, կարելի չէ ոգտվել աշխարհագրական հիմնալի հանրամատչելի տեղեկատվություն: «Մաքուր աշխարհագրությունը» — այսինքն աշխարհագրական փաստերի բովանդակ բազմությունը դասակարգային տեղակեաների պայքարի ասպարեզ չի հանդիսանում: Այնպիսի բաներ, ինչպես որինակ Ատլանտյան ովկիանոսի խորությունը կամ Ամազոն գետի վտակների թիվը և կամ մթնոլորտային տեղումները միշին քանակությունը հասարակածային Աֆրիկայում — միշտ կարելի չէ վորոշել (յեթե արդեն վորոշված են) և Վորովին նույնն են և՛ կապիտալիստի, և՛ պրոլետարի: Ուստի և, յեթե պրոլետար աշակերտը հորիմ ունենա հիմնովին ծանոթանալու «մաքուր աշխարհագրության» — և անշուշտ նա կուսենա այդ կարիքը — նա կարող է անձամբ բորժուպու-

կան հեղինակների գրքերը՝ լույս ընծայված կապիտալիստ հրատարակիչների կողմից: Իսկ ամենամեծ ոգուտը նրան կարող եւ տալ աշխարհագրութեան ոժանդակ ձեռնարկներից լավագույնը.— մի լավ աշխարհագրական ատլասը:

Մեր գրքույկը բոլորովին այլ նպատակներ ունի: Նրա գլխավոր առարկան «մաքուր» աշխարհագրութեանը չէ, այլ այն աշխարհագրութեանը, վոր ուսումնասիրվում ե պատմութեան և եկոնոմիկայի հետ միասին, շրջաններ, վորոնք պրոլետարիատի համար հսկայական կենսական նշանակութեան ունեն: Այս գրքույկը ընթերցողից առանձին, մասնագիտական հետաքրքրութեան չի պահանջում դեպի աշխարհագրութեանը. վորովհետեւ ինքը՝ աշխարհագրութեանը ի նկատի յե առնվում այդտեղ վորպէս մի ոգնող, ոժանդակ գիտութեան, յերբ ուսումնասիրվում ենք անցյալ և ժամանակակից մարդկութեան պատմութեանը: Աշխարհագրութեանը ջպետք ե այն չափով հետաքրքրի պրոլետար աշակերտներին, ինչ չափով վոր այդ գիտութեան հաղորդած փաստերն ու գործոններն իմացողի համար հեշտ կրիւնի հասկանալ և ըմբռնել հասարակական զարգացման ընթացքը և առանձնապէս ժամանակակից պրոլետները: (Իհարկե, պրոլետարն ևս նույնպիսի իրավունք ունի բավականութեան ստանալու, ինչպէս և յուրաքանչյուր ուրիշ մարդ. և յեթե նա առանձին հակում և տրամադրութեան ունենա, ապա նա աշխարհագրական քարտեզներից նույնպիսի բավականութեան կարող եւ ըստանալ, ինչպիսի բավականութեան վոր շատերն ստանում են, որինակ, սպորտից):

Յեթե մենք ինկատի առնենք իմպերիալիզմի իսկական բնութեանը՝ վորպէս կապիտալիզմի վերջին փուլ, ապա մենք կըտեսնենք, վոր մեր ժամանակվա ամենակենսական միջազգային պրոլետները զգալի չափով աշխարհագրական պրոլետներ են: Ժամանակակից մոնոպոլիստական (մենաշնորհներ վայելող) կապիտալիզմը ձգտում ե ամբողջ յերկրագնդի բոլոր տերրիտորիաների տնտեսա-

կան շահագործման, նա ձգտում ե, վորպիսով տեր դառնա աշխարհի մեջ գտնված բոլոր հում նյութերին (այդտեղ հաշված նաեւ բանվորական ձեռքերը), այլ և այն բոլոր ջրային և ցամաքային ճանապարհներին, վորոնք անհրաժեշտ են մատերիալները մոտեցնելու արդյունաբերական կենտրոններին, ինչպէս նաեւ այդ մատերիալները տանելու, ամենահեռավոր շուկաները հասցնելու: Ուստի և, յեթե մենք ուզում ենք այդ մենաշնորհված կապիտալիզմի իսկական բնութեանն ուսումնասիրել նրա իրական արտահայտութեաններին մեջ (իսկ դա եկոնոմիկայի հիմնական հարցն ե հենց), ապա անհրաժեշտ ե, վոր մենք առանձնապէս հոգ տանենք, վոր վորքան կարելի յե շատ դիտենանք այնպիսի աշխարհագրական փաստեր և գործոններ, վորոնցով պայմանավորվում և յուրատեսակ կերպով թելադրվում ե այդ կապիտալիզմի ներգործութեանը:

Բացի դրանից, համաշխարհային արտադրութեան և բաշխման պրոլետները, վորոնք չափազանց սուր կերպարանք են ստացել իմպերիալիզմի որով, այն պրոլետները չեն, վորոնք լուծման համար կոչված ե բանվոր դասակարգը: Պրոլետարիատի առաջ գրված ե մի կարեւոր խնդիր, կազմակերպել աշխարհի բոլոր հարստութեանների կառավարութեան գործը վոչ թե մի բուռն հարուստների ոգտին, ինչպէս յեղել ե մինչև այժմ, այլ բոլոր ժողովուրդների ոգտին: Իսկ այդ խնդիրը, յուր վերջին հաշվով վոչ այլ ինչ ե, յեթե վոչ տնտեսական աշխարհագրութեան պրոլետ:

Ահա դրա համար ե, վոր մենք այդպէս մի կողմ թողինք և հեռացանք «մաքուր աշխարհագրութեանից», վորի մեջ դասակարգային շահերին և դասակարգային տեսակետներին տեղ չկա: Այս գրքի ծրագիրը հետևյալն ե. աշխարհագրական մատերիալի ընդհանուր բազմութեանից նա ընտրում ե այնպիսի փաստեր, վորոնք դասակարգային պրոլետարական տեսակետից ամենից շատ աչքի յեն ընկնում, և հետո հետուկ նպատակ ե դնում իրան՝ ըստ հնարավորութեան ոգնել և նպաստել այդ դասակարգային տեսակետի գիտակցական և իրազեկ մշակմանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.

«Մարդը յերկրագնդի մակերևույթի արդյունքն է: Դա վոչ միայն այն է նշանակում, վոր մարդը այդ յերկրագնդի զավակն է, նրա մսի և արյունի մի մասնիկը, այլև այն, վոր յերկիրն է, վոր ստեղծել է մարդուն, սընունդ է տվել նրան, վորոշել է նրա անելիքները և ուղղություն տվել նրա ցանկություններին: Նա յե, վոր մարդու առաջ այնպիսի արգելքներ է դրել, վորոնց հետ կրավելիս ամրացել է նրա մարմինը և զարգացել՝ նրա միտքը. յերկիրն է, վոր մարդու առաջ դրել է նավարկության և վոռագման պրոբլեմներ, ինքն էլ միևնույն ժամանակ միջոցներ է տվել լուծելու այդ պրոբլեմները... Մարդուն գիտականորեն ուսումնասիրել՝ անկախ հողի հետ ունեցած նրա հարաբերությունից, այն հողի, վորը նա մշակում է, անկախ այն ճանապարհներից, վորոնց վրայով նա ճանապարհորդում է, անկախ այն ծովերից, վորոնց վրա նա լողում է—նույնքան քիչ հնարավոր է, վորքան քիչ հնարավոր է բեվեռային արջի կամ անապատի կախուռսի ուսումնասիրությունը՝ անկախ նրանց տարածման շրջանի բնական պայմաններից: Մարդու հարաբերությունները դեպի նրա բնական շրջապատը անսահմանորեն ավելի բազմաթիվ ու բազմազան են, քան նույնիսկ ամենազարգա-

ցած բուսական և կենդանական որդանիզմների հարաբերությունները դեպի նույն շրջապատը»:

Մարդը յեվ

նրա օրջապատը.

Այդպես է գրում աշխարհագրական շրջապատի ժամանակակից ամենափայլուն հետազոտողներից մեկը այս հար-

ցի առթիվ աշխատասիրած յուր գրքի ներածական գլուխում:*) Ներկա ուրվագիծը նպատակ ունի մի շարք կենսական որինակներով ցույց տալ, թե յերկիրը ինչպես է «ստեղծել մարդուն, սնունդ տվել նրան, վորոշել նրա անելիքները և ուղղություն տվել նրա ցանկություններին, արգելքներ հարուցել նրա առաջ, պրոբլեմներ դրել լուծելու»: Ուրիշ խոսքով, այստեղ աշխարհագրությունը մեզ պիտի զբաղեցնի վոչ թե վորպես մի գիտություն, վորը պարզապես նկարագրում է յերկրի մակերևույթը, այլ վորպես մի գիտություն, վորը նկարագրում է յերկիրը՝ մարդու բնակավայրը. «Մարդը յերկրագնդի մակերևույթի արդյունքն է»: Յեվ նա ապրել կարող է միայն այն պայմանով, վոր հարմարվում է այդ մակերևույթին և միևնույն ժամանակ այդ մակերևույթը հարմարեցնում է իրան:

Առաջին հանդամանքը, վոր մեր ուշագրությունը զբաղում է աշխարհի «Ֆիզիկական» քարտեզն ուսումնասիրելիս (այսինքն այնպիսի քարտեզ, վորը նշանակում է վոչ թե ֆադաֆալան, այլ բնական բաժանումները), դա այն փաստն է, վոր մարդկային կյանքը ազատորեն զարգանալ կարող է յերկրագնդի միմիայն մի քանի վորոշ շրջաններում, մինչդեռ մյուս շրջաններում հնարավոր է միմիայն վերին աստիճանի նախնական, պարզ և սահմանափակ կենցաղ: Յերկու բեվեռները շրջապատված են այնպիսի տարածություններով, վորոնց մեջ սոսկալիցուրտը ապրելու հնարավորություն չի տալիս վոչ մարդկանց և վոչ որգանական վորևե այլ մարմնի, վորը սննդի

*) Ellen C. Semple, „Influences of geographic environment“. (Աշխարհագրական շրջապատի ազդեցությունը) յերես 1—2.

կարիք ունի: Բեռներն մեջ ընկած տարածութեան կես ճանապարհին գտնվում են այնպիսի յերկիրներ, վորտեղ սոսկալի տաքը և հաճախակի հեղեղատներն ու տեղատարափ անձրևները ստեղծել են վիթխարի մթին անտառներ, բարձրաբերձ ու հաստաբուն ծառերով՝ սողացող բույսերի ցանցի մեջ կորած, այնպես վոր այդ տեղերով շարժվելն ու առաջ գնալը համարյա անհնարին է, թերևս միմիայն «կապիկների ճանապարհներով», ծառից ծառ կարելի լինի ման գալ: Ուրիշ շրջաններ անմարդաբնակ են անձրևների, ուրեմն և բուսականութեան քաղցած պատճառով, չափազանց բարձր դիրքի և աննպաստ քամիների պատճառով: Զերմութեան և խոնավութեան անհամաչափ բաշխումը, վոր կախված է հասարակածին մոտիկ կամ հեռու լինելու հանգամանքից, քամիներից, ովկիանոսային հոսանքներից, ծովի մակերևույթից յեղած բարձրութեան աստիճանից և այլ բնական պայմաններից, պատճառ է դառնում, վոր մի քանի շրջաններ մարդկային տեսակետից անսահմանորեն զբաղիչ են դառնում մյուս շրջանների համեմատութեամբ: Այդ փաստը մինչև այժմ ել յուր ուժի մեջ մնում է, թեև բնութեան վրա մարդու անընդհատ աճող իշխանութիւնը (վոր արդյունք է մեքենաներ պատրաստելու և նրանցով ոգտվելու մշտական առաջադիմութեան) հարաբերական կերպով փոքրացրել է բնականից հարմար և անհարմար վայրերի մեջ յեղած տարբերութիւնը: Մենք բոլորս չափազանց հակված ենք մեր առօրյա կյանքի սովորական պայմանները ընդունել վորպես բոլոր մարդկային եակների նորմալ պայմաններ բոլոր ժամանակներէ և բոլոր վայրերի համար: Աշխարհագրութիւնն ու պատմութիւնը մեզ ոգնում են, վոր մենք աշխարհը ավելի ուղիղ տեսակետից տեսնենք:

Աշխարհագրութիւնը
ընդ մեզ ոգնում է,
վոր մենք պատմութիւնն
ավելի լավ հասկանանք,
և ընդհակառակը: Ամեն մարդ
գիտէ, վոր

պատմութիւնը չի կարելի հասկանալ առանց վորոշ չա-

փով ծանոթ լինելու աշխարհագրութեան և այնպիսի աշխարհագրական գործոնների հետ, վորոնք պատմութեան մեջ «կրավորական» դեր են խաղացել և խաղում են—առանձին պոքրիկներ առաջ քաշողի դեր, պոքրիկներ, վոր մարդը պետք է լուծի: Բայց վոչ պակաս ճշմարիտ է և այն, վոր աշխարհագրութեան գիտակցական ուսումնասիրութիւնը (իհարկե, աշխարհագրութիւնը՝ վերցրած դեպի մարդու կյանքը ունեցած յուր հարաբերութեան մեջ) հնարավոր է միմիայն վորպես պատմական ուսումնասիրութիւն: Հիշովի, չե՞ վոր մեզ հարկավոր չէ յերկրի մակերևույթի վերացական ուսումնասիրութիւնը, հասկանալով յերկիրը առհասարակ «վորպես մարդու բնակավայր»: Մեզ հարկավոր է ուսումնասիրել այդ մակերևույթը վորպես բնակավայր վորոշ մարդկանց, վորոնք կանգնած են իրանց զարգացման այս կամ այն աստիճանի վրա: Յեթե աշխարհագրական գործոնները իրանք իրանց վերցնենք, անկախ նրանց՝ դեպի մարդիկը ունեցած հարաբերութիւնից, այն ժամանակ կարելի չէ այդ գործոնները համարել մշտական և անփոփոխ: Յեւ իսկպես, աշխարհագրական ամենակարևոր գործոնները, ինչպես օրինակ՝ ցամաքի և ծովի բաշխումը յերկրագնդի վրա, կլիման և այլն, անփոփոխ են մնում հսկայական դարաշրջանների ընթացքում, վորոնք իրանց յերկարատեւութեամբ գերազանցում են մարդկային պատմութեան վորեւ շրջանից:

Իսկ յեթե այդ աշխարհագրական գործոնները վերցնենք այն ազդեցութեան յեւ ներգործութեան տեսակետից, վոր նրանք ունեն մարդկութեան հասարակական յեւ սննդական զարգացման վրա—յեւ դա ամենակարեւոր հիմնական փաստ է, վորի յուրացումով սկսվում է մեր նյութի ուսումնասիրությունը—այն ժամանակ նրանք մեզ անընդհատ փոփոխական կերեւան: Իսկ այս տեսակետը նեց այն տեսակետ է, վորով մենք այստեղ ուսումնասիրում ենք աշխարհագրական փաստերը:

Դա նշանակում է, վոր հարկավոր է զգուշ կենալ

այս կամ այն աշխարհագրական գործոնի ազդեցութեան նկատմամբ փոքրէն բացարձակ կարծիք հայտնելուց: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հետեւյալ յերկու տարրերի փոխազդեցութիւնը. մի կողմից մարդու շրջապատող բնութեան վրա նրա ունեցած անբաժանելի տառիճանական դանդաղ զարգացումը և մյուս կողմից հենց ինքը, այդ շրջապատը, վար շարունակ մարդու առաջ նորանոր նպատակներ է դնում, առաջ է քաշում նորանոր պարտքեր: Հենց վոր մարդկութիւնը նվաճում է այդ շրջապատի այս կամ այն կողմը, իսկույն այն, ինչ վոր արգելք եր մինչև այդ ժամանակը, դառնում է հենման կետ, այն, ինչ վոր թշնամի յեր, վորի դեմ մարդը կռիւմ էր, դառնում է նրա դաշնակիցը այն պայքարի մեջ, վոր մարդը վարում է նոր արգելքների դեմ: Այս գլխի հետագա ելքերը յետ կենսական մի թուղթիկ ակնարկի, վորի նյութը կրկնի յերկու յերեք աշխարհագրական գործոնների ներգործութիւնը, մարդկային պատմութեան զանազան շրջաններում: Դա մեզ կոչնէ որինակով ցույց տալ, թէ մենք իսկապէս ինչ ենք հասկանում աշխարհագրական գործոն և նրա ներգործութիւնը ասելով. և թէ ինչպէս մարդկութեան զարգացման զանազան շրջաններում ներգործող միեւնոյն գործոնը կարող է աննպաստ դրութիւնից նպաստավոր դրութեան փոխել կամ vice versa (ընդհակառակը):

Յեզիպոսս յեւ
անապատը.

Թող մեր առաջին որինակը անապատը լինի: Ընդհանուր կերպով վերցրած՝ անապատը, ինչ չափով վոր նա դեռ չէ յենթարկել մարդու մտածած և նրա իրագործած վտուղման սխտեմին (յէթէ միայն դա հնարավոր է) անկասկած արգելք է հանդիսանում մարդկութեան ճանապարհի վրա: Մարդիկ անապատի մեջ չեն կարող ապրել (չեն կարող համեմայն դեպս մեծ քանակութեամբ). իսկ յէթէ ապրում են ել, դա կատարվում է յեռանդի և եներգիայի հսկայական վատնումի պայմանով: Մարդիկ չեն

կարող նույնպէս անապատը կտրել անցնել. դա հնարավոր է թերեւս անհամեմատ ավելի մեծ ծախսերի միջոցով, քան այդ պահանջում է ճանապարհորդութիւնն այնպիսի յերկրամասերում, վորտեղ կա բավականաչափ խոնավութիւն և բարեխառն բուսականութիւն: Այն սրից, յերբ մարդկութիւնը նվաճում է ծովերն ու սկիհանտները, անապատը դառնում է ամենալուրջ արգելքը, բարյերը, վորը խանգարում է յերկրագնդի ժողովուրդների ազատ հարաբերութիւններին:

Բայց մարդկային զարգացման վորոշ աստիճանի վրա այդպիսի բարյերը, վոր արգելք եր հանդիսանում հաղորդակցութեանը, վոր թէ խանգարում եր քաղաքակրթութեան առաջադիմութեանը, այլ ընդհակառակը, մի առավելութիւն եր, վոր նպաստում եր այդ առաջադիմութեանը: Քաղաքակրթութեան հենց սկզբում, այսինքն վորոշ շրջանում մարդկանց նստակայաց կյանքի հենց առաջին դարաշրջանում այդպիսի բնական անանցանելի բարյերը համեմատաբար ավելի թույլ զարգացած թափառական ցեղերը քաղաքակրթ յերկրից պատշաճաւոր հեռավորութեան վրա պահելով՝ նրա առաջադիմութեան ամենաեական պայմաններից մեկն է հանդիսանում: Նույնպիսի արգելք ելին նաև լեռներն ու ճահիճները: Բայց այդ բոլորը յերբեք այնպիսի անապատելի արգելքներ չեյին, ինչպէս անապատն եր: (Սինայի անապատը, վորի վրայով Յեզիպոսից փախչող ընտրյալ ժողովուրդը՝ համաձայն հրեական ավանդութեան, քառասուն տարի թափառեց, համաշխարհային մեծ պատերազմի ժամանակ քսաներորդ դարի զորաբանակների համար ևս բավականաչափ լուրջ արգելք հանդիսացավ): Յուր զարգացման առաջին, ամենաստորին աստիճանի վրա գտնված քաղաքակրթութիւնը այնքան ավելի արագ եր առաջադիմում, վորքան ավելի եր պաշտպանված նա թշնամական հարձակումներից և արշավանքներից, վորքան ավելի դժվարանցանելի անապատներ ելին շրջապատում նրան յերեք և նույն իսկ չորս կողմից:

Նեղոսի հովիտը, վորի մեջ ծնվեց ամենահին քաղաքակրթյուններից մեկը (յեթե վոչ ամենահինը) յերկարավուն մի կղզի եր. ամբողջ աշխարհից կտրված բնական արգելքներով: Հյուսիսից նա պաշտպանված եր ծովով, վորը այն հին ժամանակներում բացարձակորեն անմատչելի մի արգելք եր. արևելքից, արևմուտքից և հարավից նա սահմանակից եր անապատին: Կուլաուրական այդ «կղզին» պողավետ գետային հովտի մի շերտ եր լոկ: Յեվ այս կղզու վրա, վորը արդյունք եր վոռոգիչ ջրանցքների մի հսկայական ցանցի, վորի կառուցման և ոգտագործման մեջ ավելի ու ավելի շատ ժողովուրդ եր մասնակցում, ահա այդ կղզու վրա ծնունդ առավ և զարգացավ նսւսկյաց կյանքը (տարբեր քաղաքացիական կյանքից): Յերկրագնդի ուրիշ վոչ մի կողմում չկար քաղաքակրթության «մանկական» աստիճանի համար այդպես արտաքու կարգի նըպաստավոր համախմբություն բնական պաշտպանությունների և հողի ու կլիմայի հարմար հատկությունների: Այդպես ուրեմն քաղաքակրթության այն շրջանում, յերբ ոգտակար եր արտաքին աշխարհի հետ հարաբերություն չունենալ, անապատը նպաստավոր մի գործոն եր:

Բայց արտաքին աշխարհի հետ հարաբերություն ունենալու բացառկայությունը կամ դժվարությունը նպաստավոր կարող ե լինել միմիայն քաղաքակրթության ամենանախնական շրջանում: Հենց վոր լուծումն են ստանում պրոբլեմները, վորոնք դրված եյին մարդկության առաջ նրանց անմիջական և յուրահատուկ շրջապատի միջոցով— հետագա առաջադիմությունը հնարավոր ե դառնում միայն այն պայմանով, վոր տվյալ յերկիրը հարաբերության մեջ մտնի մյուս ժողովուրդների հետ և առաջ բերի նոր պրոբլեմներ: Նեղոսի հովիտը քաղաքակրթության ուրուցն եր: Բայց ուրիշ հովիտների մեջ քաղաքակրթությունն ավելի բարձր աստիճանի զարգացման հասավ: Հենց վոր Նեղոսի հովտի բնակիչները լուծում են իրենց առաջ դրված ուլույն խնդիրները, հենց վոր նրանք հաղթահարում են ի-

րանց յուրահատուկ շրջապատը, իսկույն նրանց կղզիացած վիճակը, նրանց կտրվածությունը մյուս ժողովուրդներից, վոր արդյունք եր նրանց շրջապատող անապատի, արգելք ե դառնում նրանց հետագա առաջադիմության: Ի՞նչ ե լինում դրա արդյունքը. կյանքի բոլոր ձևերի քարացում, անշարժություն. որենքների, գրականության, կրոնի, սովորությունների զարգացումը կանգ ե առնում. մի այնպիսի քարացում, վորի նմանը բոլոր ժամանակների և բոլոր ժողովուրդների պատմությունը գիտե միայն Չինաստանում, (վորտեղ նա նույնպիսի պատճառների արդյունք եր): Քաղաքակրթության այս ավելի ուշ աստիճանի վրա անապատը վճռապես դառնում ե վնասակար աշխարհագրական գործոն:

Թող մեր յերկրորդ օրինակը լինի վորևե յերկրի ղերբը ովկիանոսի նկատմամբ:

Ի՞նչպես պատահեց, վոր յեվրոպա-
Սմերիկացիք յե-
կու ովկիանոսները. ցիք XV-րդ դարի վերջում հայտնա-
գործելով Սմերիկան, այնտեղ վորևե

քաղաքակրթություն գտան միմիայն մի բանի սահմանափակ շրջաններում, ըստ վորում այդ քաղաքակրթությունը զարգացման այնպիսի աստիճանի վրա յեր գտնվում, վոր մոտավորապես համապատասխանում եր այն աստիճանին, վորին հասել եր «հին աշխարհը» հինգ հազար տարի դրանից առաջ:

Իհարկե ամերիկական քաղաքակրթության այդ աստիճանը արդյունք եր այն հսկայական դերի, վոր ունեցել եյին Սմերիկայի ներքին աշխարհագրության հետ կապված մի շարք փաստեր և գործոններ: Բայց այն հանգամանքը, վոր ամերիկական բնիկների առաջադիմությունը և պրոգրեսսը չի քաջալերվել և չի արագացել ուրիշ վորևե այլ մարդկանց հետ հաղորդակցելություն ունենալու փաստով, այդ հանգամանքն, ասում ենք, արդյունք ե հին աշխարհն Սմերիկայից անջատող յերկու ովկիանոսների բնական և բուն ազդեցության: Այն օրից, յերբ մեր

յեմբրուպական, ասիական, աֆրիկական ցամաքի բնակիչները սովորեցին ներքին գետերի ու ծովերի վրա նավարկել, անցել եր չորս հազար տարի, բայց ովկիանոսը դեռ շարունակում էր մարդկանց համար անհաղթելի մի արգելք մնալ: Իսկ Ամերիկան այդ արգելքի յետևում նիհրում եր խոր քնի մեջ, կամ ավելի ճիշտ ասած, անտահմանորեն ավելի դանդաղ եր առաջ շարժվում, քան ուրիշ հանգամանքներում կարող եր առաջ շարժվել: Այդպես ուրեմն, քանի դեռ ովկիանոսը արգելք եր հանգիստանում, նա նույնպիսի աննպաստ աշխարհագրական գործոն եր, ինչպիսի աննպաստ գործոն եր Յեգիպտոսի համար անապատը, յերբ սա անցնում եր քաղաքակրթության այն մանկավանդ շրջանը, վորի մեջ բնական արգելքները ահագին դրական դեր եյին խաղում:

Բայց ինչպիսի յե Ամերիկայի առդի վիճակը՝ նրա ավերը վողողող Ատլանտյան և Խաղաղական ովկիանոսների նկատմամբ: Այն որից, յերբ Կոլումբոսի նավը ամերիկական ավին խորխախ ձգեց, չորս հարյուր տարի յե անցել: Այդ դարերի ընթացքում մարդը, աստիճանաբար նվաճելով և իրան յենթարկելով ովկիանոսը, նրան դարձրել և փոխանակ արգելքի, յերկու յերկիրները կապույ մի ողակ: Այդ դարերի ընթացքում Հին Աշխարհից Ամերիկա տեղափոխած քաղաքակրթությունը այս Նոր Աշխարհում այնպիսի խոր արմատ և բունել և առաջ և ընթացել այնպիսի աղչեցուցիչ արագություն, վոր այժմ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, իրավամբ, բոլոր կապիտալիստական արդյունաբերական պետություններից բարձր են կանգնած: Մի կողմից Ամերիկան Ատլանտյան ովկիանոսով կապված և Յեմբրուպայի հետ, մյուս կողմից Խաղաղական ովկիանոսով նա կապված և Ասիական ծայրագույն Արևելքի հետ: Այդ դիրքը նրան հսկայական առավելություն և տալիս Յեմբրուպայի արդյունաբերական կենտրոնների նկատմամբ: Ամերիկան ընկած և Հին Աշխարհի յերկու ծայրամասերի միջև ընկած տարածություն կես

ճանապարհին. նա կապված և այդ ծայրամասերի հետ ովկիանոսյան ճանապարհներով, վորոնք նրա նավահանգստներից ավելիք ու արևմուտք են դնում: Ուրեմն, այժմ, յերբ ովկիանոսը դադարում և արգելք լինելուց, նա Ամերիկայի համար դառնում և բարենպաստ աշխարհագրական գործոն:

Աճողիայի աշխարհագրական դիրքը.

Մեզ թույլ ենք տալիս իբրև վերջին որինակ վերցնել մեր*) կղզին—Բրիտանիան և քննել նրա դիրքը Յեմբրուպայի Հյուսիս արևելյան ավերի նկատմամբ: Համարյա մենք բոլորս դեռ աշակերտական նստարանի վրա յուրացնում ենք այն միտքը, վոր Արևելյան յուր համաշխարհային նշանակությունը զգալի չափով սլարտական և յուր առանձնապես նպաստավոր աշխարհագրական տեղադրությունը: Սակայն այն կղզին, վոր այժմ Բրիտանիա յե կոչվում, յուր այդ դիրքը հազարավոր տարիներ շարունակ ունեցել և, իսկ մինչդեռ այդ կղզու ազդեցությունը խորող դասակարգերը միմիայն վերջին յերեք դարերի ընթացքում հասան այն համաշխարհային նշանակություն ու ազդեցությունը, վոր նրանք այսօր ունեն:

Յեգիպտոսի և Ամերիկայի որինակները մեզ համոզեցին, վոր աշխարհագրական դիրքը կարող և նպաստավոր կամ աննպաստ լինել միմիայն ի նկատի ունենալով վորեվ մի ուրիշ բան: Այդ «վորեք ուրիշ բանը» տեխնիկական և տնտեսական զարգացման այն աստիճանն և, վորին հասել և տվյալ յերկրամասի կամ սրան սահմանակից այլ յերկրամասերի բնակչությունը: Մարդկության պատմությունը հազարավոր տարիների ընթացքում կենտրոնացած և յեղել Միջերկրական ծովի շուրջը, այսինքն հատկապես այն ժողովուրդները, վորոնք ապրել են այդ ծովը շրջապատող յերկրներում սոցիալական, տեխնիկա-

*) Այսինքն այն կղզին, վորի վրա մեզ և մեր ընկերներին շահագործում են. «մեր» կղզին—դա արտագրություն լով մի ձև և: Ծանոթություն անգլիկներն հրատարակություն:

կան և տնտեսական շրջաններում ամենամեծ հաջողութիւնները յեն հասել: Քանի դեռ այդ այդպես եր, Բրիտանիայի տնտեսական դիրքը համեմատաբար անապատու եր նրա բնակիչների համար: Բրիտանիան հեռու յեր ընկած առևտրա-արդյունաբերական աշխարհից. մեկուսացած բոլոր նշանավորագույն կենտրոններից ու ճանապարհներից. ուստի և «աշխարհի պատկերի» մեջ նա մի վորոշ տեղ սկսում ե գրավել միայն այն ժամանակ, յերբ Բրիտանիա յեն հասնում սկզբում փյունիկեցիք և ապա հռոմեացիները: Հռոմեական կայսրութեան անկումով Բրիտանիան դարձյալ մի հազարամյակ հետ ե ընկնում: Յերբ առևտուրը Միջերկրականի ջրավազանից տարածվում և դեպի հյուսիս՝ Հրոնոսի հովտով, յերբ Հանգայի վաճառականները գերմանական (Հյուսիսային) և Բալտիկ ծովերը դարձնում են նոր ճանապարհը, այն ժամանակ Բրիտանիան ավելի սերտ հարաբերութեան մեջ ե ընկնում աշխարհի հետ, թեպետ և աշխարհի վերջին ծայրն եր դարձել: Նա բռնում եր այն առևտրական մեծ ճանապարհի հյուսիս արևելյան ծայրամասը, վորը կտրում եր Յեվրոպան և մյուս ծայրով հանգչում եր Միջերկրական ծովի ափերին. բայց ուղադրութեան առեք, նախապարհի ծայրամասը, և վոչ թե ինքնուրույն բազա: Իսկ յերբ վերջապես հայտնագործվեցին «Ատլանտյան ովկիանոսը» և նրա մյուս կողմում ընկած «Նոր Աշխարհը», ահա այն ժամանակ Յեվրոպայի հյուսիս արևելյան կողմում ընկած յերկիրները բռնում են միջերկրական յերկիրների տեղը: Նրանց դիրքը՝ Հին և Նոր Աշխարհները կապող ճանապարհների սկզբնական կետի դիրքը դառնում ե ամենանպաստավորը և ամենից հարմարը:*)

*) Ամենավերջին ժամանակներս, նոր ճանապարհների հանդես գալով (ցամաքի վրա, յերկաթուղիները, իսկ ծովի վրա՝ Խաղաղական ովկիանոսի հաղորդակցութիւնը) այդ դիրքի առավելութիւնները հաւանաբար քչացան (տես սույն գրքի հետագա գլուխները):

Բրիտանիայի աշխարհագրական դիրքը այն ժամանակ և միայն այն ժամանակ ե սկսում նրա համար իսկապես նպաստավոր լինել: Այդ մոմենտից ե սկսվում անգլիական գերիշխանութիւնը յեվրոպական և ավելի ուշ նաև համաշխարհային գործերում: Մինչ այդ նա ընկած հեռավոր մի անկյունում բուսական կյանք եր վարում, իսկ այժմ նա դառնում ե ամենայեռուն և աշխույժ վայրը մեծ ճանապարհի վրա:

Մենք աեսանք, թե ինչ պիտի հասկանալ «աշխարհագրական գործոններ» ասելով. և պարզեցինք, վոր յեթե մենք ուզում ենք ճիշտ գաղափար կազմել այդ գործոնների նշանակութեան մասին, ապա անհրաժեշտ ե, վոր մենք նրանց սուսումնասիրենք պատմութեան զինամիկայի հետ կապված, այսինքն մարդկութեան անընդհատ տեխնիկական առաջադիմութեան հետ միասին: Այժմ մենք կտրող ենք անցնել համաշխարհային պատմութեան համառոտ տեսութեանը, վորի մեջ մենք քննութեան կառնենք այս տեխնիկական պրոգրեսի ամենագլխավոր փուլերը՝ զուգընթաց այն աշխարհագրական գործոնների, վորոնց հետ նրանք սերտորեն կապված են:

ԳԼՈՒԽ ՅԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՄԱԵԽԱՐԽԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. — 1. ԳԵՏԱՅԻՆ
ՃՈՎԻՑՆԵՐԸ.

Մենք արդեն տեսցինք, Վոր վոչ միայն պատմությունը չի կարող հասկանալի լինել մեզ համար առանց աշխարհագրական վորոշ իմացությունների, այլ և աշխարհագրության գիտակցական ուսումնասիրությունը (իհարկեալ այն չափով, ինչ չափով վոր այդպիսի ուսումնասիրությունը կապակցվում է մարդկային հասարակության կյանքի հետ) հնարավոր է միայն վորպես պատմական ուսումնասիրություն: Ինչպես արդեն տեսցինք, մեր հիմնական առարկան յերկրագնդի մակերևույթն է՝ վերցրած վոչ թե վորպես բնակավայր առհասարակ «մարդու», այլ վորպես բնակավայր մարդկանց վորոշ խմբակցությունների՝ իրանց զարգացման վորոշ աստիճանի վրա: Վորպեսզի հասկանալի լինի աշխարհագրական գործոնների ազդեցությունն ու հարաբերական նշանակությունը, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այդ գործոնները զարգացման այդ աստիճանների հետ կապակցված: Այդպիսի ուսումնասիրություն մենք ձեռնարկում ենք այս գլխի մեջ և սրան հաջորդող հետևյալ յերեք գլուխների մեջ՝ համաշխարհային պատմության ամենաճամառում և պարզ տեսության միջոցով:

Պատմության այս տնտեսա-աշխարհագրական տեսությունը առանձնապես շեշտում է մարդկության զարգացման մի տենդենցը, վոր մեզ՝ միջազգային գերի տարական շարժման մեջ մասնակցողներին համար վերին աստիճանի կարևոր է. նա մեզ ցույց է տալիս, վոր այդ զարգացումն անշեղ կերպով առաջ է գնացել աշխարհի զանազան ժողովրդների մեջ ավելի ու ավելի ընդարձակ ու սերտ հարաբերությունների և փոխհարաբերությունների ուղղությամբ, ավելի ու ավելի սերտացնելով այդ ժողովուրդների փոխադարձ կախվածությունը:

Մյուս կողմից անհրաժեշտ է հենց սկզբից պարզ ու պայծառ կերպով շեշտել, վոր պատմության մեջ նույնքան կարևոր ու հսկայական նշանակություն ունեցող մի գործոնը՝ դասակարգային կռիվը, մարդկանց մի սոցիալական խավի շահագործումը մի այնպիսի խավի միջոցով, վորը յուրացնում է բնական պայմանների ու բնական հարստությունների վրա մարդկության ավելի ու ավելի աճող իշխանությունից բղխող բոլոր կամ համարյա բոլոր ուղուները, վոր այդ գործոնը չի կարող այս գրքի սահմաններում մեր անմիջական ուսումնասիրության նյութ լինել: Մենք հաճախ առիթ կունենանք վորոշ խմբակցության կամ վորոշ հասարակության բոլոր մարդկանց մասին խոսել ընդհանրապես, առանց շոշափելու հատկապես այն հարցը, վոր յուրաքանչյուր այդպիսի հասարակություն անպայմանորեն բաժանվում է շահագործող ու շահագործվող դասակարգերի: Բայց, իհարկե, պրոլետար աշակերտը յերեք չի մոռանա այդ փաստը, թեև այս գրքում չկի նյութի սահմանափակությունը մեզ ստիպում է հաճախ լռությամբ անցնել այդ փաստի՝ վորպես առաջուց արդեն մեզ հայտնի մի յերևույթի վրայից:

Արեւիկադարձային
ու բարեխառն գո-
տիներ.

Յերկրագնդի վրա անհնարին է ճշ-
տությամբ մատնացույց անել այն տե-
ղը, վորտեղ առաջին անգամ մարդը
հանդես է յեկել: Մենք նույնիսկ չենք
իմանում, արդյոք սկզբում նա արեւդարձային կենդանի
յե յեղել, թե նրա առաջին քայլերն ընթացել են բարե-
խառն գոտու մեջ: Սակայն մեզ հայտնի յե, վոր տեղե-
րում է կատարել նա յուր ամենաբարձր պրոգրեսը,
կարճ ասած, մենք գիտենք թե նրա պատմությունը վոր
վայրերումն է կատարվել: «Աշխարհի պատմությունը, ա-
սում է Ֆերգրիֆը*)» — լայնության 30 և 60 աստիճան-
ների միջև ընկած բարեխառն գոտու յերկրամասերի մի
պատմություն է գլխավորապես:**)

Արեւդարձային և բարեխառն յերկիրների միջև յե-
ղած հակադրությունը (յեթե մենք այդ յերկիրները վեր-
ցնենք մարդու վրա ունեցած նրանց ազդեցության տե-
սակետից) պատմության մասին մեր այս համառոտ տե-
սության մեջ մեզ համար յեկակեալ կըլինի: Աշխարհագրա-
կան (բնական) պայմանները առանձնապես անմիջակա-
նորեն են ազդում նախնական մարդու վրա, վորը դեռ լավ
և բավական չափով գործիքներ և գիտելիքներ չունի: Զար-
գացման այս նախնական շրջանում մարդու վրա առանձ-
նապես անվիճելի և բացահայտ կերպով ազդում է այդ
պայմաններից ամենախոշորն ու ամենաազդեցիկը՝ կլի-
ման: Կասկածից դուրս է, վոր «մարդը պատկանում է
յերկրագնդի վրա յեղած եակների մեջ ամենից շատ հար-
մարվողների թվին. չկա մի այնպիսի կլիմա, վորը նրա
համար բացարձակորեն անտանելի լիներ, և միայն սննդի
աղբյուրների լիակատար բացակայությունը կարող է բո-
լորովին անկարելի դարձնել նրա կյանքի հնարավորու-

*) Fairgrieve, „Geography and world power (Աշխարհա-
գրությունը և աշխարհի տիրապետությունը), յերես 13.

**) Համեմատել «Կապիտալ», հատոր I, յերես 522—4.

թյունը առանձնապես անհյուրընկալ շրջաններում:*)
Բայց այդ ճշմարտությունը շատ ավելի ուղիղ է 20-րդ
դարի մարդու նկատմամբ, քան նախնական վայրենու վե-
րաբերմամբ: Բացի դրանից, թեպետ և նրա համար «բաց-
արձակորեն անտանելի» կլիմա չկա, սակայն և այնպես
մի կլիմա շատ ավելի մեծ չափերով է նպաստում մարդ-
կային զարգացմանը, քան մի այլ կլիմա: Յեթե մարդ-
կության պատմությունը բարեխառն գոտու վրա ընկած
յերկիրների պատմություն է լինում, ապա դրա պատճա-
ռն այն է, վոր հենց այդ բարեխառն գոտին է, վոր
մարդուն ամենամեծ չափով զարգացման ազդակներ է
տալիս:

Հասարակածին մոտ ընկած շրջաններում կյանքն
այսպես ասած չափազանց հեշտ է: Այդ շրջաններում
մարդը դեռ մինչև որս մնացել է միմիայն վորպես կերա-
կուր հավաքող. այնտեղ մարդու համար ստիպողական
պատճառներ չեն յեղել, վոր նա կերակրի առսպրող դառ-
նա: «Մարդը արեւդարձային յերկրներում ապրելով՝ քիչ
բացառություններով, չափազանց դանդաղ զարգացում է
ունեցել: Մարդկության վորրանը նրան պահել է յերե-
խայական հասակի մեջ:**) Բայց այդ բոլորը չէ դեռ. կյան-
քը հեշտ էր, այս, սակայն նա միակերպ հեշտ էր բովանդակ
սարվա աղբող ընթացքում: «Տրոպիկական յերկրներում
տարվա մեջ բոլոր որերը բոլորովին իրար նման են, մինչդեռ
ավելի հյուսիս մի ուրը նման չէ մյուսին: Շնորհիվ սարվա
յեղանակների իրար հաջորդելուն, բարեխառն գոտի-
նոր տակ լինում են ամառային որեր և ձմեռային որեր:
Այնտեղ լինում են այնպիսի շրջաններ, յերբ կերակուրը
հերիք չի անում, և լինում են այնպիսի շրջաններ, յերբ
համեմատաբար առատ կերակուր է լինում: Աֆրիկայի
հասարակածային յերկրամասերում, վորտեղ ամբողջ շր-
ջանը մի ուրվա յե հավասար, ամբողջ ցեղեր և առան-

*) Semple, արդեն հիշված աշխատանքը. յերես 610:

**) Semple, արդեն հիշված աշխատանքը. 634—5:

ձին անձնավորություններ ընտելանում են այն սովորույթին, վոր նրանք այլևս առաջ չեն նայում, ապագայի համար պաշարներ չեն հավաքում և ապրում են ներկա մոմենտով, այսօրվա որով: Ընդհակառակը Յեվրոպայի բարեխառն կլիմայի մեջ շրջանը հավասար և ավերալ սարվան, մի հանգամանք, վորը ստիպում է մարդկանց առաջուց հոգ տանել առաջիկա դժվարին որերի համար:*) Ուրեմն, Յեվրոպայում մարդը յուր ուժերը մեծապես լաբելու համար արտաքին ազդակներ եր ստանում, վորոնք զարգացնում են նրա ընդունակությունները, իսկ Աֆրիկայում այդպիսի ազդակներ չկային: Յեթե դուք յեվրոպացի յեք, ընթերցող, շնորհակալ յեղեք ձեր հայրենի կլիմայից:**)

Մարգկային զարգացման նպաստվոր պայմանները.

Շեշտելով տրոպիկական և բարեխառն շրջանների միջև յեղած այդ հակադրությունը, և առանձնապես տարվա յեղանակների իրար հաջորդելու փաստի բարեբար ազդեցությունը յարդու վրա, մենք պետք է ամենից առաջ պարզենք, թե հատկապես վերտեղ, բարեխառն գոտու վեր յերկիրներում իսկապես առաջ է յեկել քաղաքակրթությունը և ինչու նա սկսել է հատկապես այդ վորոշ տեղերում և վոչ ուրիշ տեղերում:

Բայց ամենից առաջ հարցնենք, թե զարգացման ինչպիսի ստիճանի յեյին հասել մարդիկ նախ քան այն ստիճանը—վոր մենք սովորաբար «քաղաքակրթություն»

*) Fairgrieve, արդեն հիշված աշխատանքը, յերես 18:

**) Այն ընդհանուր դրությունից, թե տրոպիկական կլիմայի տակ քաղաքակրթությունը չի զարգանում—միակ բացառությունը Մեկսիկայի և Պերուի (Ամերիկա) քաղաքակրթությունն է: Բայց նախ, այդ քաղաքակրթության զարգացումը շատ սահմանափակ եր, և ապա այդ յերկու յերկիրների կուլտուրաներն ևս զարգացել են բարձր, համեմատաբար դով սարահարթերի վրա և ունեցել են լիկ վերին ստիճանի սահմանափակ քանակությամբ պաշարված հող, վորը գտնվում եր դուռ տրոպիկական պայմաններում:

ենք անվանում: «Վայրենի» մարդիկ պարապում ենին վորսորդությամբ և ձկնորսությամբ, իսկ հետագայում ամենապարզ յերկրագործությամբ: «Բարբարոսական» դարաշրջանում մարդը կենդանիներին վորսալուց անցնում է նրանց ընտելացնելու գործին (ահա այստեղ է, վոր առաջ է գալիս «մասնավոր սեփականության սրբազան իրավունքը»): անասնապահությունը ոգնում է նրան զգալի չափով բարձրացնել յերկրագործության շահավետությունը: Բայց այնուամենայնիվ այս վերջին պարապմունքը՝ յերկրագործությունը դեռ վոչ մի տեղ այնպիսի լուրջ առաջադիմություն չեր արել, վորպեսզի հնարավոր լիներ մարդկանց կերակրել սահմանափակ մի կտոր հողի պտուղներով (մի մոռանաք, վոր մեր խոսքը բարեխառն գոտու մասին է): Այդ է պատճառը, վոր այն ժամանակվա մարդը ստիպված եր թափառական կյանք վարել: Բայց դա բոլորովին չի նշանակում (համենայն դեպս թափառական կյանքի բարձր աստիճանների վրա), վոր նա աննպատակ քաջ եր գալիս յերկրի յերեսին: Դա նշանակում եր, վոր նա մի շրջանից մյուս շրջան եր գալթում կամ անցնում՝ նայած տարվա յեղանակին—և այդ կատարվում եր խիստ «սեզոնային» հետևողականությամբ և հաջորդականությամբ: Հասարակական «միավորը» դեռ շատ փոքր եր զարգացման այդ բոլոր աստիճանների վրա (տոնի կամ ցեղ, վոր բաղկանում եր մի քանի տասնյակ կամ հարյուր մարդկանցից), ըստ վորում յուրաքանչյուր այդպիսի միավոր, լայն մտքով վերցրած, կատարելապես անկախ, ինքնանկախ մի մեծություն եր և ինքն եր բավարարում յուր բոլոր կարիքները: Թեպետ և դա դեռ «կոմմունիստական» շրջան եր, բայց յերկու այդպիսի խմբերի անդամների փոխադարձ հարաբերությունները կարող ենին այնքան ել «յեղբայրական» չլինել:

Բայց «քաղաքակրթությունը»—դա ի միջի այլոց նշանակում է նաև մտավայր կյանք վորոշ բնակավայրով: Յեթե վոչ բոլորովին սկզբում, բայց այնուամենայնիվ

զարգացման շատ վաղ շրջաններում նա պարտադրաբար պահանջում է բավականին զգալի առաջադիմություն յերկրագործական (այգեգործություն) տեխնիկայի, այսինքն կերակրի արտադրության մեջ: Իսկ այդ գործի շրջանում կատարված առաջադիմությունը շատ արագ կերպով ճանապարհ է հարթում, վոր գնալով ուժեղանա մասնագիտացումը աշխատանքի մյուս ճյուղերում և հետևապես համապատասխան յեղանակով մեծանա նաև հասարակական «միավորի» չափը: Սրանք են ահա այն հիմքերն ու արմատները, վորոնց վրա հասունանում են «քաղաքակրթության» բոլոր լավ ու վատ «պտուղները»:

Տեսնենք այժմ զարգացման այդ աստիճանի համար ինչպիսի աշխարհագրական պայմաններն էին եռական անհրաժեշտ:

1. Պտղավետ հող, բայց վոչ այնպես չափազանց պտղավետ, ինչպես վոր տրոպիկական յերկրներում, այլ այնպես հող, վորը կարողանար կատարելապես բավարար հունձ տալ նախնական յերկրագործության այն վոգորմելի տեխնիկայի որերին և կարողանար արագորեն մեծացնել այդ հունձը, հենց վոր այդ տեխնիկան սկսեր կատարելագործվել:

2. Բնական պաշտպանություն, այսինքն այնպիսի աշխարհագրական պայմաններ, վորոնք կողոպտիչներին ու ավազակներին պատշաճավոր հեռավորության վրա պահեին և պաշտպանեին տվյալ վայրում նստակյաց մարդկանց ամբարած ուժերը: Վորովհետև նախընթաց գլխի մեջ Յեզիպտոսի որինակով մենք ցույց տվինք այս կետի ամբողջ կարևորությունը, ապա այստեղ կարիք չէ՛ կա առանձնապես մանրամասնությունների մեջ մտնել:

3. Այս յերրորդ կետը կապված է նախընթաց կետի հետ. աշխարհագրական միություն կազմող մի յերկիր, վորը բոլորովին պարզ ու վորոշ բնական սահմաններ ունի և ոժտված է ներքին հաղորդակցության թեթև և հեշտ միջոցներով. զրա հետ միասին նա շատ վորքը չպի-

տի լինի, վորպեսզի յուր մեջ կարողանա բազմամարդ բնակչություն տեղավորել. բայց չպետք է լինի նաև չափազանց մեծ, վորպեսզի այդ բնակչության ձեռքից դուրս չպլծնի, սրա զարգացման նույնիսկ շատ վաղ և նախնական աստիճաններին:

Իսկ այժմ «վերացական» պայմաններից անցնենք կոնկրետ շոշափելի փաստերին և հարց տանք. իրոք, Հին Աշխարհի վոր տեղերումն է ծնվել քաղաքակրթությունը:

Պլատոնի և Տոկմելի (կամ Վոլոգդի գետերի) հովիտներում. Նեղոսի (Յեզիպտոս), Յեփրատի և Տիգրիսի (Միջագետք), Ինդոսի և Գանգեսի

(Հնդկաստան) և Խուան-Սեյի (Չինաստան) հովիտներում: Քաղաքակրթության անհրաժեշտ աշխարհագրական պայմանները շատ կամ քիչ չափով գոյություն ունեյին այս վայրերում: Այդ բոլոր հովիտների մեջ գետը պարարտացնում և արգասավորում էր հողը. բոլորի մեջ էլ բնական պաշտպանություն կար—լեռներ, ծով անապատ. նրանցից յուրաքանչյուրը բոլորովին պարզ ու բնական սահմաններ ունեւ և կազմում էր մի «միություն», վորի մեջ կար ներքին հաղորդակցության հեշտ միջոց—գետ: Բայց այդ գործոնները բոլոր հովիտներում միատեսակ զարգացման չհասան, և քաղաքակրթության այդ չորս վորրանների բնական պայմանների զարգացման մեջ յեղած տարբերությունները մեզ հնարավորություն են տալիս ըմբռնելու նրանց պատմության առանձնահատկությունները:

Ինչպես մենք արդեն տեսանք (գլուխ առաջին), Յեզիպտոսում ծովն ու անապատը այնպիսի բնական պաշտպանություն էին ստեղծել, վորի հետևանքը այդ յերկրի բացարձակ կղզիացումն յեղավ: Յերբ Նեղոսի հովտի ներքին բնական պայմանների առաջ բերած արգելքները հաղթահարվեցին, յերբ կյանքն այս հովտում հեշտացավ (գոնե տիրող դասերի համար), յերբ վոր ուրեմն զարգացման ներքին փուլը ավարտվեցավ և հետագա պրոգրեսսի հա-

մար պահանջ դրացից դրսի աշխարհից յեկող խթանի և ազդուները—այն ժամանակ անա այդ կզգիացումը վճարականորեն աննպաստ գործոն դարձավ:

Ընդհակառակը, Միջագետքում բնական պաշտպանութունները ամենևին լիակատար չէին: Այստեղ բնական ամբությունները՝ անապատը, ճահիճն ու լեռներն եյին. հարավից սահմանը կազմում էր ծովը, վերը Յեգիպտոսը պաշտպանում էր հյուսիսից: Բայց Միջագետքը շրջապատող բնական ամբությունների շղթայի մեջ բաց տեղեր կային: Բացի գրանից այդ շղթայից այն կողմն ընկած յերկիրները (մանավանդ նրանցից դեպի հյուսիս և դեպի արևելք) մարդաբնակ էին. հետևապես և այդ բաց տեղերի միջով Մեջագետքի վրա անթիվ ու անհամար ազան աչքեր էին հառած: Յեվ անա, թեպետ Միջագետքը յուր զարգացման սկզբնական շրջանում բավականաչափ պաշտպանված էր բնական ամբություններով՝ աշխարհագրական պայմաններով, բայց վերջիվերջո վրա յե հասնում այնպիսի մի ժամանակ, յերբ լեռների վրայով ներս են խուժում նվաճողների և աշխարհակալների նորանոր խմբեր, վորոնք գալթակղվում են պտղավետ հովիտի անսահման հարստություններով: «2500 թվականից սկսած (Քր. ա.) Տիգրիսի և Յեփրատի հովիտի պատմությունը այն ժողովուրդների պատմությունն է դառնում, վորոնք ամեն կերպ աշխատում էին իրանց ձեռքը ձգել այդ հարուստ և պտղավետ յերկիրը: Յեգիպտոսում և Միջագետքում յեղած բնական պաշտպանության աստիճանի մեջ յեղած այդ եական տարբերությունն անա զգալի չափով բացատրում է մեզ այն յերկու բնորոշ դժերը, վորոնցով Տիգրիսի և Յեփրատի հովիտները տարբերվում են Յեգիպտոսից: Ամենից առաջ հնարավորութուն չունենալով հույս դնել այնպիսի կատարյալ բնական ամբությունների վրա, վորոնք գոյություն ունեյին Յեգիպտոսում, բարեկացիք և ասորեստանցիք ստեղծեցին և զարգացրին իրանց հովտում անհամեմատ ավելի բարձր գինկորական կազմա-

կերպություն և տեխնիկա: Յեվ ապա ձեռքի տակ ունենալով շրջակա ժողովուրդների հետ հեշտ կերպով հաղորդակցության մեջ մտնելու յեղանակներ, Միջագետքի քաղաքակրթությունը, վորը յեգիպտական քաղաքակրթության նման սկզբում հիմնված էր յերկրագործության վրա, հեազհետե անցնում է տնտեսական նոր բազայի, այսինքն սուելսի: Հասկանալի յե, վոր այս յերկու հանգամանքները լրացուցիչ ազդակներ հանդիսացան հետագա տեխնիկական և տնտեսական առաջադիմության համար: Այդպիսով, Յեգիպտոսը՝ գտնվելով լիակատար «անվտանգության» մեջ—քարացման հասով, իսկ Միջագետքը—հաջորդաբար անցնելով ասորեստանցիների, մարերի և պարսիկների տիրապետության տակ, ապացուցեց, վոր «վոչինչ ձրի չի տրվում, ամեն բանի պետք է աշխատանքով հասնել»:

Վերագտնանք 'սակայն առանձին. Վոռոգման հասարակական հեռանկարների պատմության նախնական շրջաններին և տեսնենք, թե հողի պտղավետությունը և նրա մեջ բնակչության կողմից դրված հսկայական արդյունավետությունը՝ յերկրագործական տեխնիկայի զարգացման հետ զուգընթացաբար՝ ի՞նչ յեղանակով կյանքի յե կոչում մարդկանց ավելի ու ավելի մեծ խմբերի գործակցությունը, այդպիսով տնտեսական հիմքեր պատրաստելով պետական կազմի և հասարակակարգի համար: Նեղոսի հովիտում հողը պարարտանում է գետի պարբերական վարարումներով. անա այդ պարբերական վարարումները կազմում են տարվա յեղանակների հաջորդականությունը: Հովիտի առաջին բնակիչների համար այդ վարարումները յեթե լիակատար կործանում և քայքայում էլ չէին, համենայն դեպս մեծագույն դժբախտություն էին: Հողի մեջ բնությունից դրված հարուստ հնարավորությունները միայն այն ժամանակ են իրականանում, յերբ մարդիկ կարողանում են վոռոգման նպատակների համար ոգտագործել այդ վարա-

րումները: Սակայն վոռոգման սխառեմը իրական ոգուտ բերելու համար պետք է, վոր ընդգրկի հողի խոշոր տա-
րածությունն և մարդկանց խոշոր կազմակերպություն: Յե-
թե վոր վոռոգումը կատարվեր և գլուխ դար հազարավոր
մանր սխառեմների միջոցով և ծառայեր հազարավոր ա-
ռանձին մանր հողամասերի, շատ շուտով ակնհայտնի կը-
լիներ նրա անշահավետությունը: Յերբ մի անգամ անհը-
րաժեշտությունն և դառնում մարդկային նպատակների հա-
մար ոգտագործել նեղոսի պես հսկայական մի գետ, տպա
այդ գործի մեջ ամենագործունյա մասնակցությունը պիտի
ցույց տային հովիտի բոլոր բնակիչները կամ, առնվազն՝
նրա բնակչության զգալի մասը: Հասկանալի յե անշուշտ,
վոր այդ բոլորը միանգամից չի կատարվում: Հպիտի այն-
պես կարծել, վոր վորեւե ժողովուրդ բնակությունն և
հաստատել այն ավազակույտի վրա, ինչպիսին հանդիսա-
նում եր հին Յեգրիպոսը վոռոգման սխառեմի կառուցու-
մից առաջ, և հնարել և այդ ամբողջ սխառեմը: Յեգրիպ-
ոսացիք նույնքան քիչ հնարագետ եյին, նույնքան պահ-
պանողական, ինչքան և մյուս ժողովուրդները և վոռոգ-
ման սխառեմի իրագործման համար անկասկածորեն հա-
րյուրավոր տարիներ են հարկավոր յեղել: Անկասկած է
նաև այն, վոր բնակչության ավելի հեռատես տարրերն
այդ միջոցին առիթ բաց չեն թողնում հիմնելու և սկիզբ
դնելու իրանց իշխանությանն ու արտոնություններին:
Բայց գլխավոր բանն այն է, վոր բնական պայմանները
մարդկանց ստիպում են ջանքեր թափել նորանոր շրջան-
ներում, ստիպում են աշխատակցության, փոխադարձ
ցգնության, աշխատանքի բաժանման և հենց դրանով ըս-
տիպում են կազմակերպել քաղաքականապես միասնական
մի պետություն, վոր ընդգրկել հողի ընդարձակ տարա-
ծություններ: Այդ պետությունը հիմնվում եր աշխատան-
քի վրա, մի աշխատանք, վոր հարմարվում եր հովիտի
բնական պայմաններից բղխող խնդիրները լուծելու գոր-

«Իսկական հերոսները վոչ թե այն թագավորներն են,
վորոնք իրանց փառավոր գործերը հավերժացրել են տա-
շած գրանիտի կամ արևի տակ չորացած աղյուսների
վրա, այլ այն միլլիոնավոր աննկատ աշխատավորները,
վորոնք իրանց արյունն քրտինքով ստեղծել են յերկրի բա-
րորությունը և մշակել են յերկիրը, մշակել են հողի մինչև
վերջին կտորը, ոգտագործել են ջրի մինչև վերջին կաթի-
լը»*) Նույնը վերաբերում է նաև Չինաստանին, վորտեղ
մեծամեծ պատիվները յեթե վոչ միլլիոնավոր աննկատ
աշխատավորներին, գոնե արվում եյին վոչ այնքան զորա-
պետներին ու քրմերին, վորքան գլխավոր ճարտարապետ-
ներին: Նույնը պիտի ասել նաև Միջագետքի մասին, վոր-
տեղ գլխավոր աշխատանքը վոչ թե գետերի վարարումը
«կանոնավորելու», այլ ճահիճները չորացնելու մեջ եր:
Ջրի ոգտագործման և նրա կառավարության բովանդակ
խնդիրը, վորը միացնում, խմբավորում եր մարդկանց և նրանց
առաջ եր մղում, այն ազդակն եր, վորը զանազան ձևերի տակ
արտահայտվելով՝ շարժում է Հնդկաստանի, Միջագետքի,
Պարսկաստանի, Պերուի, Մեկսիկայի քաղաքակրթությու-
նը, ինչպես նաև Յան-Յզի-Յզյանի և Սուան-Սեյի քա-
ղաքակրթությունը:**)»

Գեոք, վորպես
միավորող գոր-
ծոն.

Վերջապես ուշադրության առնենք
այստեղ գետի գերը, վերցնելով գե-
տը վորպես մի գործոն, վոր սոցիալա-
կան և քաղաքական միավորման հնա-
րավորությունն է ստեղծում: Նախ գետը յուր յերկու ա-
փերի բնակիչներին յուր ամբողջ ջրավազանի վրա հեշտ
հաղորդակցություն ունենալու հնարավորությունն է տալիս:
Դեռ մինչև այսօր «չինացիները Չինաստանում յեղած բու-
լոր ճանապարհները անվանում են ցամաքային նաւա-
պարհներ»: Դա կատարելապես բնական մի հետևանք է այն
հասկացողության, թե պարզապես ճանապարհը—ջրային

*) A. R. Cowan, «Master clues in world history». յեր. 46:

**) Semple, արդեն հիշված աշխատանքը, յերես 329:

ճանապարհն է, գետը: Ուրեմն պարզ է, վոր գետը կապ
եր հաստատում հսկայական քանակությամբ մարդկանց
մեջ: Սակայն, բացի դրանից գետը մարդկանց մեջ այլ
տեսակի կապ ել եր հաստատում. նա մարդկանց առաջ
դնում եր այս կամ այն ընդհանուր խնդիրները, նրանց հա-
մար ստիպողական եր դարձնում այս կամ այն ընդհա-
նուր շահերը: Գետերը միացնում են: Յեւ հասկանալի
յէ, նրանց միավորող ազդեցությունն առանձնապես զո-
րեղ է լինում այն ժամանակ, յերբ վոր քաղաքակրթու-
նը չունի հաղորդակցության վոչ միայն հարմար, այլ
ուղղակի վոչ մի այլ միջոց, բացի գետից:

Բացի դրանից. այն փաստը, վոր գետերը հաղորդակ-
ցության գլխավոր ճանապարհներն են. յեղեկ (իսկ Յե-
զիպտոսի պես յերկրում միակը) ունեցել է այն հետեանքը,
վոր շատ շուտ սկսել է զարգանալ ջրային տրանսպորտը:
Իսկ մարդկության այդ նվաճումը, ինչպես մենք կըտես-
նենք, քաղաքակրթության հետագա տարածման համար
ճանապարհ է հարթել:

ԳԼՈՒԽ ՅԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՄԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆ. — 2. ՆԵՐՔԻՆ ԾՈՎԵՐ.

Այս գլուխը նվիրված է համաշխարհային քաղաքա-
կրթության պատմության ամենայնպէս «գլուխներին»
մեկին, մի «գլուխ», վոր մոտավորապես 30—40 դար է
տևում, սկսվելով մոտ 2000 տարի Բրիտանիայի առաջ-
նորդում ե մեր տարեհաշվի 15-րդ դարի վերջին տասնամ-
յակը: Դա մի շրջան եր, յերբ պատմությունը կենտրոնա-
ցած եր Միջերկրական ծովի շուրջը:*)

«Միջերկրական
ծովի օջառք.»

Ի՞նչն է պատճառը, վոր այն յեր-
կիրները, վորոնք ընկած եյին այս ծո-
վի ափերին, այդպես անսահմանորեն
յերկար ժամանակ թափառեմ հանդիսացան մարդկային
ամենալարված զործունեյության և պրոդրեսսի ճանապար-
հի վրա մեծագույն հաջողություններն ունեցան:

Մենք տեսնք, վոր քաղաքակրթության առաջին
սաղմերը կապված եյին վորոշ տեխնիկ-տնտեսական ա-
ռաջադիմության հետ սկզբում զյուդաստանության մեջ,
և ապա այն բոլոր կառուցումների մեջ, վորոնք անհրա-

*) Այս գլուխը կարգալիս անհրաժեշտ է Յեւրոպայի ֆիզի-
կական աշխարհագրության քարտեզով ոգտվել:

ժեշտ եյին ջրին տիրապետելու, վռոգելու... համար: Հետո, մենք տեսանք, վոր այդ առաջագիմություններն ու հաշոգությունները կատարվում են այնպիսի վայրերում, վորոնց մեջ նպաստավոր բնական (այսինքն աշխարհագրական) պայմաններ կային: Մենք տեսանք, վոր գետերը, տալով մարդկությանը անհրաժեշտ խոնավություն, միևնույն ժամանակ նրա համար հաղորդակցության նշանավորագրւոյն ճանապարհներն եյին հանդիսանում: Այս յեղանակով զարգանում է նավագնացությունը, սկսվելով փորած գետններից շինված անձուռնի լաստերից, ապա փոքրիկ մակույկներ, վորոնք հյուսված եյին յեղեգից և ծածկված եյին կաշիով և մորթիներով*)—մինչև քսանթիանի խոշոր նավերը, վորոնք պատկերանում են յեղիպտական ամենահին հիշատակարանների և քանդակների վրա և վորոնք մինչև 4500 տարվա հնություն ունեն:**)

Քաղաքակրթության արագ առաձգումը.

Յեվ ահա, յերբ մարդն այնքան կատարելագործում է ջրային տրանսպորտը, վոր կարողանում է արդեն ծովի վրա ճանապարհորդել, այն ժամանակ տհա մարդկության պատմության մեջ նոր շրջան է բացվում: Դա մի շրջան էր, յերբ քաղաքակրթությունը յուր վորոշ ամենահին կենտրոններից տարածվում է ծովը շրջապատող յերկիրների մեջ, Յեվ այս քայլն ևս կատարվում է այն վայրերում, վորտեղ նրա համար աշխարհագրական նպաստավոր պայմաններ կային:

Հին Աշխարհի յեվրոպական, ասիական և աֆրիկական մայր ցամաքների միջև համարյա ամբողջ յերկարությամբ ընկած է նեբխին ծովերի մի շերտ: Առաջին ծովագնացների համար այդ ներքին ծովերի վրայով ճանապարհորդելն առանձին դժվարություններ չունեիր: Չինացիները, վորոնց հայրենի գետերը ուղղակի բաց ովկիանոսն եյին

*) Համեմատել Մովսեսի «հյուսված տապանը»:

**) Տես H. G. Wells-ի «Outline of history»-ի («Պատմության ուրվագիծ») XVII-րդ գլխի իսլյուստրացիաները:

Թափվում (միայն անունով «Նաղաղական»), յերբեք չսովորեցին նրա վրա նավարկել, թեպետ և գետային նավագնացությունը նրանց մեջ շատ բարձր կատարելության էր հասած: Գետերից անմիջապես ովկիանոսին անցնելը չափազանց դժվար էր նրանց համար: Բայց փակ Միջերկրական ծովը յուր անթիվ ու անհամար կղզիներով, թերակղզիներով և հրվանդաններով ծովագնացին լիակատար հնարավորություն էր տալիս ճանապարհորդել ծովի վրա առանց մի րոպե անգամ ափը աչքից կորցնելու: «Յեվ վոր հատկապես կարևորն էր հին ծովագնացների համար, Միջերկրական ծովի մեջ մակընթացություն չի լինում, այնպես վոր նրանց փոքրիկ նավակները ամեն*) րոպե և ուզած վայրերում կարող եյին ափին մոտենալ:

Ջարգացման այս նոր շրջանը մեզ բերում է Յեվրոպական քաղաքակրթության սկզբնավորությանը: Յեվրոպայի բոլոր ամենահին կուլտուրաները ծովային կուլտուրաներ են, հիմնված ծովագնացության վրա:

Նրանցից ամենահինը՝ Կրետե կղզու քաղաքակրթությունը համարյա նույնքան հին է, վորքան և Յեգիպտոսին: Նա զարգացել է Նգեյան ծովի կղզիների ափերի վրա: Հավանական է, վոր այս քաղաքակրթության ժողովուրդները շատ վաղ ժամանակներում արդեն լուծել եյին չափազանց պրիմիտիվ ծովային նավագնացության պրոբլեմները: Բանն այն է, վոր ծովը միակ կապն էր այն կղզիների, վորոնց վրա փոխած եյին այդ ժողովուրդները, և այն կենտրոնների միջև, վորոնք գտնվում եյին մայր ցամաքի ափերին: Միևնույն ժամանակ ծովը մի բնական ամբություն էր, վոր այդ քաղաքակրթությունը պաշտպանում էր թշնամու հարձակումներից: Կրետացիք վերջիվերջո ծովագնացությունը հասցնում են բարձր աստիճանի զարգացման. 2000 և 1000 թվականների մեջ ներանք արդեն անմիջապես Յեգիպտոսի հետ եյին առևտուր անում: Իսկ փոքրասիական սարահարթի վրայով ձգված ցա-

*) Fairgrieve. Հիշված աշխատանքը, յերես 47:

մաքային ճանապարհներից ողավելով, շատ վաղ ժամանակներից սկսած նրանք վաճառականութիւն են սկսում Միջագետքի հետ: Եգեյան քաղաքակրթութեան «գաղաթնակետը» ընկնում է 2500 և 2000 թվականների մեջ Գր. առաջ:*)

Այս ժամանակաշրջանի մոտավորապես վերջերին Միջերկրական ծովը տեսավ մի այլ ժողովրդի նավեր: Այդ ժողովուրդը փյունիկեցիք էին՝ սեմիտական ցեղի մի ժողովուրդ, վորը հավանորեն յուր առաջին նավագնացութիւնները կատարել է Պարսից ծոցի խաղաղ ջրերի մեջ, վորի մեջ են թափվում Միջագետքի յերկու գլխավոր գետերը: Միջագետքի առևտուրը նշանավոր դարգացման հասնելով՝ ցամաքային ճանապարհով տարածվում է արևելքը, մինչև Միջերկրական ծովը: Ահա ասորական այդ ծովափին եր, վոր փյունիկեցիք իրանց առևտրական առաջին մեծ բազաներն են հիմնում, առաջին նավահանգիստները՝ Սիդոնն ու Տյուրոսը: Համարյա յերկու հազար տարվա ընթացքում, մինչև Կարթագեն քաղաքի ավերումը հռոմայեցիների կողմից, (Կարթագենը շինել էին փյունիկեցիք 800 թվականին Գր. ա.) փյունիկեցիների առևտրական նավերը Միջերկրական ծովի ջրավազանի շրջանում ապրող ժողովուրդների համար ամենագլխավոր կապող և միավորող սղակներն էին: Բացի դրանից նը-

*) Հետաքրքիր է նշանակել, վոր մի այլ քաղաքակրթութիւն՝ հեթիթական քաղաքակրթութիւնը դարգացել է լեռնային տարածութեան վրա, վորը տիրում է այն ճանապարհներին, վորոնք միացնում էին Եգեյան ընակավայրերը (արևմուտքում) Բաբելոնի հետ (հարավ արևմուտքում): Հեթիթների գիրքը շատ բաներով նման էր հրեաների հետագա գիրքին, բայց շատ ավելի դորեղ քան այս վերջինները, այնպես վոր հեթիթները կարողացան շատ ավելի լիակատար կերպով ողտադործել այդ դրութիւնը: Նրանք հրեաների պես սերտ կերպով սեղմված չէին յերկու հզոր պետութիւնների մեջ. բացի դրանից նրանք ունեին ընական ապահով ամրութիւն և պաշտպանութիւն, մի բան, վորից զրկված էր Պաղեստինը:

րանք լողում էին նաև Կարմիր ծովի վրայով Արաբական թերակղզու ավերով, հանդիսանալով այդպիսով «միջնորդներ Սրենելքի և Արևմուտքի մեջ»: Նրանք ամենուրեք շինում էին առևտրական կայարաններ և գաղութներ, «այնպես վոր Գրիստոսից առաջ 1000 թվականին փյունիկյան միութիւնը թեպետ և թույլ, բայց այնուամենայնիվ այնպիսի մի ամբողջութիւն էր հանդիսանում, վորին հաշվի չառնել չէր կարելի»:*)

Նկատեցեք յերկու խիստ կարևոր հանգամանք, վորոնք ապացույց են այդ ժամանակները հասարակական դարգացման մեջ կատարված առաջադիմութեան մասին. 1) փյունիկեցիք աշխարհակալներ կամ նվաճողներ չէին և 2) նրանց ամբողջ միութիւնը հիմնված էր վոչ թե «աշխարհագրական տեսակետից միասնական մի յերկրի» կառավարութեան վրա, այլ ծովի իրապետության վրա:**) Ծովը միանգամ ընդմիշտ հաղթահարվել էր. նա արդեն դադարել էր արգելք լինելուց և դարձել էր կապող, միավորող ողակ: Առաջ մարդկանց բաժանող ջրերը այժմ դարձել էին մեծ ճանապարհներ:

Փյունիկեցիք հետզհետե քիչ թե շատ բարձր քաղաքակրթութիւն են տարածում Միջերկրական ծովի արևելյան ավերին, վորտեղ սկզբնապես կենտրոնացել էր նրանց բովանդակ ազդեցութիւնը, դրանից հետո նրանք իրանց արևելյան հենակետերը կապում են «ծայրագույն Արևմուտքի» հետ, այսինքն այն յերկիրներին հետ, վորոնք այժմ կոչվում են Իտալիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա և Թուրքիա: Քաղաքակրթութիւնն այլևս չէր սահմանափակվում քիչ թե շատ կղզիացած, առանձնացած կենտրոններով. այդ բոլոր ժողովուրդների և դասակարգային պետու-

*) Fairgrieve, նույն աշխատանքը 49:

**) Ծովագնացութեան գլխավոր ուժը ստրուկ—թիավարներն էին. ստրուկների աշխատանքն այնքան հեշտ էր նստում, վոր ձեռնարկողներն այլ ևս կարիք չունեին ավելի լավ շարժիչներ փնտրելու. J. R. Spears, „Master mariners“:

թյունների խմբավորութունը այժմ դառնում է ճաշխարհագրական մի միություն», վորը միավորված էր փյունիկեցիների ծովային հզորությամբ. միևնույն ժամանակ այդ բոլոր ժողովուրդները վորոշ չափով իրար հետ կապված, ձուլված էին փյունիկեցիների առևտրի շնորհիվ ու կազմել էին տնտեսական մի միություն:

Յերկաքը գուրս

և Բեռն Բոնգիե.

Միջերկրական ծովի այս արևելյան ափերին ահա, հավանորեն 1000 թրվականից բավականին ուշ (Ք. ա.) մարդկութունը ընտելանում է յերկաթի գործածությանը: Այդ մոմենտից սկսած արագ կերպով զարգանում է ամեն տեսակ գործիքների և զենքերի կատարելագործումը, վորով պայմանավորվում է առաջադիմության հսկայական արագացումը: Մենք չենք կարող ստուգապես ասել, թե հատկապես վոր ժողովուրդն է առաջին անգամ հայտնագործել այդ մետաղը, բայց հավանորեն, Միջերկրականի ջրավազանը բերել են այդ մետաղը այն բարբարոսները, վորոնք յեկել էին հյուսիսից, Դանուբյան յերկիրներից: Նկատենք այստեղ, վոր Միջերկրականի ջրաբաշխը զուրկ էր այնպիսի բնական պաշարանքներից, վորպիսին ունեյին ամենահին քաղաքակրթության կղզիացած կենտրոնները: Անանցանելի Սահարայի հսկայական տարածությունները նրան պաշտպանում էին միմիայն հարավից, աֆրիկական ժողովուրդներից: Մնացած մյուս բոլոր կողմերից նա բաց էր դրսի բարբարոսների արշավանքների առաջ: Համաշխարհային պատմության «Միջերկրականի» այս գլուխը վորոշ չափով հանգիստանում է պատմություն այն բոլոր նորանոր բարբարոս ժողովուրդների, վորոնք ներս են խուժել Միջերկրականի ջրավազանը և հետո «կլանվել են» այդ ջրավազանում, մտել նրա քաղաքակրթության մեջ: Համարյա յուրաքանչյուր թափառաշրջիկ խումբ զարգացման վորոշ աստիճանի վրա այնքան բազմանում է, վոր այլևս չի կարող յուր սովորական թափառավայրերում կերակրվել, (անհրաժեշտ է

ինկատի ունենալ, վոր թափառաշրջիկութունը գլխավորապես տարածվում է չորային տեղերում): Հասնելով զարգացման այդ աստիճանին, այդպիսի խումբը անհրաժեշտորեն դուրս է գալիս յուր հայրենի ռայոնի սահմաններից և ներս է խուժում ոտար յերկրներ: Հնդկաստանը, Չինաստանը և Միջերկրականի ջրջանը անդադար այնպիսի ներսխուժումների էյին յենթարկվում: Հնագույն ջրջանում յուրաքանչյուր այդպիսի ներսխուժում հավասար կրկիններ նոր ծնունդ առած քաղաքակրթության լիակատար կործանմանը: Այդտեղից պարզ է այն հսկայական նշանակութունը, վոր ունեյին ամենախոր հնության ջրջանում բնական պաշարանքայնություններ: Բայց յերբ բարձր տեխնիկան և ամբարված գիտությունը զարեցին այլևս մի քանի կղզիացած կենտրոններում համախմբվել և սկսեցին տարածվել ընդարձակ ջրջանների վրայով, այն ժամանակ բարբարոսների արշավանքները պատճառ դառնալով ժամանակավոր հետադիմության, անկումի քիչ թե շատ տեսական ժամանակաշրջաններ ստեղծելով, վերջին հաշվով քաղաքակրթության հետագա առաջադիմության նոր գործոններ են դառնում լուի:

Եգեյացիների, փյունիկեցոց և յեգիպտացոց այս աշխարհը ներս խուժող բարբարոսների մեջ էր գտնվում և այն ժողովուրդը, վորը հույն էր կոչվում, և վորին վիճակված էր կուլտուրական աշխարհի կենտրոնը լինել և քաղաքակրթությունը հսկայական չափերով առաջ տանել: Նկատենք, վոր հունական քաղաքակրթությունը առաջինն էր, վոր հիմնված էր յերկաթի գործածության վրա: Հույների կողմից քարուքանդ արված եգեյան կուլտուրան հիմնվում էր բրոնզի գործածության վրա, և թերևս հույների և եգեյացիների միջև տեղի ունեցած պայքարը նույնքան անհավասար էր, վորքան և անհավասար էր այն կռիվը, վոր տեղի ունեցավ դրանից յերկու և կես հազարամյակ հետո յերկաթով զինված յելլոպացիների և Մեկսիկայի ու Պերուի այն ժողովուրդների միջև, վորոնք

զինված եյին քարերով և բրոնզով:

Հույները Բալկանյան թերակղզուն տեր դառնալով՝ տարածվում են Նգեյան ծովի կղզիների վրա: Այդ թափառաշրջիկ անասնապահները այժմ ծովագնաց եյին արդեն: Ավերելով եգեյան կուլտուրան, վորի ծաղկած կենտրոնը գտնվում էր Կնոսսոսում (Կրետե կղզի), և վորի զլխավոր կենտրոններից մեկը Տրոյա քաղաքն էր,*) հույները նեղուցներով անցնում են Սև ծովը, (այս ծովի մուտքին հույները շինում են Բյուզանդիոն քաղաքը, ապագա Կոստանդնուպոլիսը): Բացի դրանից նրանք տարածվում են դեպի արևմուտք, վորտեղ բռնում են հարավային Իտալիան և Սիցիլիան: Ժամանակի ընթացքում նրանք դառնում են վաճառականներ և փյունիկեցիների գլխավոր մրցակիցներն են լինում: Նրանց աշխարհագրական զիրքը հին աշխարհի ուղիղ կենտրոնում, «Յեվրոպայի և Ասիայի բոլոր ճանապարհների խաչաբեկման կետում» թույլ եր տալիս հույներին տեր դառնալ և հըրամայել առևտրական բոլոր գլխավոր ճանապարհներին. այդ զիրքը «բնական» հիմքն էր «Հունաստանի այն մեծության և փառքի», վորը յուր գազաթնակետին հասավ V և IV դարերում Քր. ա.:

Վերջիվերջո ամբողջ արևելյան Միջերկրականի ջրավազանը մի քաղաքական ամբողջության մեջ միանում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու որով (336—323), վորը նվաճում է յեգիպտացիներին և պարսիկներին, վորոնք այն ժամանակները տիրում եյին Միջագետքին: Ալեքսանդրն էր, վոր վերջնականապես ավերեց փյունիկեցիների Տյուրոս քաղաքը: «Առաջին անգամ Յեգիպտոսի մայրաքաղաքը դառնում է մի ծովամիսյա քաղաք: Նրա հին մայրաքաղաքները՝ Թեբեն և Մեմֆիսը շինված եյին յերկրի

*) Հրեական հին կտակարանի մեջ հիշատակված փղշտացիները հավանորեն Կրետական ժողովրդի հյուսիսային եյին, վորոնք հույների հաղթական ներսխուժումի պատճառով կղզիներից փախչում են դեպի Լեվանտի ծովամիսյա յերկրները:

ներսում: Իսկ յերբ հույները այդ յերկրին տեր են դառնում, հարկավոր ե լինում ծովամիսյա մայրաքաղաք, վորը սերտորեն կապված լինեք մայր յերկրի՝ Հելլադայի հետ:*) Ալեքսանդրի ստեղծած քաղաքական միությունը յուր հիմնադրից շատ չապրեց, բայց ամբողջ արևելյան Միջերկրականը այդպես ել հելլենացած մնաց, այսինքն յուր կուլտուրայի և քաղաքակրթության գլխավոր գծերի մեջ պահեց հունական հզորագույն ազդեցությունը: Այդ մոմենտից սկսվում է մեծ քաղաքների ուժեղ և արագ աճումը: «Ալեքսանդրի որով ամբողջ աշխարհում միմիայն յերեք քաղաք կար հարյուր հազար բնակիչներով՝ Աթենք, Սիրակուզա և Կարթագեն: Բայց Ալեքսանդրի մահից հետո հունական քաղաքակրթության տարածումը և առևտրի արագ աճումը բնակիչների այնպիսի հոսանք ե ըստեղծում դեպի քաղաքները, վոր մի վորեհ հարյուր տարուց հետո աշխարհի մեջ արդեն չորս քաղաք կար, վորոնցից յուրաքանչյուրի բնակչությունը յերկու հարյուր հազարից անցնում էր. դրանք եյին՝ Մելիկիա, Անտիոք, Ալեքսանդրիա և Կարթագեն: Բացի դրանից, Սիրակուզաում հարյուր հազարից ավելի մարդ կար, իսկ Հռոմի, Կորնթոսի, Հոգոսի և Յեփեսոսի բնակչությունը առնվազն պակաս չեք այդ թվից:**) Փոքր Ասիայում «հինգ հարյուրից ավելի քաղաքներ կային, վորոնք մասնակցում եյին առևտրի և արդյունաբերության մեջ. Միլետյան գործվածքներն ու գորգերը, բրոնզե, վոսկյա և արծաթյա բանվածքները, Կիբիրիայի յերկաթյա շինվածքները, Լաոդիկեյի գորգերը, Հիերոպոլիսի բրուտեղեն, մարմարոյա իրեղենները, ներկերը, Տաուրի գինիները—այս բոլորը այն քաղաքներումն էր արտադրվում: Այդ քաղաքների վրայով անցնում եյին Արևելքի ավելի հեռավոր շրջաններ:

*) Fairgrieve, յերես 63:

**) Spears, Հիշված աշխատանքը, յերես 36:

րի, նույնիսկ Չինաստանի, Հնդկաստանի և Թաթարաստանի ճանապարհները»։*)

Իսկ մինչ այդ Տյուրոսի փյունիկեցիները իրանց գործունեյության մեծագույն մասը տեղափոխեցին արևմտյան Միջերկրականի ուայոնը։ Նրանք այդ արել էյին ավելի առաջ, քան հույները նրանց համար լուրջ ախոյաններ և մրցակիցներ դարձան։ 800 թվականին Քր. ա. նրանք հիմնեցին Աֆրիկայի հյուսիսային ափին մի մեծ քաղաք, Կարթագեն անունով։ Այդ քաղաքի համար նրանք այնպիսի տեղ ընտրեցին ծովի և անապատի մեջ, վորտեղ լեռնային գոտին բռնում, պահում էր խոնավաբեր հողմերը և թույլ չեր տալիս նրանց յերկրի խորքերն անցնելու։ Հասկանալի չէ, վոր այդ տեղը շատ բերրի չէ։ Կարթագենից փյունիկեցիները իշխում էյին ամբողջ հյուսիս աֆրիկական ծովափի վրա, Սիցիլիայի մի մասի, Կորսիկայի, Սարդինիայի և Հարավային Իսպանիայի վրա։ Այդ ժամանակները նրանց իշխանության տակ գտնվում էյին շատ խոշոր և ընդարձակ տարածություններ. բայց այդ իշխանությունը կանգուն եր մնում միմիայն ծովի տիրապետությամբ, վորովհետե ծովն եր, վոր կապում, միացնում եր այդ բոլոր կղզիներն ու ծովափերը։ Այդպես ուրեմն, այն ժամանակ, յերբ Հունաստանը իշխում եր ամբողջ արևելյան Միջերկրականի վրա, Կարթագենը արևմտյան Միջերկրականի «գերագույն տերն եր»։

Միջերկրականի

միավորումը.

Յեվ անա սկսվում է այն ժողովրդի բարձրացումը, վորը ապրում եր Միջերկրական ծովը ուղիղ յերկու՝ արևելյան և և արևմտյան մասերի բաժանող թերակղզու վրա։ Հռոմեական ժողովուրդն եր դա։ Նա տեր է դառնում բովանդակ Միջերկրական ծովին նրա բոլոր ափերի հետ միասին։ Վարովհետե հռոմեացիք ապրում էյին Ապենինյան թերակղզու արևմտյան մասերում, ուստի և նրանք

*) Gibbins, „History of commerce in Europe“ (Յեվրոպական առևտրի պատմությունը) յերես 23:

իրանց հայացքը ամենից առաջ ուղղեցին դեպի արևմուտք — դեպի Կարթագեն։ Առաջին անգամ նրանք այս քաղաքի հետ կռվի բռնվեցին 264 թվին Քր. ա. և մինչև վոր նրանց հաջողվեց այդ քաղաքն առնել ու ավերել 146 թ. Քր. ա. և արևմտյան Միջերկրականի մեջ Կարթագենացից տեղը բռնել — մի դարից ավելի անցավ։ Հետևյալ հարյուրամյակի ընթացքում Հռոմեական իշխանությունը թափանցեց վոչ միայն Ռոմայի հովիտով դեպի Գալլիա (արևմտյան Ֆրանսիան), այլ և տեր դարձավ Միջերկրական աշխարհի ամբողջ արևելյան կեսին։ 100 թվականին Քր. ա. Հռոմեացիք արդեն նվաճել էյին ամբողջ Միջագետքն ու Հայաստանը, գաղթավայր էյին դարձրել ամբողջ աֆրիկական ծովափը. անցել էյին Համանը (Ֆրանսիայից) և Բրիտանիան ընդմիշտ կապել էյին Միջերկրականի հետ։ «Հռոմն այժմ մի պետություն եր, վոր կապում, միավորում եր բովանդակ Միջերկրական ծովը. նա ամենագորեղ և ամենաընդարձակ պետությունն եր այն բոլոր պետություններից, վորսնք զարգացել էյին այս ներքին ծովի ուայոնում՝ սկսած Կրետեյի և փյունիկեցիների քաղաքակրթությունից»։*) Հռոմեական կայսրությունը աշխարհագրական մի միություն եր, վորի սիրտը այդ ներքին ծովն եր։ Միջերկրականի բոլոր յերկրները իրար հետ ձուլվել, դարձել էյին քաղաքական մի ամբողջություն, վորը հիմնված եր բոլոր մասերի ներքին հարաբերությունների և տնտեսական փոխադարձ կախվածության վրա։ Այդ մոմենտից սկսած յեվրոպական քաղաքակրթությունը դառնում է համաշխարհային պատմության գլուխ և առաջնորդ։

Ընթերցողը թույլ կրտա մեղ միառժամանակ ընդհատել մեր պատմական շարադրությունը, վորպեսզի պարզաբանենք Յեվրոպայի հիմնական կլիմայական բաժանումը։ Հարավից հյուսիս գնալով, մենք Յեվրոպայում կդառնենք յերեք շրջան. 1) Միջերկրական ծովի տաք ափե-

*) Semple, հիշված աշխատանքը, յերես 191:

ըր, 2) Կլիմայական տեսակետից ավելի բարեխառն հյուսիս արևմտյան յերկիրները, վորոնց մեջ ձմեռային սառնամանիքները և ամառային տոթերը թուլանում են հարավ արևելյան քամիներով, վորոնք փչում են նույն այն ուղղությամբ, ինչ ուղղությամբ հոսում է Գոյլֆշտրոմը,*) և 3) Հյուսիսի և արևելքի ցուրտ յերկիրները, վորոնք ձմեռա-

1. — Ամբողջ Միջերկրականի քաղաքական միավորումը: Հռոմեական կայսրությունը յուր ամենաբարձր ծաղկման վայրկյանում, նկատենք, վոր Հռոմը զուտ միջերկրական յերկիրներն միացրեց հյուսիս արևմտյան Յեվրոպայի բարեխառն Կլիմայի յերկիրներն ևս, ըստ վորում կայսրության հյուսիսային սահմանը մոտավորապես համապատասխանում է «ձմեռային ձյունի շրջանի» կլիմայական սահմանին: Սլաքները ցույց են տալիս այն բարբարոսների ներսխուժումների հիմնական ուղղությունները, վորոնք հետագայում կործանել են կայսրությունը:

նը ձյունով ծածկվում են: Ինչպես մենք տեսանք, հնագույն քաղաքակրթությունը սահմանափակվել էր առաջին

*) Ուշադրության առեք, վոր այս յերկիրների վրա գլխավոր ազդեցությունը բանեցնում է վոչ թե Գոյլֆշտրոմը, այլ քամիները:

շրջանով: Այժմ Հռոմեացիք մտան նաև յերկրորդ շրջանը: Ինչ վերաբերում է յերրորդ շրջանին, պետք է ասել, վոր այդ շրջանը դեռ մի քանի դար էլ քաղաքակիրթ աշխարհի սահմաններից դուրս էր մնալու:

Բացի դրանից, անհրաժեշտ է այստեղ հիշատակել հռոմեացիների այն սելանիկական նվաճումը, վորը զգալի չափով նպաստեց ստեղծելու նրանց յենթակա և հպատակ տերրիտորիաների միությունը և նրանց հնարավորություն տվեց, ինչպես արդեն ասացինք, թափանցել Յեվրոպայի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շրջանները: Այդ տեխնիկական նվաճումը ցամաքային հաղորդակցության զարգացումն էր: Հռոմեացիք նանապարհներ*) էյին շինում: Նրանք այլևս չէյին բավականանում «բնական ուղիների» վրայով ձգված ճանապարհներով. և իրանց հմտությունը դործ են դնում այժմ դանազան կայարանների մեջ ուղիղ ճանապարհների կառուցանելու գործի մեջ: Նրանք անհրաժեշտ ակվեգուկներ (ջրատար խողովակներ, ջրանցքներ) են անցկացնում, վորոնք ջուր են մատակարարում այն վայրերին, վորտեղ դա անհրաժեշտ էր: Նրանք տեխնիկայի այս ճյուղը շատ ավելի բարձր զարգացման են հասցնում, քան այդ ուղղությամբ հռոմեական կուլտուրային հետևող յեվրոպական քաղաքակրթություններից վորեւե մեկը, և դա համարյա մինչև մեր որերը:

Սակայն Միջերկրականի միությունը յերկար չտևեց հռոմեացիների իշխանություն տակ: Հռոմեական կայսրության հյուսիսային (Յեվրոպական) սահմանը վոչ մի բնական ամրություն չէր պաշտպանվում և

*) Յերբ պարսկական կայսրությունը տարածվեց Միջագետքի և Փոքր Ասիայի վրա, այն ժամանակ պարսիկներն էլ սկսեցին ցամաքային ճանապարհներ շինել, վորոնք ծառայում էյին վորպես հաղորդակցության գլխավոր միջոցներ: Բայց այդ ճանապարհները անհամեմատ ավելի վատ էյին շինված այն ճանապարհներից, վոր կառուցանում են հռոմեացիք հարյուր տարի դրանից հետո:

չափազանց յերկար եր, վորպեսզի հնարավոր լիներ ինչպես պետքն եր, ամրացնել: Թափառական ցեղերը պատուում են այդ սահմանը և ահագին հորձանքներով ներս են խուժում կայսրության մեջ: Գոթերը, ֆրանկները, գերմանները, վանդալները, հույները վողողում են կայսրության նահանգները մինչև հին ծովի ծայրերը և կայսրությունը բաժանվում է յերկու մասի, Միջերկրականի յերկու աշխարհագրական շրջանների, վորոնք կարճ ժամանակով մի միություն եյին կազմել Հռոմի գերիշխանության տակ: Արևմտյան կայսրության կենտրոնը դառնում է Հռոմը, իսկ Արևելյան կայսրության կենտրոնը՝ Բյուզանդիոնը, վոր այդ ժամանակ արդեն կոչվում եր Կոստանդնուպոլիս (Կոստանդինի քաղաք) — այն կայսեր անունով, վորը յուր մայրաքաղաքը այդտեղ եր տեղափոխել:

Այդ դեպքերին հաջորդող «մութ ժամանակների»՝ միջնադարի ընթացքում քաղաքակրթությունը դանդաղորեն տարածվում է Արևմտյան Յեվրոպայի յերկրամասերում: Հաղթական բարբարոսները շատ բան սովորեցին հաղթված ժողովուրդներից, վորոնք ժառանգել էյին հռոմեական կուլտուրայի մնացորդները, իսկ քրիստոնեական յեկեղեցին կուլտուրայի այդ ժառանգությունը, վորը հարմարեցրված եր նոր, հաղթական ժողովրդի կարիքներին, տարածում է նոր յերկիրներում: Ավատական կախվածության վրա հիմնված ֆեոդալական սիստեմը (բարբարոսության և քաղաքակրթության մի յուրահատուկ խառնուրդ) այն ժամանակվա քաղաքական, տնտեսական և աշխարհագրական պայմանների կատարելապես բնական մի հետևանքն եր:*) Քաղաքակրթության հարմարեց-

*) Արտաքու կարգի հետաքրքիր կլբիններ համեմատական մի ուսումնասիրություն կատարել յեվրոպական ֆեոդալիզմի ու այն ֆեոդալիզմի միջև, վոր գոյություն ունի Կենտրոնական Աֆրիկայի մի քանի ցեղերի մեջ: Թե այս և թե այն սիստեմները հիմ-

ման և ձևափոխության ժամանակաշրջանի ընթացքում ահա հիմք են դրվում արևմտյան և կենտրոնական Յեվրոպայի ազգային պետություններին:

Իսկ այդ ժամանակվա ընթացքում Միջերկրականի ռայոնը նվաճողների մի նոր ալիք է մտնում, այս անգամ այդ ալիքը գալիս եր անապատի թափառական ցեղերից, հարավ արևելյան կողմից: Դրանք արաբներ եյին, կամ ինչպես այն ժամանակները նրանց անվանում եյին, սարակինոսներ: Մահմեդի մահից (632 թ. ֆր. ծն. հ.) հետո մի դար անց այդ նոր յեկվորները անցան Սիրիան (Ասորիք) մինչև Տավրոսյան լեռները, շարժվեցին դեպի արևմուտք մինչև Յեգիպտոս, աֆրիկական ծովափով հասան մինչև Գիբրալտարի նեղուցը, անցան այդ նեղուցը և Իսպանիա մտան: Բայց նկատենք, վոր արաբական այս արշավանքը չեւ հանդիսանում «բարբարոսության մի նոր ալիք»: Մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության և բժշկության շրջաններում արաբները շատ առաջ անցան յեվրոպացիներից: «Արաբների տիրապետության տակ յեղած ժողովուրդների քաղաքակրթությունը անհամեմատ ավելի բարձր եր քրիստոնեական քաղաքակրթությունից, բարձր եր ամեն կողմից, և համեմատյան դեպս տնտեսականի կողմից»: Միջերկրական ծովը դադարում է կապող, միավորող կապ լինելուց և դառնում է իսլամի և քրիստոնեության «թշնամի ուժերի մեջ մի անդունդ»:) Արևելյան կայսրությունը փոքրանում է և սահմանափակվում Բալկանյան թերակղզու հարավային մասերում և Փոքր Ասիայում մինչև Տավրոսյան լեռնաշղթան ձգվող հողամասերով: Տավրոսը դառնում է նրա արևելյան սահմանը: Ու-

նված են ստրկական-ճորտական աշխատանքի, պրիմիտիվ յերկրադործության և ղինվորական կաստայի տիրապետության վրա: Հետադոտության համար ինչպիսի գեղեցիկ նյութ կլբիններ դա:

*) Perris, „History of war and peace“ («Պատերազմի և խաղաղության պատմությունը»):

րիշ խոսքով, քայժմ արևելյան կայսրութիւնը, ինչպես յերբեմն կրեաւական և հռչակական քաղաքակրթութիւնը, կենտրոնանում եր Եգեյան ծովի շուրջը: Իսկ արևմտյան կայսրութիւնը բաժանվում, կտոր կտոր և լինում ու բազմաթիվ մանր «թագավորութիւններ» կազմում:

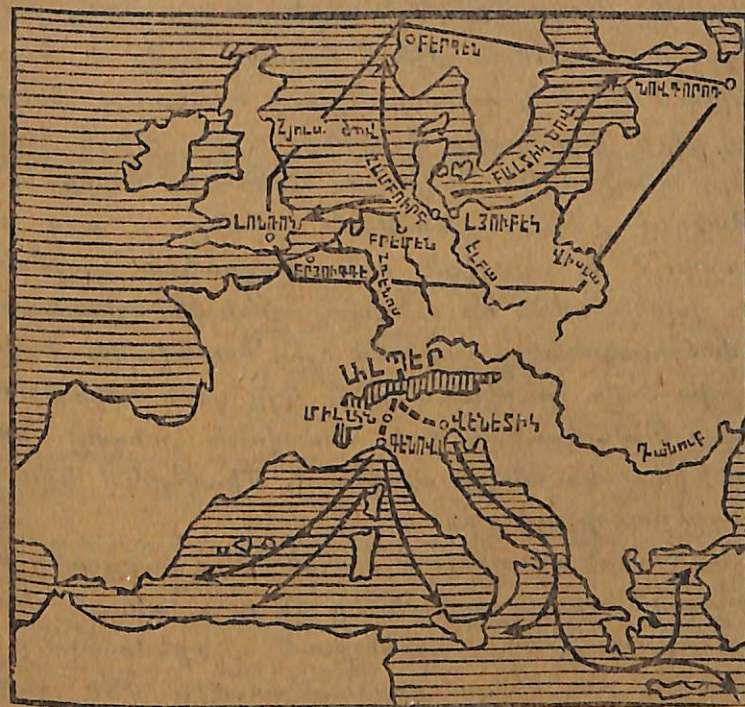
Բայց այնուամենայնիվ Միջերկրականը իշխում եր բովանդակ յեվրոպական քաղաքակրթութիւնի վրա: Պապութիւնը Միջերկրական մի իշխանութիւն եր. և Հռոմի պապը բոլոր հյուսիսային և արևմտյան թագավորների և կայսրների մի տեսակ գերագույն տերն ու հրամայողն եր: Իտալիայի խոշոր առևտրական քաղաքները, վորոնք քառսից ծնվել զուրա եյին յեկել վորպես կարգավորյալ միութիւններ, Յեվրոպայի առևտրական կենտրոններն եյին: Վենետիկը հսկայական ուժի յե հասնում վորպես «անդրնդի» յեվրոպական ամբողջ մասի գլխավոր ապրանքապահեստանոց: Բայց մահմեդականները փյունիկեցիների նման իրանց ձեռքումն եյին պահում այն դռների բանալիները, վորոնք փակում եյին Կարմիր ծովի և Արևելքի հաղորդակցութիւնը: Յեվ պապը ամբողջ Յեվրոպան քաշեց, մասնակից դարձրեց մի շարք միջերկրական պատերազմների. դրանք սրբազան պատերազմներն եյին, խաչակրաց արշավանքները, վորոնք նպատակ ունեյին անհավատներից խել ճիրով գերեզմանը և Արեւելիի հետ առեւտր անելու հնարավորութիւնը:*) Դարուկես շարունակ մոլեգնաբար առաջ են տարվում այդ պատերազմները. իսկ Վենետիկն ու Գենովան շարունակ աճում և հարստանում եյին:

«Նեքիսն ծովերի»
յերկուրդ օրջանը.

Մենք մտենում ենք պատմութիւն
«Միջերկրականի գլխի» վերջին մասերին: Բայց նախքան նրան վերջնակա-

*) Համեմատել դրա հետ այն հետաքրքրութիւնը, վոր Անգլիան 1900 թվին հանդես բերեց դեպի Պաղեստինը. դրա պատճառները նույնն եյին, ինչ վոր Վենետիկի հետաքրքրութիւն պատճառները 1100 թվին. Պաղեստինը Կարմիր ծովի «բանալին»

նապես թողնելը, նկատենք, վոր հյուսիսում կազմակերպվում և քաղաքակրթութիւն «գոտու» մեջ և մտնում վիւնոք օրջան յեվա, վոր միջերկրական կենտրոնների մի տեսակ շառավիղն եր, մի շառավիղ, վոր նրա ներքին ծովի հետ աշխարհադրական և տնտեսական տեսակետից կապված եր: Ալպյան լեռնուղին գալիս եր Վենետիկից, վոր

2.—Հյուսիսային Յեվրոպայի ներքին ծովերի Հանգեյան շրջանը և նրա կապը Միջերկրական յերկրների հետ Հռենոսի վրայով:

շինված եր Ադրիատիկ ծովի դռների մոտ, և անցնում եր դեպի Հռենոսի հովիտը՝ զեպի հյուսիս արևմտյան Յեվրոպայի այդ գլխավոր ճանապարհը, և դրա միջոցով գրնում հասնում եր Գերմանական ծովերի ափերին: Ինչպես վոր յերբեմն Միջերկրական ծովը «միացրել եյին» փյուն (Սուեզի ջրանցքի բացումով այդ ծովի ճանապարհը ջրային դարձավ):

նիկեցիք, այդպես եւ այժմ Գերմանական և Բալտիկ ծովերը «միավորվում» են Հանդեյան վաճառականների միութեամբ, վորի առևտրական բազան հանդիսանում էյին հյուսիսային Գերմանիայի քաղաքներն ու Հոենոսյան ճանապարհի վերջավորութիւնը: Այդ վաճառականներն իրանց ազդեցութիւնը տարածում էյին Համբուրգից դեպի Գերմանական ծովի բովանդակ ափերը, Հոենոսի գետաբերանից մինչև Բերգենի ափերը. Լյուքեմից նրանք արևելքում հասնում են մինչև Բալտիկ ծովը և հյուսիս արևելքում մինչև Նովգորոդ. Ելքայի և Վիսլայի հոսանքներով դեպի վեր նրանք թափանցում են մինչև հարավ-արևելք, դեպի միջին Յեվրոպա: Առևտուրը նորից է ընդարձակում քաղաքակրթութեան շրջանը, և այդ բանը կատարվում է այնպիսի աշխարհագրական պայմաններում, վորոնք նման են այն պայմաններին, վորոնց մեջ հին վաճառականները գործում էյին հարավային ծովում: «Բալտիկ ծովը հյուսիսում նույն այն դերն է կատարում, ինչ վոր Միջերկրական ծովը հարավում. Հանդայի նավերի անթիվ մակույկները միացնում, միավորում էյին նրա ամենահեռավոր ափերը»:

Առևտուրն ու առևտրի պահանջները մարդկանց առաջ նորանոր ընդարձակ հորիզոններ են բաց անում: Սաշակրաց արշավանքները «արևելքում և արևմուտքում նոր աշխարհներ բաց անելու գործում առաջին մեծ քայլերն էյին»: Միջերկրական ծովը, վոր մոտավորապես չորս հազար տարիների ընթացքում համաշխարհային պատմութեան կենտրոնն եր յեղել, շուտով դառնում է մի տեսակ կողմնակի, մեծ ճանապարհներից հեռու ընկած վայր:

Թե դա ինչպես պատահեց, կրտսնները հետևյալ գրվածում:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. — 3. ՈՎԿԻԱՆՈՍ.

Սոխաուեր միավորելու առաջին քայլերը.

Մենք հետևեցինք համաշխարհային պատմութեան ընթացքին սկսած նրա սկզբնավորութիւնից, վոր հնութեան թանձր մշուշով պատած է և մեզանից յոթ-ութ հազար տարի առաջ տեղի յե ունեցել Նեղոսի հովտում, և հասանք մի շրջանի, վորը մեզանից հինգ հարյուր տարով է բաժանվում միայն: Մենք տեսանք, թե ինչպես յեվրոպական քաղաքակրթութիւնը, վորի կայաններն սկզբում Միջերկրականի ափերն էյին, աստիճանաբար գետերով և ցամաքային ճանապարհներով դիմեց դեպի հյուսիս արևմուտք, դեպի Յեվրոպայի բոլոր գլխավոր յերկիրները: Սահարա անապատը Աֆրիկայի ժողովրդներին թույլ չեր տալիս շոշափման մեջ մտնելու այդ աճող քաղաքակրթութեան հետ. բայց մի քանի տեխնիկական նվաճումներ, ինչպես օրինակ յերկաթի գործածութիւնը — նրանց եւ է հասնում:*) Մենք տեսանք թե ինչպես

*) Դեռ մինչև Ամերիկայի հայտնագործումը Հին Աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, նրանցից նույնիսկ այնպիսիները, վորոնք ամենից քիչ էյին հարաբերութիւններ ունենում քաղաքակրթութեան կենտրոնների հետ, արդեն գիտեյին յերկաթի գործածութիւնը:

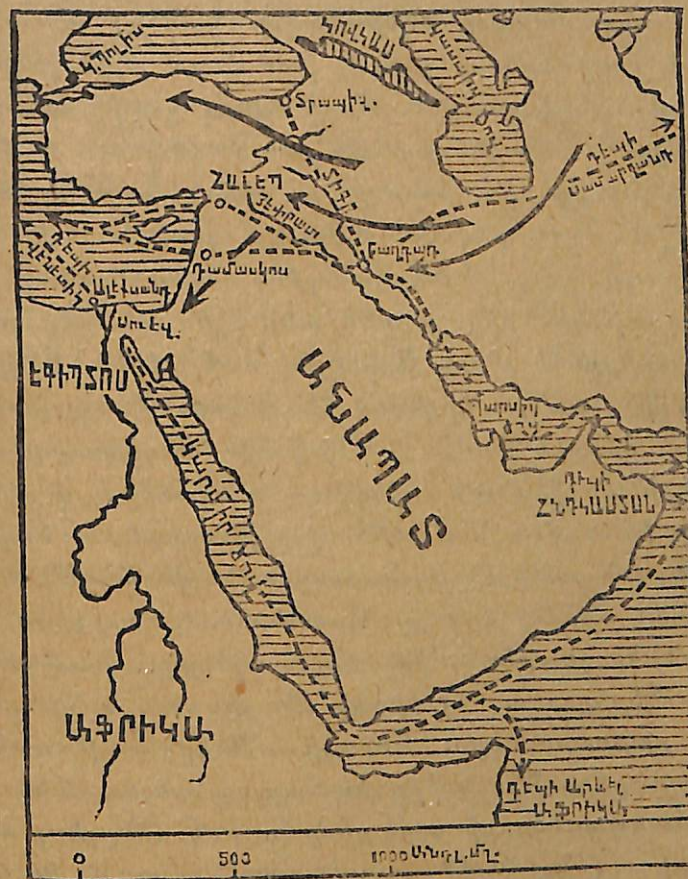
յեվրոպական քաղաքակրթության սահմանափակ աշխարհի մեջ հետզհետե մասնում եյին նորանոր ալիքներ ոտար ժողովուրդների, վորոնք յերևան եյին գալիս Յեվրոպիա մայր ցամաքից։*) մենք տեսանք, վոր այդ բարբարոսները այսպես թե այնպես ազդում եյին յեվրոպական պատմության ընթացքի վրա։ Այդպիսի թափառական բարբարոս ժողովուրդներից վերջինի՝ թուրքերի արշավանքը, վոր յուր համար ճանապարհ բաց արավ դեպի Յեվրոպա, կողմնակի կերպով ունեցավ այն արդյունքը, վոր անորինակ արագությամբ հսկայական կարևորություն ունեցող դեպքեր զարգացան. մարդկության պատմության մեջ նոր գլուխ բացվեց, մի գլուխ, վորը հաջորդում ե ովկյանոսյան ճանապարհների հայտնագործումին։

Ովկիանոսյան ճանապարհների զարգացումը, ովկիանոսի փոխակերպումը բանուկ ճանապարհի—այդ յերևույթը մարդկության պատմության մեջ համեմատաբար նոր դեպք ե և թերևս մարդու՝ յուր շրջապատին հարմարվելու ամենաբարձր աստիճանը։ Չե՞ վոր ովկիանոսին «հարմարվելով» մարդը տեր ե դառնում ջրային հսկայական տարածությունների (յերկրագնդի մակերևույթի յերեք չորրորդին), վորոնք մինչ այդ փակ եյին նրա առաջ։**) Նա յուր առաջ բաց արավ վոչ միայն ովկիանոսի այդ «ընդարձակ տարածությունները», այլ և այն բոլոր յերկիրների ճանապարհը, վորոնք նրա մյուս կողմն եյին ընկած։ Ահա ինչու համար ովկիանոսին տիրապետելը մարդկության ամենամեծ հաղթանակն ե. «Ովկիանոսները—դա բովանդակ աշխարհն ե»։ Այդ վայրկյանից մարդը բռնում ե այն ճանապարհը, վոր իրոք նրան ամբողջ յերկրագնդի վրայով տանում, ման ե ածում։

*) Մի քանի աշխարհագետներ Յեվրոպան և Ասիան համարում են միասնական մայր ցամաք, վորին Յեվրոպիա անունն են տալիս։

**) Semple, հիշված աշխատանքը։

Յեվրոպայում թուրքերի յերևալը հետևյալ կերպով արագացրեց այդ դեպքը. քանի դեռ արևելյան Միջերկրականում արաբներն եյին տիրում, Ասիայի («Հնդկաստանների») և Միջերկրականի ռայոն-

3.—Արաբական առևտրական ճանապարհները, վորոնք արևելյան Միջերկրականը կապում են Ասիայի և արևելյան Աֆրիկայի հետ։ Սլաքները ցույց են տալիս այն ուղղությունը, վորոնցով թուրքերը մտան այս շրջանները։

ների մեջ տեղի յեր ունենում կենդանի և հետզհետե զարգացող առևտուր։ Արաբական նավերը իջնում եյին Կարմիր ծովի վրայով դեպի ցած և շրջափակելով Արաբական թերակղզին, հասնում եյին Պարսկաստանին և Հնդկաստանին։

տանին: Արաբական կարավանները ցամաքային ճանապարհով գնում էին Ասորիքից դեպի արևելք, Հալեպի և Բաղդադի վրայով: Նստելով Պաղեստինում և Յեզիպոսում, արաբները իրանց ձեռքում պահում էին Սուեզի պարանոցի «բանալիները»: Իսկ վենետիկի և Գենովայի զարերաները (առագաստավոր և թիակավոր նավեր) արաբներից ստացած ապրանքները ցրում, բաժանում էին յեվրոպական նավահանգիստներին: Բայց 11-րդ դարից սկսած իշխանությունն արաբներից հետզհետե անցնում է մոնղոլներին և թուրքերին, վորոնք աստիճանաբար մահմեդականություն էին ընդունել: Սրանք յերևան էին յեկել հարավ արևելքից, անդրկասպյան տափաստաններից և 15-րդ դարի կեսերին արդեն տեղ էին դնում բովանդակ Ասորիքին և Փոքր Ասիային, մտել էին Յեվրոպա: 1453 թվին նրանք վերցնում են Կոստանդնուպոլիսը: Արաբների ձեռքին մնում է միմիայն Յեզիպոսը, բայց թուրքերին վերջիվերջո հաջողվում է նվաճել այդ յերկիրը: Ել չենք խոսում այն մասին, վոր թուրքական ծովահենները սպառնում էին առևտրական նավերին Միջերկրական ծովի ամբողջ արևելյան ավերում: Թուրքերը առևտրականներ չդարձան, ինչպես արաբները, իրանց բոլոր նվաճումներից հետո ել նրանք մնացին նույն պատերազմասեր բարբարոսները: Ասիայի և Յեվրոպայի առևտրական հարաբերությունները կատարյալ քայքայման և ավերման սպառնալիքի տակ ընկան: Իսկ մինչդեռ, այդ առևտուրը ամենաանմիջական կերպով ազդում էր ժողովրդական մասսաների կյանքի պայմանների վրա, այնպես վոր նրա ընդհատումն ու քայքայումը միայն վաճառականների համար զգալի չպիտի լիներ: «Միջնադարյան գյուղացիները չէին իմանում, վոր անասուններին կարելի յե արմատապտուղներով կերակրել (բողկ, շաղգամ...), ուստի և կերակրի համար նշանակված անասունների մեծ մասը մորթում էր դեռ արածելու խոտի շրջանում և ձմերվա հաժար աղը դրվում: Զարմանալի չէր, վոր յեվ-

րոպական բոլոր յերկրներում խիստ կարիք էր զգացվում պղպեղի, համեմունքների և այլ ախպիսի բաների, վորոնք մի փոքր մեղմացնեին, «սպանեին» աղը դրած մսի հոտը»:^{*}) Այստեղից պարզ է, վոր ազատ ճանապարհը դեպի «Համեմունքի կղզիները» — խիստ անհրաժեշտ էր յեվրոպացիներին:

Բայց կամ արդյոք մի ուրիշ ճանապարհ դեպի Հնդկաստան: Գիտնականները հիշում էին Պոմպոնիոս Մելայի (50 թվին Քր. հետո) տեսությունը, վորի համաձայն յերկիրը բաղկացած էր մայր ցամաքներից, վորոնք ամեն կողմից շրջապատված են ովկիանոսներով: հետևապես Աֆրիկայի ավերով անցնելով կարելի յե Հնդկաստան հասնել: Սակայն տգետ ծովագնացները հավատացած էին, վոր հարավում վորոշ կետից այն կողմն անցնելը շատ վտանգավոր էր, զրգոված և զայրացած աստվածությունը կարող էր հանդուգն ծովագնացին սեւածորթ դարձնել: Յեվ վոչ վոք սիրտ չէր անում միանգամից այդպիսի մի ճանապարհորդություն սկսել: Այդ գործը մաս մաս կատարվեցավ և յերեք քառորդ դար տեեց:

Պորտուգալացի ծովագնացները քայլ առ քայլ առաջ էին շարժվում դեպի Հնդկաստան, այդ յերկրի հրապույրների մասին մեծամեծ ծրագիրներ կազմելով, սակայն ներանց ճանապարհորդությունների անմիջական պատճառներն ուրիշ էին: Առաջին անգամ նրանք անցան Գիբրալտարի նեղուցը, վորպեսզի շարունակեն պատերազմը արաբների (մավրերի) դեմ, վորոնց նրանք նոր էին դուրս բշել իրանց հայրենի յերկրից: Հետագայում նրանք ավելի հարավ անցան, վոսկյա ափից ցած. ավելի ուշ նրանք սկսեցին «վորսի դուրս գալ սարուկների հետևից»: «Աֆրիկայի շահագործման մեջ պորտուգալիսներին հետաքրքրում էր սարուկների վաճառքը, վոսկյա ավազի, ինչպես

^{*}) Kermaek, „The expansion of Britain“ («Բրիտանիայի ընդարձակումը»), յերես 6—7:

նաև փղոսկրի ու պղպեղի առևտուրը»։*) Այն մոմենտին, յերբ տաճիկները Կոնստանդնուպոլիսն առան, պորտուգալացիները Գամբիա գետից այն կողմը չեյին նավում։ Յերեսուն տարի անց նրանք հասնում են Կոնգոյին, 1486—87 թվերին Դիազը անցնում է Բարեհուսո հրվանդանը։ Դարավերջից յերկու տարի պակաս, (1498 թվին) պորտուգալական նավերը Վասկո-դե-Գամայի առաջնորդությամբ, վոչ միայն անցնում են այդ հրվանդանը, այլ և լողում են Աֆրիկայի արևելյան ափերով և դալիս խարիսխ են ձգում Կալիկուտ նավահանգիստը (Հնդկաստանի արևմտյան ափը)։**) Ովկիանոսի ճանապարհը դեպի Հնդկաստան արդեն գտնված էր.

Արեվմայան ճանապարհը յեվ «Նոր Ասիայի».

Իսկ նույն ժամանակը նույն նպատակին էր ձգտում նաև Գենովայի ծովագնաց Քրիստափոր Կոլումբոսը, վորը դրամական ոժանդակութուն էր ստանում Պորտուգալիայի ախոյանից՝ Իսպանիայից։ Բայց սա դիմում էր դեպի արևմուտք։ Յեթե յերկիրը կլոր էր, ինչպես պնդում էր գիտնական Տոսկանելլին (տգետ մարդիկ այդ գիտնականին համարում էին լեւազար և հերիտիկոս), ապա նավարկելով Ատլանտյան ովկիանոսի վրա դեպի արևմուտք՝ կարելի պիտի լիներ հասնել Ասիայի արևելյան ափին։ Վոչ Տոսկանելլին և վոչ էլ Կոլումբոսը չեյին ել կասկածում, վոր Ասիայի ճանապարհին մի լուրջ արգելք կար՝ մինչև այդ ժամանակ անծանոթ մի մայր ցամաք—Նոր Աշխարհը։ Տոսկանելլին դժել էր աշխարհի քարտեզը ըստ կիսագնդերի, և այդ քարտեզը բավականին

*) Semplo, հիշված աշխատանքը, յերես 65.

**) Որև թարգմանիչը շփոթել է Կալիկուտ և Կալիկաթա քաղաքները (Каликут и Калькутта) և Վասկո-դե-Գամային բերում է Կալիկաթա քաղաքը, վորը սակայն Գանգեսի Դելտայի վրա չեն կանգնում և գտնվում է Հնդկաստանի արևելյան մասը. Կալիկուտըն է, վոր ընկնում էր Գամայի ուղիղ ճանապարհի վրա, Հնդկաստանի արևմտյան ափին։ Այդ սխալը չի նկատել նաև «Խմբագրողը»։ Մանրթ. հայ թարգմանչի։

ճիշտ էր, յեթե հաշվի չառնենք այն «փոքրիկ» բացը, վոր նրա վրա Ամերիկան չկար։ Յեվ յերբ 1492 թվին Կոլումբոսը վերջապես մոտեցավ Կենտրոնական Ամերիկայի ափերի մոտ ընկած կղզիներին, նա հավատացած էր, վոր ընկել է «Համեմունքի կղզիները», նա հավատացած էր, վոր գտնվում է ուր վոր չինական ծովափին։*) Յեվ նա այդ կղզիները անվանում է Վեստ Ինդիա, այսինքն Արևմտյան Հնդկաստան, այսինքն արևմտյան կողմից գտնված Հնդկաստան։ Յեվ ավելի քան քառորդ դարից հետո միայն Մագելանը յուր եքսպեդիցիայով անցնում է Հարավային Ամերիկայի հարավային ծայրը, նավարկում է Խաղաղական ովկիանոսի ընդարձակ տարածությունները և հասնում է Ասիայի արևելյան ափին։ Վերջապես յեվրոպացիները հասնում են Արևելյան Հնդկաստանին արևմտյան ճանապարհով և տեղ են դառնում միաժամանակ յերեք ովկիանոսների՝ Ատլանտյան, Խաղաղական և Հնդկական։**)

Կենթոնցների և Կալիկուտից.

Նոր ճանապարհների և Նոր յերկրի հայտնագործումը անմիջապես ազդում է «ուժերի փոխհարաբերությունների վրա Յեվրոպայում։ Աշխարհի գլխավոր առևտրական ճանապարհը դառնում է այժմ շուրջ Աֆրիկյան ճանապարհը

*) Ուշ միջնադարը Չինաստան (Cathay) ու Յապոնիան (Cipangu) գիտեր Վենետիկցի Մարկո-Պոլո (1271—1292)-ի «ճանապարհորդությունները»-ից։ Մարկո-Պոլոն ցամաքային ճանապարհով Պարսկաստանի, Թուրքստանի և Մոնղոլիայի վերայով անցնում է Չինաստան, վորտեղից ծովափով անցնում է Պարսից ծոցը, իսկ այդտեղից էլ Յեվրոպա յեվերադառնում ցամաքային ճանապարհով, Կոնստանդնուպոլսի վրայով. (տես H. F. Wells-ի «Ուղևորի պատմության» քարտեզը 34 էջ գլխում)։

**) Մեր այս փոքրիկ տեսության մեջ Կոլումբոսի հայտնագործած Նոր Աշխարհի բնակիչների մասին ընդարձակ պատմության համար տեղ չկա։ Այդ բնակիչները, վորոնք ցրված, տարածված էին Ամերիկայի ընդարձակ տափաստանների վրա, գտնվում էին մեծ մասամբ վայրենության կամ բարբարոսության այս կամ այն աստիճանի վրա։ Հյուսիսային Ամերի-

դեպի Հնդկաստան, վորը գտնվում էր Պորտուգալիայի ձեռքում: Հինգ տարի ել չի անցնում այն օրից, յերբ Գաման վերադառնում է Հնդկաստանից, և ահա համեմունքների համար Ալեքսանդրիա և Բեյրութ ուղեւորված գալերաները գատարկ են վերադառնում Վենետիկի նավահանգիստը»:^{*}) Նրանց բոլոր բեռները ընկնում էյին պորտուգալական նավերի ձեռքը, վորոնք վերադառնում էյին ովկիանյան նոր ճանապարհով դեպի Լիսսաբոն և Ուորտո: Հնդկական ովկիանոսը «դառնում է պորտուգալական լիճ»: Միջերկրական կենտրոնները՝ Վենետիկը և Գենովան—արագ դիմում են դեպի իրանց անկումը: Ինքը Միջերկրական ծովը դառնում է կողմնակի, վոչ մի տեղ չտանող մի արահետ, և այդ վիճակի մեջ մնում է մոտավորապես չորս դար, այսինքն մինչև մեր օրերը: Միայն 19-րդ դարում վերջապես ճանապարհորդները նորան նորից դարձրին ամենակարճ ճանապարհը դեպի Հնդկաստան, բանալով Սուեզի ջրանցքը:

Դեպի Հնդկաստան բացված նոր ճանապարհի նման հսկայական նշանակութուն ունեցավ նաև մի յերկրորդ

կայի բնակչութունը նրա հայտնագործման մոմենտին հազիվ մի միլիոն յերկու հարյուր հիսուն հազար լինեւ. այդ բնակչության յերեք քառորդը ապրում էր արդի Միացյալ Նահանգների տերրիտորիայի վրա: Մի քանի առանձին կենտրոններում միայն (Մեկսիկա, Պերու, Յուկատան) նկատելի յեր վորոշ քաղաքակրթություն, վորը ընդհանուր գծերով նման էր Յեգիպտոսի մինչդինաստիական կամ հին սումերական քաղաքների կուլտուրային («Wells. գլուխ 35-րդ»): Դա նշանակում է, վոր ամերիկական կուլտուրան գտնվում էր քարի դարի վերջին փուլի կամ բրոնզի դարի առաջին փուլի մեջ, Յերկաթը դեռ ծանոթ չէր վոչ հյուսիսային և վոչ հարավային Ամերիկայում: Միակ ընտանի կենդանին շունն էր, և միայն Մեկսիկայում ընտելացած էյին նաև լաման ու ալաական: Թե Մեկսիկան և թե Պերուն «Բնական ամբություններով» ուժոված վայրեր էյին և այդ յերկու յերկիրներում ևս սոցիալական կազմակերպության ազդակը հանդիսանում էր բավականաչափ ջուր չունենալու հանգամանքը:

^{*}) Fairgrieve, յերես 140.

գործոն—Ատլանտյան ճանապարհները դեպի Նոր Աշխարհ: Այդ ճանապարհները, ինչպես արդեն մենք նկատել ենք դեռ առաջին գլխի մեջ, միանգամից ահագին առավելություններ են տալիս այն յերկրներին, վորոնք ընկած էյին Յեվրոպայի հյուսիս արևմտյան ափերին: Այս յերկիրները, վորոնք մինչև այդ գլխավոր կենտրոններից և ճանապարհներից հեռու յեյին ընկած, այժմ Միջերկրական ծովի յերկիրների տեղն են բռնում, այժմ նրանք ամենահարմար և նպաստավոր տեղումն են հայտնվում. պատկերավոր կերպով արտահայտվելով, կարելի յե ասել, վոր նրանք այժմ իրանց յերեսով դարձել էյին նոր առևտրական ճանապարհներին:

«Ովկիանոսյան մեծ հայտնագործությունները յեվրոպական հարաբերությունների կենտրոնները փակ ծովերից տեղափոխում են դեպի ովկիանոսի ափերը: Վենետիկն ու Գենովան իրանց տեղը զիջում են Բրիտանիային և Լազոսին... Ատլանտյան ովկիանոսը ծովային պատմության թատերաբեմ դարձավ. և մերձբալտյան լարված, բայց սահմանափակ առևտուրը, վոր 12-րդ և 17-րդ դարերի ժամանակամիջոցում Հանգեյան քաղաքների հզորությունը, հարստությունն ու պատմական գերիշխանությունն էր ստեղծել, այժմ սաստիկ ընկնում է յուր գիրքից և կորցնում յուր նշանակությունը: Առաջնությունը Լյուբեկից և Շտրալզունդից անցնում է արևմուտք, դեպի Ամստերդամ և Բրիստոլ»:^{*})

Հաջորդ յերեք դարերի պատմությունը հյուսիս արևմտյան Յեվրոպայի յերկիրների միջև առաջնության համար տեղի ունեցած պայքարի պատմությունն է: «Միջերկրականի գլխի» ավարտից դեռ յերկու դար առաջ, 1294 թվին Անգլիայի և Պորտուգալիայի մեջ մի առևտրական դաշնադրություն է կնքվում, վորը ցույց է տալիս, վոր այն ժամանակ դեռ վորոշ առևտուր էր տեղի ունենում Ատլանտյան ովկիանոսի ափերին: Ինչպես տե-

^{*}) Semple, նույն աշխատանքը, յերես 13.

սանք, նոր հայտնագործությունների մեջ դեկավարող դերը Իսպանիան և Պորտուգալիան խաղացին: Կոլումբոսի առաջին ամերիկական ճանապարհորդությունից մի քանի շաբաթ հետո պապը մի բուլլա (կոնդակ) և հրատարակում, վորով ամբողջ արևմտյան կիսագունդը անցնում էր Իսպանիային, իսկ արևելյանը՝ Պորտուգալիային: Ավելի հյուսիս ընկած պետությունները, մասնավորապես Անգլիան և Հոլլանդիան «հաշվի չեն առնվում»: Այս յերկիրների ծովագնացները (կոնդակի լույս տեսնելուց անմիջապես հետո և դեռ չորս տարի շարունակ) աշխատում են հյուսիս արևմտյան կամ հյուսիս արևելյան նոր ճանապարհ գտնել դեպի Հնդկաստան, վորը տաներ Ամերիկայի կամ Սիբիրի հյուսիսային ափերով: Բայց յերկու ճանապարհներն էլ անպետք դուրս յեկան: Անգլիան և Հոլլանդիան Հնդկաստանի և Ամերիկայի հարստություններից իրանց բաժինը կարող էին ստանալ միմիայն պապի բուլլան խանգարելու պայմանով: Յեվ իրոք, այդ յերկու յերկիրներն ևս կտրեցին իրանց հարաբերությունները պապի հետ, բաժանվեցին կաթոլիկ յեկեղեցուց և միացան բողոքականությանը դեռ 16-րդ դարի առաջին կիսում: Պապի զորությունը շատ մեծ էր, բայց պապը չէր կարող փոխել վոչ աշխարհագրական (կամ անտեսական) պայմանները, և վոչ էլ դրանց իշխանությունը մարդկային հոգիների վրա»:^{*})

16-րդ դարի վերջում, անգլիացիք ջարդ ու փշուր արին Ֆրիսլանդ Իսպանացու «մեծ արմադան» իսկ հոլանդացիները թոթափելով իսպանական լուծը հաստատվում են Արևելյան Հնդկաստանի և Արևմտյան Հնդկաստանի (Ռոտերդիա, Վեստ Ինդիա) մի շարք կետերում, վոր նրանք խլել էին իսպանացիներից և պորտուգալացիներից: Ընկնում էր Միջերկրական ծովի նշանակությունը, դրա հետ միասին ընկնում էր նաև նրա դերագույն հրամայողի՝ պապի հզորությունը:

^{*}) Fairgrieve, յերես 146:

Անգլիական գերիշխանության և Կաթոլիկության միջև ծագած հակասությունը, հյուսիսային յերկրները հիանալի կերպով ոգտագործում են նաև մի այլ առավելություն, վոր նրանց տալիս էր նրանց աշխարհագրական դիրքը բաց ովկիանոսի ափին: Նրանք մշակում են նավի մի նոր տիպ, վորը շատ ավելի լավ էր հարմարեցրված ովկիանոսի վրա նավելու, քան հնագույն գալերաները՝ թիակների մի շարքով, վորոնք բնորոշ էին Միջերկրական ծովի համար: Իսպանիան, վոր մասածք ընկած էր Միջերկրական ծովի ափերին, ավելի պահպանողական էր: Նույնիսկ հռչակավոր «Արմադայի» մեջ դեռ շատ հնատիպ նավեր կային: «Այս հսկայական եքսպեդիցիան ցաք ու ցրիվ յեղավ և վոչընչացավ անգլիական նավատորմի դրությունից, վորը իսպանականից գերազանցում էր յուր քանակությամբ (197 անգլ. նավ՝ 132 իսպանական նավի դիմաց) և անհամեմատ ավելի դյուրաշարժ էր. նրա եկիպածն ու հրամանատարները իրանց ճարպիկությունն ու փորձառությունը ձեռք էին բերել վոչ թե Միջերկրական ծովի փակ ջրերում, այլ ովկիանոսի համաշխարհային ճանապարհներին»:^{*})

Հետևյալ հարյուրամյակը նշանավոր է լինում Անգլիայի և Հոլլանդիայի բուրժուազիական դասակարգերի միջև տեղի ունեցած պայքարով, վոր մղվում էր ովկիանոսի ճանապարհների տիրապետության համար: Հյուսիս արևմտյան Յեվրոպայի յերրորդ պետությունը այդ կովի մեջ խառնվում էր յերբեմն այս յերբեմն մյուս կողմից: Վորպեսզի ձեզ պայծառորեն լուսաբանվի այն յերևույթը, թե ինչպես «յերկրագնդի ծայրերը» հյուսիս արևմտյան Յեվրոպայի պետություններին կապվել կամ բառացիորեն կաշկանդվել էին, կարդացեք հետևյալ պարբերությունը և հետևեցեք քարտեզին,

«Իրանց հզորության գագաթնակետին (այսինքն 17-րդ դարի կեսերին) հոլանդացիները Ռոտ. Ինդիայի տե-

^{*}) Kermack, հիշված աշխատանք, 16:

րերն էյին. նրանք կալվածներ ունեյին Բըաղիլիայում և Գլիանայում. նրանք առևտրական կայարաններ ունեյին Գլիանայի ափերին, կալվածքներ ունեյին Կապչտատում. Հնդկաստանի ճանապարհին: Նրանց էյին պատկանում սուրբ Մավրիկիոսի կղզին (այդպես կոչված Հոլանդական Մորից իշխանի անունով) և Յեյլոնը: Նրանց ձեռքում էր գտնվում Ամերիկայի և Նոր Ամստերդամի (հետագայում Նյու-Յորկ) բանալիները:*)

18-րդ դարի սկզբում Անգլիան բռնում է Հոլանդիայի տեղը, դառնում է «ծովերի թագուհին» և բոլոր ովկիանյան համաշխարհային ճանապարհների տիրուհին: «Անգլիան — հպարտությամբ գրում է մի հեղինակ, պատերազմների յերկար շարանից դուրս յեկավ ձեռք բերելով այնպիսի պայմաններ, վորոնք նրան թույլ էյին տալիս յուր ծովային առևտուրը ընդարձակել, տարածել և անսահմանորեն ուժեղացնել: Նա պատրաստ էր «Յոթ ծովերի վրա շարունակել այն մեծ գործը, վոր փյունիկեցիք, հույներն ու Վենետիկցիները սկսել էյին Միջերկրական ծովի ափերին»:**) Յեվ իհարկե Անգլիան այդ բոլորի համար պարտական էր վոչ թե բարերար նախախնամությանը, վոր անգլիացուն ավելի լավ կավից էր ստեղծել, քան հոլանդացուն կամ ֆրանսիացուն, այլ ամենից առաջ Ատլանտյան ովկիանոսի ճանապարհների նկատմամբ Բրիտանիայի ունեցած նպաստավոր աշխարհադրական դիրքին: Բացի դրանից մեծ դեր է խաղացել նաև այն հանգամանքը, վոր Անգլիայում յերկրագործությունն ու արդյունաբերությունը ավելի լավ էյին բնառարարում և ուժանդակում ծովային ձեռնարկություններին, քան այդ տեղի յեր ունենում նրա մրցակից մյուս յերկրներում: 18-րդ դարի ուղիղ վերջում սկսվում է արդյունաբերական հեղափոխությունը: Յեվ ահա Անգլիայի բնական հարստությունները (նրա քարածուխի և յերկաթի հանքերը), ինչ-

*) Fairgrieve, յերես 151.

**) Spears, յերես 104.

պես և այդ հանքերի մոտիկությունը լավ նավահանգիստներին նորից նրան ոգնում են՝ դեկավարող դեր խաղալու մյուս յերկրների նկատմամբ և ավարտում են այն համաշխարհային գերիշխանության (հեգեմոնիայի) հիմնարկումը, վորով Անգլիան սգտվում էր ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում:

Առիթմի բոլոր
ափերի հայտնագործումը.

Ովկիանոսի նվաճմանը հաջորդող յերեք դարերը «Յոթ ծովերի» բոլոր անկյունների հետազոտության և ոգտագործման ժամանակներն էյին: Մենք հիշեցինք արդեն անգլիական և հոլանդական ծովագնացների ջանքերի մասին՝ դեպի Ասիա հյուսիս արևելյան և հյուսիս արևմտյան ճանապարհ գտնել: Այդ ջանքերն անհաջող անցան, վորովհետև իրանց անմիջական նպատակին չհասան, բայց դրա փոխարեն այդ ջանքերի շնորհիվ հայտնագործվեցին Ամերիկայի հյուսիսային ափերը և Անգլիայի և Ռուսաստանի մեջ առևտրական հարաբերություններ ըուկավեցին: Սկզբում պորտուգալացիները, իսկ հետո հոլանդացիք և անգլիացիք էյին, վոր նավարկեցին Ասիայի բոլոր ափերով: 16-րդ դարում պորտուգալացի կապիտանը առաջին անգամ Վոտե կոխեց Ավստրալիայի հողը: 1642 թվին հոլանդացի Տասմանը հայտնագործեց Տասմանիան և Նոր Զելանդիան: 18-րդ դարում անգլիացի Կուկը հայտնագործեց Խաղաղական ովկիանոսում ահագին քանակությամբ կղզիներ, դրանց թվում Հավայան կղզիները: Համաշխարհային քարտեզի վրայից սպիտակ կետերի և անհաստատ գծերի քանակությունը արագությամբ և հաստատուն կերպով նվազում էր:

Այս գլխում մենք հետևեցինք մարդկության արած այն մեծ ճանապարհին, վոր սկսվում էր Միջերկրական ծովով: Մենք տեսանք, թե ինչպես յեվրոպացիք հսկայական առաջադիմություն են անում, թե ինչպես նրանք իրար հետ շփման մեջ են բերում այն բոլոր ափերը, վորոնք առհասարակ գոյություն ունեն յերկրագնդի վրա:

Յեւթի թեկ ժողովուրդներն անդադար իրար հետ կուլում են այդ փոխադարձ կախածությունից բոլոր ոգուտներից առյուծի բաժինն ստանալու համար, սակայն անկախ իրանց կամքից նրանք այնուամենայնիվ հիմք են դնում բովանդակ աշխարհի բոլոր ժողովուրդների այն միությանը, վորը չի կարող չառաջանալ այդ նյութական հիմքից: Մեզ մնում է քննության առնել առաջագիծության հաշորդ քայլը — ցամաքային հաղորդակցության զարգացումը, վորը 19-րդ դարի ընթացքում հսկայական զարկ է տալիս յերկրագնդի տնտեսական միավորմանը և ամբողջ աշխարհի քարտեզի մեջ է մտցնում վոչ միայն ամերիկացիները, այլ և ընդարձակ շրջաններ մայր ցամաքների խորքերում, վորոնց մինչև այդ ժամանակ քաղաքակրթությունը դեռ չէր կապել:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՄԱՅԵՆԱՐԱՑՈՒՆ ՊԼՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. — 4. ՑԱՄԱԲԱՑԻՆ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏ.

Յերկրագնդի բոլոր անկյունների միջև տնտեսական փոխադարձ կապ հաստատելու աստիճանական շարժման վերջին փուլը մեխանիկական ցամաքային տրանսպորտի միջոցների զարգացումն է, վոր կատարվել է 19-րդ դարում, մի փուլ, վոր ավարտում է համայն աշխարհի կապիտալիստական կամ պրոլետարական կազմակերպության համար նյութական հիմքի ստեղծումը:*)

Յերկրագնդի
յերեվանը.

Միջերկրական շրջանի հենց սկզբից մինչև 18-րդ դարը Քր. հետո ցամաքի վրայով տեղափոխության միջոցները համարյա բոլորովին չեն փոխվել: Յերեք հազար տարի առաջ Միջերկրական ծովի կուլտուրական շրջանը ներս խուժող բարբարոսների անիվավոր կառքերի և այն դիլի-

*) Իհարկե մեխանիկական ուժը ծովային տրանսպորտի մեջ կիրառման գործում ովկիանոսի վրա մարդու ունեցած իշխանությունը հսկայական չափերով մեծանում է: Բայց մենք դիտավորյալ կերպով ենք առաջ քաշում և հատուկ դիլի մեջ առանձնապես շեշտում ցամաքային տրանսպորտի զարգացումը. սա հանդիսանում է մարդկության մի նոր հաղթանակը բնության վրա. մինչդեռ շոգենավի գյուտը արդեն տարած հաղթության այսպես ասած ընդլայնումն ու ամրացումն էր լուի:

ժանաների մեջ, վորոնք 19-րդ դարի առաջին կիսում յեվրոպական ճանապարհների վրա յերթեվեկող կառքերի ամենատարածված տիպն էին—եական տարբերություն չկար: Մի քանի կողմերով դեռ հետադիմություն էր նկատվում. հումեացիների կառուցած ճանապարհները անհամեմատ ավելի բարձր են կանգնած այն ամենից, ինչ վոր այդ ճյուղում շինված է հետագա սերունդների կողմից մինչև 19-րդ դարի յերկրորդ կեսը:

Յամաքային տրանսպորտի պատմության մեջ նոր դարազույս է սկսվում, յերբ սկսում են այդ գործի մեջ կիրառել շոգեմեքենան.

Շոգեմեքենայի առաջ բերած հսկայական հեղաշրջումի պատճառները պետք է փնտրել այն հանգամանքի մեջ, վոր այդ մեքենան մեր ձեռքը տալիս է մի այնպիսի ուժ, վորը ներգործում է (հարաբերական չափով վերցրած) անկախ կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններից, և վորը կիրառելի յե անթիվ ու անհամար դեպքերում և անհամար նպատակների համար: Այդ ուժը կարող է դուրս քաշել ջուրը հանքանորից, շարժել արտադրական մեքենաները, ջրաղացներ պտտցնել, տունելներ փորել ու ծակել, տներ շինել, ամբարտակներ կառուցանել, նավեր բեռնավորել, հսկայական բազմությունը ապրանքներ տեղափոխել, կտրել անցնել ովկիանոսներ, լեռներ կամ անապատներ... 1815 թվից հետո շոգեմեքենան արագ կերպով Անգլիայից մայրցամաք անցավ և այստեղ հաստատուն կերպով հաղթանակ տարավ՝ ապացուցանելով 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում յուր ուժի ներգործականությունը արագ տրանսպորտի մեջ կիրառվելու: Մինչև շոգեմեքենայի ներմուծումը մարդու համար դժվար էր կռվել այնպիսի արգելքների դեմ, ինչպես որինակ լեռները, անապատը կամ վրթխարի տարածությունները: Շոգին ոգնում է նրան այդ ամենին հաղթելու և բնություն վրա ու-

նեցած մարդու իշխանություն մեծագույն գործիքն է դառնում:*)

19-րդ դարի վերջին՝ մարդը վոչ միայն տեր էր ովկիանոսին, ինչպես վոր դրանից առաջ էր. նա այժմ յուր տրամադրություն տակ ուներ նաև հսկայական բազմություն մեկ կուսական յերկրամասեր, վորոնք մինչև այդ ժամանակ քաղաքակրթության շրջանի մեջ չէին մանում: Նա տասնապատիկ կրճատեց մայրցամաքների և յերկիրների մեջ յեղած տարածությունը (հաշվելով, իհարկե, ժամանակով):

Յերկաթուղային տրանսպորտի այդ զարգացումը յերկու կարևոր հետևանք ունեցավ. նախ, նա «հայտնագործեց» ընդարձակ կոնտինենտալ տարածություններ, վորոնք մինչև այդ ժամանակ արտաքին աշխարհի հետ շոշափման մեջ էին միմիայն իրանց նեղ ծովափնյա շերտով. և հենց դրանով այդ զարգացումը աշխարհի միավորման գործում նոր փուլ սկսեց բանալ. Յերկրորդ. նա փոխեց արդյունաբերական տեսակետից ամենադարձացած պետությունների մեջ «ուժերի փոխհարաբերությունը»: Ինչպես վոր ովկիանոսյան ճանապարհների հայտնագործումը 16-րդ դարում կենտրոնները Միջերկրականից և Մերձբալտյան յերկրից տեղափոխեց Մերձատլանտյան յերկիրները, այնպես էլ ցամաքային նոր ճանապարհների կառուցումը արագ կերպով ուժեղացրեց մի քանի կոնտինենտալ պետությունների նշանակությունը: Թեև ովկիանոսի ափերի տիրապետությունը, ինչ կասկած վոր, ահագին առավելություն մնաց, բայց այնուամենայնիվ յերկաթուղիները կասկածելի դարձրին այն «մենաշնորհը», վոր մինչև այդ ժամանակ իրանց ձեռքում պահում էին այն յերկիրները, վորոնց ափերը լվացվում էին բաց ովկիանոսի ջրերով:

*) Knowles, „Industrial and commercial revolutions in Britain during the nineteenth century“ (Արդյունաբերական և առևտրական հեղափոխությունները Անգլիայում 19-րդ դարում) յերես 56:

Վորպես առաջին հեղաշրջման որինակ (հսկայական կոնախնենտալ յերկրամասերի «հայտնագործումը») մենք կրտանք Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Հյուսիսային Ասիայի մի համառոտ ակնարկը. յերկրորդ հեղաշրջման որինակը, մի հեղաշրջում, վոր կատարվել է մի քանի պետութիւնների վրա նոր ճանապարհների ունեցած ազդեցութեան տակ—կըծառայեն Գերմանիան, Ռուսաստանը և Միացյալ Նահանգները:

Նոնսիքեցեալ տա-
րածութիւնների
«հայտնագործումը».

1. Աֆրիկա.

Մինչև ուղղակի մեր որերը Աֆրիկան մի «մութ, անհայտ կոնախնենտ» էր: Ճշմարիտ է, նրա սահմաններում էր ծնվել մարդկային պատմութիւնը (Յեզիպտոս): Ճշմարիտ է, նրա հյուսիսային ծովափը Միջերկրական կուլտուրայի ամենահին մասն էր: Բայց աֆրիկական մայր ցամաքի մեծագույն մասը, այսինքն այն ամբողջ տարածութիւնը, վոր Սահարայի մեծ անապատից հարավ էր ընկնում, բոլորովին անծանոթ էր յեվրոպացիներին, մինչև վոր, մոտ հինգ հարյուր տարի առաջ պորտուգալացի ծովագնացները Հնդկաստան ուղևորվելիս անցան Աֆրիկայի խորհրդավոր ափերը: Մարդը առանց քարտեզի նավեց ու անցավ ովկիանոսը և հայտնագործեց Նոր Աշխարհը: Միջերկրական ծովափում հինգ հազար տարի առաջ ծնված քաղաքակրթութիւնը ամենաբարձր քաղաքակրթութիւնը դուրս յեկավ. նա զաղութավայր դարձրեց Նոր Աշխարհը և արևմուտքում, Ատլանտիան ովկիանոսից այն կողմը սահողծեց մի նոր՝ ամերիկական քաղաքակրթութիւնը, վորը 19-րդ դարի վերջում յուր ուժով և զարգացումով մրցում էր յուր մօր՝ Յեվրոպայի հետ: «Բովանդակ Ատլանտիան ովկիանոսի տարածութեան վրա քնել էր միմիայն Աֆրիկան»:

Դրա պատճառը մասամբ այն է, վոր յեվրոպացիների համար Աֆրիկական ծովափը լոկ մի ճանապարհ էր դեպի Հնդկաստան: Հարյուր տարի առաջ անգլիացիները

Կապի յերկրում զաղութ հիմնեցին, վորի ամբողջ նշանակութիւնն ու կարևորութիւնը վոչ թե Աֆրիկայումն էր, այլ Ասիայում: Սակայն, յեթե յեվրոպացիք այդքան թույլ կերպով եյին թափանցում Աֆրիկայի մայրցամաքի խորքերը—դրա համար կային և հատուկ բնաաշխարհազրական պատճառներ: Աֆրիկան մի վիթխարի պլատոյէ, մի հսկայական սարահարթ, վորի զառիվայր ծայրերը միանգամից խստորեն զալիս ընկնում են ծովը, ծովափի համար շատ փոքրիկ և նեղ տարածութիւն թողնելով: Ուստի և նրա գետերը իրանց գետաբերանների մոտ քարափների միջով են անցնում և ահաւոր արագութեամբ սլանում են դեպի ովկիանոս: Գետերը ծովափից դեպի յերկրի խորքերն անցնելու բնական «ճանապարհներ» են: Բայց Աֆրիկական գետերը (բացառութեամբ Նեղոսի, վորի հովիտը, ինչպես մենք տեսանք, բոլորովին առանձին պատմութիւն ունեն) յեկվորի համար արգելքներով լի, բարեկատաւոր ճանապարհներ եյին: Յեկվորը այդ ճանապարհներով ոգավել կարող էր միմիայն այն դեպքում, յեթե վեր բարձրանար զառիվերով, հասներ սարահարթի ամենաբարձր մասը և այնտեղ նորից նավ նստեր իջնելու դեպի յերկրի խորքերը: Այս բոլորն անելուց հետո միայն աֆրիկական գետերը նրա համար հաղորդակցութեան հիանալի ճանապարհներ կըդառնային: Բացի դրանից, աֆրիկական ափերը համեմատաբար քիչ են կտրատված. այստեղ չկան վոչ խոր ծովածոցեր և վոչ լիմաններ: Չարմանալի է, վոր ծովագնացները այդ ջրերի մոտով նավում անցնում եյին. ափերը նրանց չեյին զրավում խորքերը քաշելու: Յեվ վերջապես, մինչև յերկաթուղիների յերևան գալը Աֆրիկայի ներսում տեղափոխութեան մի միջոց կար միայն, այն էլ ամենանախնական պրիմիտիվ միջոցը՝ մարդը: Ձիերը ցե-ցե թունավոր ճանճի խայթոցներից ընկնում սառկում եյին: «Աֆրիկան ընկած է ովկիանոսի մեջ վորպես մի վիթխարի մարմին, անշարժ, առանց ձեռքերի, առանց վոտքերի և անզուլի: Նրա մեջ

չկա վոչ ձևերի դանազանութիւնն և վոչ աշխարհագրական պայմանների արդյունավետ բաղադրանութիւնն: Նրա անշարժ հողի վրա մարդը մոռացել է զարգանալ:*)

Սակայն շոգեմեքենայի դարաշրջանի սկիզբը յուր հետ բերեց իմպերիալիզմի եպոխան, մի շրջան, յերբ արդյունաբերական պետութիւնները կատաղի կերպով հողամասեր ձեռք բերելու դուրս յեկան, այնպիսի հողամասեր, վոր կարելի լինի «զարգացնել», նույնքան կատաղի կերպով նրանք ընկան հում նյութերի հետևից, վոր հնարավոր լինեի շահագործել: այդ որվանից ահա այդ պետութիւնները ագահությամբ սկսեցին ընկնել հողի յուրաքանչյուր կտորի վրա: 19-րդ դարի վաթսուներեակն թվականների աշխարհագրական ատլասների մեջ աֆրիկական ծովափը ծածկված է անուններով, բայց մայրցամաքի ներսը բոլորովին դատարկ է: Այնտեղ ինկատի յեն առնվում սիստեմատիկ կերպով գծված գետեր, այնտեղ նրկարված են մոտավոր ճշտությամբ առասպելական լեռներ և այլն:**) Իհարկէ, Աֆրիկայի ներսի մասերը զուրկ չեն մարդկանցից և վոչ ել բնական հարստութիւններից: Բայց բացառությամբ ծովափերի և մի քանի՝ գլխավորապէս արևելյան շրջանների, վորոնց մեջ մտել էյին արաբները, քնացած բոլոր մասերը բոլորովին կտրված էյին քաղաքակիրթ մարդկանց աշխարհի հետ հաղորդակցութիւն ունենալու հնարավորութիւնից: Ութսուներեակն թվականներին մեծ պետութիւնները սկսեցին իրար միմ կրծել Աֆրիկական տերրիտորիայի համար: 1880 և 1890 թվականների ընթացքում յեվրոպական տերութիւնները նվաճեցին ու իրանց հետ միացրին այդ մայրցամաքի կե-

*) Semple, յերես 393.

**) Տես Աֆրիկայի յերկու համեմատական քարտեզները, վորոնք գտնվում են H. G. Wells-ի հիշված աշխատանքի 39-րդ գլխում: Արտատպված են „Outline of imperialism“-ի մեջ (Իմպերիալիզմի ուրվագծեր, հրատարակ. Պիքսի „Красная новь“-ը հրատարակում է ուղեւորներն թարգմանութիւնը):

սը (հինգ միլիոն քառակուսի մղոն), դարի վերջին այդ պրոցեսսը վերջացավ: «Աֆրիկայի քարտեզը դարձավ յեվրոպական գույներով ներկված մի պատկեր:»*)

Այս բոլոր նվաճումների մի մասը կատարված էր նախքան յերկաթուղիների իրական կառուցումը: Բայց նրանց արդյունքներն ու հետևանքները հանդես կարող էյին գալ հիմնական գծերի կառուցումից հետո միմիայն: Աֆրիկան համաշխարհային եկոնոմիկայի մեջ յուր տեղը գրավել կարող էր միմիայն յերկաթուղիների ոգնությամբ:

2. Ամերիկա.

Յերկաթուղիների յերևան գալուց առաջ Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկան ավելի շուտ մարդաբնակ ծովափ էր, քան մարդաբնակ մայրցամաք: Ծշմարիտ է, յերկու Ամերիկաների գետերը շատ ավելի նավարկելի յեն, քան աֆրիկական գետերը: Բայց հյուսիսում, Կանադայում նրանք ամեն տարի յերկար ժամանակով ծածկվում են սառուցով, իսկ Միացյալ Նահանգների մեջ նրանք մեծ մասամբ միջորեականի ուղղությամբ են հոսում (Միսսուրի-Միսսիսիպի գետերի սիստեմը), այնպէս վոր տրանսկոնտինենտալ հաղորդակցության համար նրանք այնքան ել ոգտակար չեն: Ինչ վերաբերում է Հարավային Ամերիկային, ապա նրա մեծագույն գետերը հոսում են տրոպիկական շրջաններով, վորոնց կլիմայական պայմանները արտաքու կարգի աննպաստ են սպիտակների համար:

Յերկաթուղիներն էյին, վոր «հայտնագործեցին» Կանադան: Յերկաթուղիները քաղաքական միավորման հնարավորութիւն ստեղծեցին այնպիսի վիթխարի մի յերկրի, ինչպիսին են Միացյալ Նահանգները: Յերկաթուղիները

*) Ավելի մանրամասն տես Woolf-ի «Empire and commerce in Africa» գրքում (Իշխանութիւնն ու առևտուրը Աֆրիկայում) կամ նրա ավելի համառոտ մի այլ գրքում՝ „Economic imperialism“ (Տնտեսական Իմպերիալիզմ), կամ «Իմպերիալիզմի ուրվագծերում»-ում: հրատարակութիւն Պիքսի:

Հարավային Ամերիկան տնտեսական ամենամեծ հնարավորութիւններն մի յերկիր դարձրին:

Կանադայի վիթխարի տարածութիւնն այնքան անողուտ եր համարվում, նրա տնտեսական նշանակութիւնն այնքան անհայտ եր ու անորոշ, վոր «Յոթնամյա պատերազմից հետո, 1763 թվին Անգլիայում ամենաբուռն կերպով վեճեր էյին տեղի ունենում, թե արդյոք վերը պահել, Կանադան թե Գլադեկուպան և Մարտինիկան»*) (Վեստ-Ինդիայի յերկու փոքրիկ կղզիները): Մինչև 1860 թվականը ճանապարհը դեպի Կանադայի ծայրագույն Արևմուտքը (Մանիտոբա, Սասկատոնի և Ալբերտ նահանգները) ծովով եր, Հուդզոնի նեղուցի և Հուդզոնի ծովի վրայով, և ապա լաստերով գետի վրայով, Հասկանալի յե, վոր միմիայն ամառը կարելի եր ճանապարհորդել այդ տեղով, վորովհետև ձմեռը ծովն ու գետերը սառչում էյին: Կանադայի այդ ծայրագույն Արևելքին ավելի հեշտ եր հասնել ջրի ճանապարհով Անգլիայից քան ցամաքային ճանապարհով Միացյալ Նահանգներից կամ նույնիսկ Արևելյան Կանադայից: Յերկաթուղիները ստեղծեցին հիմնկվա Կանադան, և (փակագծի մեջ ասենք) այժմ, յերբ ծովային հաղորդակցութիւնը Անգլիայի հետ համեմատաբար աննպաստ դարձավ, նույն այդ յերկաթուղիներն են, վոր Կանադան ավելի ու ավելի սերտորեն կապում են Միացյալ Նահանգների հետ:

Կանադայի պատմութիւնը դգալի չափով հանդիսանում ե Միացյալ Նահանգների պատմութեան կրկնութիւնը: 1776 թվին Անգլիայից իրանց անկախ հայտարարող յերեսուն գաղութները տեղավորված են Ատլանտյան ովկիանոսի ափերի և Ալեգանյան լեռների միջև: Ճշմարիտ ե, Ֆրանսիացիք առաջ էյին շարժվել սուրբ Հավրենտիսի գետով և Միսսիսսիպիի ու նրա վտակների հոսանքով դեպի վեր, մի շարք քիչ թե շատ առանձնացած կայաններ և ամրոցներ էյին հիմնել նաև յերկրի ներսում, բայց

*) Knowles, յերես 185.

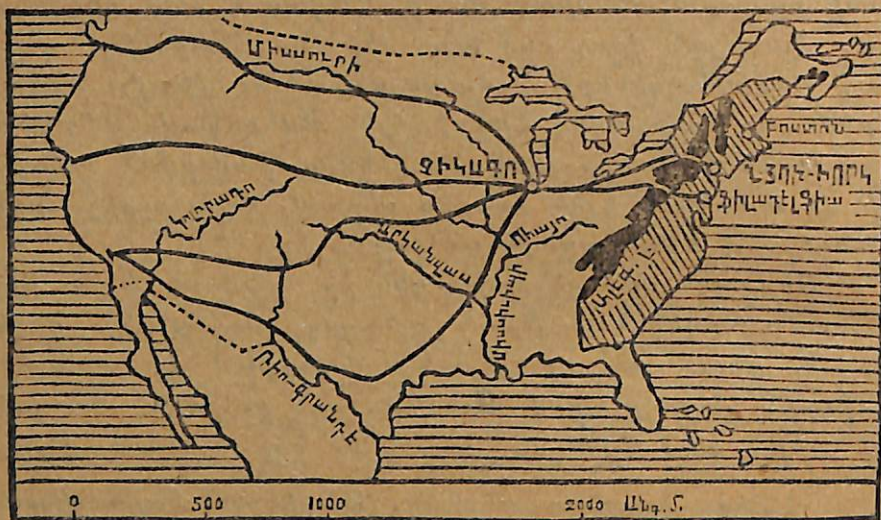
և այնպես «Միացյալ Նահանգներ» անունը կրում էյին Ատլանտյան ովկիանոսի ափին ընկած այդ նահանգները: Միացյալ Նահանգների պատմութիւնը 19-րդ դարի առաջին կիսում անընդատ դեպի արևմուտք շարժվելու մի պատմութիւն ե, սկզբում դեպի Միսսիսսիպի, ապա դեպի Ժայռոտ լեռները և վերջապես լեռների այն կողմը դեպի Խաղաղ ովկիանոսի ափերը:*) Այս հսկայական շրջանի քաղաքական միավորումը հիմնված ե նրա տնտեսական միութեան վրա, իսկ այս վերջինը հնարավոր դարձավ յերկաթուղիների կառուցումից հետո միայն: «Դեպի արևմուտք տարածվող Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների համար յերկաթուղիները միավորման այնպիսի մի աստիճան էյին հանդես բերում, վորը ուրիշ պայմաններում միանգամայն անհնարին եր»:**)

Յեվրոպայում յերկաթուղիները շինվում էյին մեծ մասամբ արգեն գոյութիւն ունեցող քաղաքների միջև, վորոնց դիրքն ու դրութիւնը վորոշվում եր դեռ հին «ձիերի» դարաշրջանով: Այս կամ այն քաղաքը, մի վորևե Գրյու կամ Սվինդոն—կարող եր նոր նշանակութիւն

*) Տես „American empire“ (Ամերիկյան կայսրութիւն) գրքի առաջին գլուխները, հեղինակութիւն Scott-Nearing-ի: Հասկանալի յե, վոր դեպի արևմուտք յեղած այդ առաջնադասութիւնը կապված եր տեղական բնիկ Հնդկական ցեղերի նվաճման հետ. այդ հնդիկները քշվում են դեպի ամենավտտ և աննպաստ հողամասերը: Հետաքրքիր ե նշանակել այստեղ այդպիսի վաղնդումի չնախատեսած հետեանքներից մեկը: «Այդ վոչ գրավիչ վայրերից մի քանիսը նաֆտով շատ հարուստ տեղեր դուրս յեկան: Ամենացայտուն դեպքը ոսաջի ցեղի նկատմամբ ե. այդ ցեղը ունի ընդամենը 383 ընտանիք և յուր «նաֆտային հողամասերի» համար տարեկան ստանում ե մոտավորապես յերկու միլիոն ֆունտ ստերլինգ կապալավարձ: Նրանց այժմ համարում են ամբողջ յերկրագնդի վրա ամենահարուստ ժողովուրդը: The Times Literary supplement, G. E. E. Lindquist-ի մի նկատողութիւնը «The red man in Uniteds. («Կարմրամորթները Միացյալ Նահանգներում») վերնագրով:

*) H. G. Wells, հիշված աշխատանքի 39-րդ գլուխը:

ստանալ վորպես յերկաթուղային կարևոր կենտրոն կամ հանգույց. կարող եր յերկու հարևան քաղաքների համեմատական նշանակութիւնը փոխվել, ինչպես այդ պատահեց Աբինգդոնի և Ռիզինգի հետ. նրանցից առաջինը, վոր գտնվում ե թեմզայի վրա (այսինքն հին բանուկ ճանապարհի վրա) յուր ամբողջ նշանակութիւնը կորցրեց. այդ

4. — Միացյալ Նահանգների տերրիտորիան:— Գծերով նշանակված են այն 30 նահանգները, վորոնք 1771 թվին իրանց անկախ հայտարարեցին: Նկատեցեք, վոր տրանսկոնտինենտալ յեկաթուղին սկսվում է Սալանտյան ովկիանոսի ափերի քաղաքներից և կտրելով սարերը, ճյուղավորվում է Զիկագոյից: Այս քաղաքը զարգանում է վորպես յերկաթուղային և լճային ճանապարհների հանգույց:

Նշանակութիւնն անցալ աշխարհային յերկրորդ քաղաքին, վորի վրայով ձգվեց յերկաթուղային կարևոր գիծը: Իսկ Ամե-
րիկայում քաղաքներն ելին, վորոնք հետևում ելին յեր-
կաթուղիներին. այստեղ քաղաքները յերևան ելին զալիս
այն վայրերում, վորտեղով անցնում եր յերկաթուղին:

Այստեղ Ամերիկայում յերկաթուղիները ձգելիս յեր-

բեք ինկատի չեյին առնում առանձին նշանակութիւն ունեցող քաղաքները, բացառութեամբ Ատլանտյան ովկիանոսի ծովափին յեղած քաղաքները՝ իրանց հին քաղաքակրթութեամբ: Յերկայթուղիները ձգվում էին, խոսեցով աշխարհագրական լեզվով, նվազագույն ընդդիմադրութեան դժեռով, այսինքն անհրաժեշտորեն նրանք պիտի անցկենային վորոշ տեղերով: Ուստի զարմանալի չէ, վոր այդ գծի յերկարութեամբ էին շինվում քաղաքները և վոր մարդիկ ավելի հարմար են համարում այդ քաղաքներում ապրել քան մի այլ տեղում: Այդպես և Չիկագո քաղաքը:*)

3. Գործք.

3. Ասիա.

Ճիշտ նույն յեղանակով հայտնա-
գործվեց նաև Հյուսիսային Ասիան, վո-
րը մինչ այդ թափառական ցեղերի բնակավայր էր։ Սի-
բիրական մեծ յերկաթուղագիծը կտրում էր այդ հսկայա-
կան հարթավայրը և Յեվրոպական Ռուսաստանը կապում
էր Խաղաղ ովկիանոսի ափերի հետ։ Անդրկովկասում և
Անդրկասպյան յերկաթուղագծերը մարդու առաջ բաց
եյին անում կոնսինհնտի հին կենտրոնները։ «Յերկաթու-
ղիները իսպառու կերպարանափոխեցին Հնդկաստանը, սովը
նվազեց, կաստաները քայքայվում են»։*) Բաղդադի յեր-
կաթուղագիծը շահագործման շրջանի մեջ է քաշել (և շա-
րունակում է քաշել) ամբողջ Փոքր Ասիան, Միջագետ-
քը և առհասարակ բոլոր Մերձարևելյան յերկիրները։ Յեր-
կաթուղագծերի կառուցումը արագացնում է Հին Չինա-
ստանի ինդուստրիայի զարգացման։

Յերկաթուղի-
ները յեվ յեվրոպա-
կան պետութուն-
ները.

*) Fairgrieve, *ibid.* 326.

**) Knowles, յերես 187. տես նաև Kermack (հիշված աշխատանք, 59), վոր, ցույց է տալիս, թի ինչպես Հնդկաստանում յերկաթուղիները զարկացումը հնարավորություն է ստեղծել կազմելու համահնդկական ազգությունը:

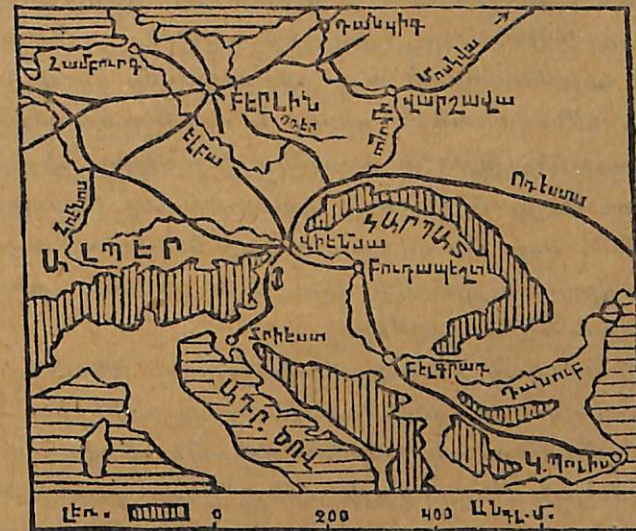
դեն կազմակերպված պետությունների հարաբերական նըշանակություն վրա:

Մենք արդեն տեսանք, ինչպես յերկաթուղիները հիմք դրին մի նոր պետության՝ Միացյալ Նահանգներին վիթխարի առևտրական հզորությունը: Բայց նույն այդ պատճառը զգալի կերպով փոխեց նաև յեվրոպական պետությունների փոխհարաբերությունը: 19-րդ դարի սկզբում «առևտրական լուրջ ուժ կարող էին համարվել միմիայն Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան: Իսկ այդ դարի վերջում արդեն, այնպիսի միջնադարյան կազմակերպություններ, ինչպիսիքն էին Գերմանիան և Ռուսաստանը, նույնպես ժամանակակից պետություններ դարձան»:^{*)} Մինչև այդ ժամանակ այս պետությունների զարգացմանը արգելք էին հանդիսանում նրանց ծովափնյա գծի փոքրը տարածությունը (ըստ վորում այդ գիծը զխավորապես ներքին ծովերի ափերով էր անցնում) և ցամաքային տրանսպորտի դժվարությունները: Ռուսաստանում այդ դժվարությունները ավելանում էին նաև քարի պակասությունը, վորի հետևանքով հնարավոր չէր լավ ճանապարհներ կառուցանել: Այդպիսով և Գերմանիան և Ռուսաստանը արևմտա-յեվրոպական պետություններից ցած էին: Սակայն յերկաթուղիները նրանց հաշվեկշիռը հավասարեցրին: Նրանք ոգնեցին այդ յերկրներին «միավորել», ամբողջացնել իրանց բնական հարստությունները, այսինքն քարածուխն ու յերկաթն, որինակ, միևնույն տեղը տանել, ինչպես նաև սննդի պաշարեղենը յերկրի մեջ համաշափ կերպով բաշխել: Յերկաթուղիները Գերմանիան դարձրին ապրանքների բաշխողը, կենտրոնական Յեվրոպայի մագաղինը:^{**)} յերկաթուղիները բաց արին Ռուսաստանի վտար ձմրանը, յերբ ստոչում են սրա ծովային նավահանգիստները: «Մինչև 1870 թվականը Ան-

*) Knowles, հիշված աշխատանքը, յերես 8:

**) Համեմատիր Павлович, «Основы империалистической политики».

գլխան շնորհիվ՝ ծովային հաղորդակցության տեսակետից յուր հարմար դիրքին, համարյա յուր լիակատար մենաշնորհն եր դարձրել հյուսիսային Յեվրոպայից ապրանքների տեղափոխությունը դեպի Միջերկրական ծովի շրջանը: Իսկ ակնարկած ժամանակից սկսած այդ ապրանքների զգալի մասը տեղափոխվում է ցամաքային ճանապարհով Գերմանիայի վրայով»:^{*)} Յեթե վոր «Միջին Յեվրոպա» (Mittel-Europa) ստեղծելու համագերմանական ծրագիրը,

5.—Յեվրոպական յերկաթուղիները, վորոնք Գերմանիայի միավորման և առևտրական զարգացման մեջ նշանավոր դեր խաղացին:

վոր խորտակվեց համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, և վորը հիմնված էր Համբուրգից մինչև Պարսկական ծոցը յերկաթուղագծով կապելու հեռանկարի վրա, իրականանալու կյանքի մեջ, այն ժամանակ Գերմանիան զրանով ամենամեծ հարվածը հասցրած կըլինեք անգլիական ծովային ճանապարհին, վոր անցնում է Միջագետքի և Սու-

*) Knowles, հիշված աշխատանք յերես 187—88:

եզի վրայով: (Տես քարտեզ «Անգլիական ծովային ուղին դեպի Հնդկաստան»):

Յերկաթուղիներն եյին, վորոնք քանդեցին, վոչնչացրին անթիվ մանր մուկեր գերմանական պետութիւնների և իշխանութիւնների սահմանները, նրանք եյին, վոր նյութական հիմք ստեղծեցին Գերմանիայի միավորման համար: Հատկապես յերկաթուղիներն եյին, վոր հընարավորութիւն տվին Ռուսաստանին, ներքին հսկայական տեւրրիտորիայի այդ յերկրին դուրս գալ յուր միջնադարյան վիճակից: Քանի դեռ տեխնիկական պրոգրեսսի ճանապարհին այդ քայլը չեր արված, քանի դեռ ցամաքային տրանսպորտի այդ զարգացումը չկար, վոչ Գերմանիայի կենտրոնական դիրքը և վոչ Ռուսաստանի հսկայական տարածութիւնը առավելութիւններ չեյին կարող համարվել: Բայց այդ քայլի կատարումով (նկատենք փակագծի մեջ, վոր Ռուսաստանը նոր է սկսում այդ քայլը) աշխարհագրական վիճակը սկսում է յերևան բերել յուր բոլոր նպաստավոր կողմերը:

Յեւրոպական քաղաքակրթութիւնը ծնունդ է առել Միջերկրական ծովի բարեխառն—տաք ափերին: Ապա այդ քաղաքակրթութիւնը կենտրոնները տեղափոխվում են հյուսիս արևմտյան Յեւրոպայի ավելի մեղմ բարեխառն յերկրները. իսկ այժմ այդ կենտրոնները տեղաշարժվում են դեպի արևելք, դեպի հյուսիս-յեւրոպական և միջին-յեւրոպական ցուրտ յերկրները, չնայած համաշխարհային պատերազմի այն սոսկալի վնասներին, վորոնք հասան Ռուսաստանին և Գերմանիային:

Մենք հասանք արդեն ժամանակակից աշխարհին, մի աշխարհ, վոր յուր մեջ ամփոփում է յերկրագնդի բոլոր բնակավայրերը, մի աշխարհ, վոր այլևս քաղաքակրթութիւն մի կղզի չի հանդիսանում՝ շրջապատված անիմանալի և անհայտ տարածութիւններով և յենթակա անհայտ ժողովուրդների արշավանքներին: Մենք հետեցինք մարդկային քաղաքակրթութիւնը բովանդակ շըր-

ջանին, տեսանք փոխադրեցութիւնների և տնտեսական փոխկապվածութիւն անընդհատ ու անդադար տարածումը գետային հովիտներից մինչև ներքին ծովերի ափունքը, ներքին ծովերի ափերից մինչև ամբողջ աշխարհի օվկիանոսյան ափերը և վերջապես յուրաքանչյուր մայրցամաքի ափերից մինչև նրա սիրտը:

Աշխարհի բոլոր մասերի տնտեսական փոխադարձ կապվածութիւնը—արդեն կատարված փաստ է կամ ավելի շուտ մի պրոցեսս է, վոր որ ավուր ավելի ու ավելի լարված է դառնում: Յերբ կիրագործվի արդյոք այդ պրոցեսսի անխուսափելի հետևանքը՝ ամբողջ աշխարհի քաղաքական փոխադարձ կապվածութիւնը, նրա քաղաքական միավորումը:

Այդ հարցին համաշխարհային պրոլետարիատը պատասխան կըտա:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՇԽԱՐՀԸ.

Արդյունաբերական հեղափոխությունը ընթացակից ղեկավարները միացրին, ձուլեցին ամբողջ աշխարհը և դարձրին միասնական և հաստատուն տնտեսական մի ամբողջություն: Քանի դեռ այդ փաստը ամբողջովին չի գիտեցվի, քանի նա աշխարհի մասցություն և աշխարհաշինություն հիմք չի, կողմի խոսք անգամ չի կարող լինել համաշխարհային պրոբլեմների լուծման մասին:

Scott-Nearing, «The Next Step» (Մեր ծագող քայլը):

Յերբ համեմատում ենք աշխարհի ժամանակակից վիճակը նրա զարգացման նախկին շրջաններից վորևե մեկի հետ, առաջին բանը, վոր մեր աչքին է ընկնում, դա յերկրագնդի բոլոր մասերի մեջ յեղած փոխադարձ կախվածությունն է:

Աշխարհի բոլոր մասերի մեջ յեղած ճեղքապատկերային փոխադարձ կախվածությունը. Այդ բոլոր մասերը շատ կամ քիչ չափով սերտորեն իրար հետ կապված են յերկաթուղիներով, այդ մասերից յուրաքանչյուրը շատ կամ քիչ աստիճանով կախված է մյուս մասերից, վորովհետև այդ մասերը սրան վորևե բան են մատակարարում. յեթե կերակուր չմատակարարեն,

գոնե հում նյութ են տալիս, յեթե հում նյութ չտան, գոնե վառելիք են տալիս: Փետրալական ժամանակների ինքնամատակարարողական հին իշխանությունը, 18-րդ դարի Անգլիան, վոր գործնականապես առանց ներմուծումի յեր կառավարվում—այդ բոլորը ճորտատիրական գյուղացու և ցեխական արհեստավորի հետ միասին անցյալի ալիքներին հանձնվեց: Ժամանակակից արդյունաբերական վորևե քաղաք, որինակ Լյուտոնը, վոր գտնվում է Անգլիայի հենց սրտում, յուր բրդյա արտադրության համար կարիք ունի հում նյութերի, վոր նա խաղաղ ովկիանոսյան հեռավոր Յապոնիայից է ստանում, ուրեմն և նրանից կախված է: Իսկ հիմիկվա անգլիական բանվորի նախաճաշի մեջ (յեթե իհարկե այդ բանվորը աշխատանք ունի, հետևապես և նախաճաշ) կարող է մտնել Ամերիկայում բուսած ցորենից պատրաստված հաց, նույն յերկրի արևմտյան կողմից բերված կրճի միս, Դանիական կամ սիբիրական յուղ և չինական կամ հնդկական թեյ: Յուրաքանչյուր առանձին յերկրի ներսումն էլ է կատարվել շրջանների մասնագիտացման» այդպիսի պրոցեսս: Կան յերկրագործական շրջաններ, կան և արդյունաբերական շրջաններ, ըստ վորում առաջինները կախված են յերկրորդներից և ընդհակառակը: Այդպես են մի կողմից Հարավային Ուլեսը և Ռուրի հովիտը, մյուս կողմից հացաշատ Արևելյան Անգլիան և Արևելյան Պրուսիան:

Տնտեսական այդ փոխադարձ կախվածությունը հիմնված է հետևյալ յերկու հանգամանքների վրա.

1. Ծովային և ցամաքային տրանսպորտի յեղ հաղորդակցության համապարհների վիթխարի առաջադիմությունը, մի առաջադիմություն, վոր կատարվել է ովկիանոսյան ճանապարհների հայտնագործումից սկսած չորս հարյուր տարվա ընթացքում:

2. Հում նյութերի և բերրի հողերի աշխարհագրական բաշխման վրա:

Այդ հանգամանքներից առաջինը մենք արդեն ըն-

նության յենթարկեցինք նախընթաց զլուսնների մեջ, իսկ յերկրորդ հանգամանքը սույն գրքի մնացած մասի քննության նյութ կըլինի զանազան տեսակետներից: Մեր ժամանակի «միջազգային պրոբլեմները» հասկանալու համար անհրաժեշտ է մարդկության համար կենսական անհրաժեշտությունն ունեցող բնական հարստությունների աշխարհագրական բաշխումը գիտենալ:

Ամենից առաջ հարկավոր է հիշել, Վոր «բնությունը յերկրագնդի մակերևութի վրա քարածուխը, յերկաթն ու պղինձը յերբեք այնպես հավասարաչափ չեն բաշխել, ինչպես հողը կամ արևի լույսը: Այդ բոլոր առարկաները վորոշ տեղերում են կենտրոնացած: Մի քանի շրջաններում շատ ավելի մեծ չափով է ստացվում այս կամ այն տեսակ հում նյութը, քան յեթե այդ շրջանը յուր սեփական ուժերով կարող եր մշակել. ուստի և ավելցուկը արտահանվում է այլ շրջաններ, վորոնք կամ բոլորովին զուրկ են սովյալ հում նյութից, կամ դրան սուր կարիք են զգում: Պրոդուկտների այդ փոխանակության վրա յի հիմնված աշխարհի տնտեսական սխտեմը: Դժվար թե այժմ աշխարհի մեջ մի շրջան գտնվեր, վորը կարողանար բոլորովին կզդիացած, առանձնացած կյանք ունենալ, առանց յուր տնտեսական բարորությունը վորոշ չափով պակասեցնելու: Այդպիսի պայմաններում մի քանի յերկիրներ բոլորովին բայքայում են իրանց բովանդակ արդյունաբերությունը: Վորոշ մարդիկ այդ բանը վաղուց գիտեն «տնտեսականորեն», մյուսները այդ մասին բոլորովին չեն մտածել. սակայն իմպերիալիստական մեծ պատերազմի փորձը բոլորին և յուրաքանչյուրին ցույց տվեց, վոր այժմ տնտեսական փոխադարձ կախվածությունը աշխարհի բոլոր մասերի մեջ անկասկածելի մի փաստ է:

Բայց պակաս անկասկած չե նաև այն, վոր տնտեսական փոխադարձ

կախվածության այդ փաստը աշխարհի փաղափակ կազմակերպության վրա դեռ չի անդրադարձել:

Հոտարինգիայի յերկաթը համարյա անողու է առանց Ռուրի քարածուխի: Յերկաթի հանքերը քարածուխի հանքերի հետ կապված են ջրային և ցամաքային ճանապարհներով: Բայց նրանք իրարից անջատված են քաղաքական արհեստական,*) շինծու սահմաններով, վորոնք առնվազն անախրոնիզմ են դարձել: Այդ սահմանները՝ (զգալի չափով մի մնացորդ իրանց սրը ապրած ինքնամատակարար յերկրագործական պետությունների) ամբողջ Յեվրոպան կտոր կտոր են առնում, քմահաճ կերպով արգելքներ են դնում հում նյութի և արդյունաբերական կենտրոնների՝ սպառողների և արտադրողների մեջ:

Իսկ ժամանակակից տիրող դասակարգը՝ ֆինանսիստներն ու խոշոր արդյունաբերողները ոգտագործում են այդ հանգամանքը անսահմանորեն հարստանալու համար: Ազգային իդեան, վոր աստիճանաբար առաջ է դալիս անկախ և ինքնուրույն շրջաններում, ոգնում է այդ դասակարգին՝ ավելի ևս խորացնելու տնտեսական փոխադարձ կախվածության և քաղաքական սահմանների միջև յեղած հակասությունը, սահմաններ, վորոնք զծված են առանց հաշվի առնելու ժամանակակից տնտեսական կարիքները: Այդպես որինակ, համաշխարհային պատերազմից հետո

*) Աշխարհագետները «արհեստական» են համարում ամենայն տեսակի սահմանային գիծ, վորը բնական աշխարհագրական վոչ մի համապատասխան փաստով չի արդարանում: Բայց դա կընշանակեր աշխարհագրությունը բոլորովին վերացական գիտություն դարձնել: Իսկ մենք աշխարհագրության մեջ հետաքրքրվում ենք աշխարհագրական փաստերի և մարդու մեջ յեղած հարաբերությամբ՝ մարդուն վերցրած յուր սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեջ: Ուստի և մեր տեսակետից, յերկու հարևան ժողովուրդների պատմական զարգացումով ստեղծված սահմանը նույնքան արհեստական է, վորքան և բնական սահմաններով զծված սահմանը: Սակայն պետք է չմոռանալ, վոր տնտեսական զարգացման ընթացքի մեջ թե «բնական» և թե պատմականորեն ստեղծված սահմանները հավասար չափով կարող են անախրոնիզմ դառնալ:

Ավստրո-Հունգարական կայսրութիւնը, վորը թեև ճշմարիտ է, կառավարութեան հիմնական ռեֆորմի կարիք ունենէր, բայց բռնել էր յուր միավորման ճանապարհը — կըտոր կտոր յեղավ և բաժանվեցավ մի ամբողջ շարք «ազգային» պետութիւններ: Յե՛վ այժմ նրանցից յուրաքանչյուրը, արհեստականորեն բաժանված լինելով մյուսներից, յուր ծնված որից արդեն տանջվում և անդորութեան մեջ:*) Ազգային զգացումի ամբողջ ռեալականութիւնը կատարելապէս ընդունելով և ճանաչելով (յեթե ուրիշ որինակներ չլինէին՝ ապացուցանելու այդ զգացումի ռեալականութիւնը, ապա Իրլանդիայի և Հնդկաստանի որինակները բավական են), այնուամենայնիւ մենք չենք կարող չասել, վոր քսաներորդ դարում ազգային ձգտումները պետք է համապատասխանեն քսաներորդ դարի տնտեսական կարիքներին: Իսկ այն պատրիստիզմը, վոր նյութական հիմք ունենէր այն ժամանակները, յերբ բնակչութեան հիմնական պարագմունքը յերկրագործութիւնն էր, իսկ յերկրի վրա ճանապարհորդելու միակ միջոցը ձիու ուժը — այդպիսի պատրիստիզմը քարաբաժութի, յերկաթի և յերկաթուղիների դարաշրջանում արդեն զանազան է անախրոնիզմ: Տնտեսական տեսակետից ժամանակակից մարդը ամբողջ աշխարհի քաղաքացին է: Թե ինչպես նրան աշխարհի քաղաքացի դարձնել նաև քաղաքական տեսակետից, առանց դիմելու համալսարհային պրոլետարիատի գիսակցական գործողութեանը — ահա մի պրոբլեմ, վոր պիտի լուծեն բանվորական շարժման հակառակորդները:

*) «Պատերազմից առաջ Յելլոպան կտրատող պետական սահմանների ընդհանուր յերկարութիւնը մոտավորապէս ութ հազար մղոն էր: Այժմ նա հավասարվում է տասը հազար մղոնի, վորից մոտավորապէս յերեք հազարը գալիս է նոր կազմված պետութիւնների հաշիւին: Քաղաքական սահմանի յուրաքանչյուր ավելորդ մղոնը կուտակում և մեծացնում է իրարից բաժանված և մեծ մասամբ իրար հետ թշնամի ժողովուրդների միջև ապագա ընդհարումների հնարավորութիւնը»։ Bowman, The New World. («Նոր Աշխարհ»), յերես 3:

Ժամանակակից «համաշխարհային պրոբլեմները» ուղիղ հասկանալու համար անհրաժեշտ է արմատապէս յուրացնել համաշխարհային եկոնոմիկայի հիմնական հակասութիւնը՝ աշխարհի տնտեսական փոխադարձ կախվածութեան և քաղաքական բաժանվածութեան միջև յեղած հակասութիւնը: Մեր ժամանակը անցման մի շրջան է, վորը տնտեսական զարգացումի կողմից շատ է առաջ ընկել քաղաքական պրոգրեսից: Սակայն տնտեսական զարգա-

6. — Ռուսի քարածուխը, Լատարինդիայի յերկաթը և նրանց բաժանող քաղաքական սահմանը:

Պետություններից մեկը, վոր ոժանդակութիւն և քաջալերութիւն է դառնում հարուստների և իշխանութիւն ունեցողների ձգտումով ավելի ևս հարստանալու և ամրացնելու իրանց իշխանութիւնը — այդ զարգացումն, ասում ենք, վորոշ չափով հաղթել է քաղաքական սահմաններին: Վերջինք են այս բուպեյիս իրապես, ռեալ կերպով գույութիւն ունեցող քաղաքական միավորները: Արդյոք այդպէս ռեալ գույութիւն ունեցող են այն բոլոր յոթանասունից ավելի «սոււլերեն»

պետութիւնները, վորոնց ցանկը դրված է «պետական մարդու որացուցցի» մեջ, վորտեղ Միացյալ Նահանգների հանրապետութեան կողքին տեղավորված է Նիկարագուայի հանրապետութիւնը, իսկ Բրիտանական կայսրութեան կողքին — Արխանգելսկի կայսրութիւնը:

Հետպատերազմյան ժամանակվա ռեալ փափակաւն միավորները բնավ յերեւե ազգային պետութիւններ չեն, այլ ազգային պետութիւնների խմբեր, վորոնցից յուրաքանչյուրի առաջնորդը այս կամ այն հգոր աղյուսաբերական պետութիւնն է յեվ յուր մեջ պարունակում է ավելի պակաս նշանավոր պետութիւնների յեվ գաղութների մի ամբողջ շարք: Այդ պետութիւններից մի քանիսը պատշտապես (de jure) անկախութիւն են վայելում, բայց փաստապես (de facto) նրանք յեվս հավասար չափով կախված են ավելի ուժեղ պետութիւններից:

Այսօր ազգութիւնների աշխարհում ավելի և ավելի պարզորեն է արտահայտվում նույն այն միտումը՝ ձուլվելու «տրեստավորվելու», վորը անցյալ քառորդ դարի ընթացքում գերակշռող եր խոշոր արդիւնաբերութեան մեջ: Այդպիսի «ձուլումը» ամեն անգամ քաղաքական ձեւակերպում չի ստանում: Այդպես, պորտուգալական կայսրութիւնը ձեւականապես չի մտնում բրիտանական կայսրութեան մեջ, բայց փաստապես նա հանդիսանում է բրիտանական խմբի նույնպիսի մի վաստակական պետութիւն, ինչպես և մի ամբողջ շարք ուրիշ պետութիւններ, վորոնք կախված են անգլիական քարածուխից կամ կապիտալից, անգլիական գործարանային արտադրութիւնից կամ նավագնացութիւնից:

Կարելի չէ վաստակական հարաբերութիւնները մի իսկական աղյուսակ կազմել, վորը թերեւս հնարավոր լիներ սկսել բոլորովին բացահայտ կերպով դրաված տիրապետութիւններով («գաղութներ»), ապա անցնել «առկալ պետութիւններին», «ազդեցութեան շրջաններին»:

րին», «պրոտեկտորատներին», «մանդատավոր հողամասերին» և այլն և վերջացնել «հին և հավատարիմ դաշնակիցներով» կամ «ինքնավար ֆեդերատիվ հանրապետութիւններով»: Մեր ժամանակվա ռեալ փաստը վոչ թե առանձին «սուվերեն» պետութիւնն է, այլ այդպիսի պետութիւնների խումբը:

Վերե նկարագրված այդ միտումը իմպերիալիզմի անխուսափելի հետեւանքն է. ուրիշ խոսքով նա արդիւնք է տնտեսական, տեխնիկական և աշխարհագրական այն պայմանների, վորոնց արտացոլումը հանդիսանում է իմպերիալիզմը: Այդ միտումը շատ պարզ ու պայծառ կերպով ըմբռնել են Գերմանիայի մինչպատերազմյան այն հեղինակներն ու քաղաքագետները, վորոնք ձգտում էին «Միջին Յեվրոպա» (Mittel-Europa) ստեղծել: Այդպիսի համաշխարհային իմբերը նրանք համարում են անցման մի աստիճան այն պրոցեսի, վորի մի ծայրը աշխարհի բազմաթիվ մասեր, առանձին ազգային պետութիւնները բաժանվածութեան շրջանն է, իսկ մյուս ծայրը բովանդակ Աշխարհի Միացյալ Նահանգների համամարդկային կազմակերպութիւնն է: Յեվ այդ տենդենցն ևս, ինչպես շատ ուրիշները, յիւր հանդեպ գալու և իրագործվելու նկատմամբ զգալիորեն արագացավ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

1914 թվականի ոգոստոսից մի քանի ամիս առաջ միջազգային հարցերի նկատմամբ այնպիսի մի իրադեպ հեղինակ, ինչպիսին է Խ. Ն. Բրեյլսֆորդը — գրում եր. «Յեվրոպայի նվաճումների դարաշրջանը անդառնալի կերպով վերջացել է արդեն: Յեթե չհաշվենք Բալկանյան պետութիւնները, ինչպես նաև թերեւս Ավստրիական և Ռուսական կայսրութիւնների ծայրագավառները, ապա պետք է ասել, վոր մեր ազգային պետութիւնների սահմանները վերջնականապես արդեն վորոշվել են: Դա նույնքան ճիշտ կարող է լինել, վորքան ճիշտ կարող է լինել առհասարակ քաղաքականութեան մեջ վորևէ դրութիւն:

Յեթե պատերազմ ծագի, նա կարող է մղվել Մերձավոր Արևելքում կամ Չինաստանում զբաղվումներ անելու նպատակով և կրվեր շանա Յեվրոպայում առանց տերրիտորիալ ան փոփոխությունների (բացի Բալկաններից)»։*)

Վրա հասնող դեպքերը բաց արևին այդ գուշակության ամբողջ սխալը։ Պատերազմն ու խաղաղության պայմանագրերը միևնույն փուլում, վերջինս պայմանական հողը յերբեք սրբություն չի հանդիսանում ժամանակակից իմպերիալիզմի համար, և վոր մեր ազգային պետությունների սահմանները յերբեք այնքան ամուր և հաստատուն չեն, վոր դիմանան տնտեսական նոր հարաբերությունների առաջ։

Մեզ համար այժմ բոլորովին պարզ է, (ինհարկե կատարված դեպքերի կապակցության մեջ վերցրած), վոր վաղ թե ուշ, զենքի ուժով լինի թե խաղաղ ճանապարհով — այդ միևնույն է, այդ սահմանները նորից պիտի զրծվեն և այնպիսի վիճակի մեջ պիտի զրվեն, վոր համապատասխանեն ժամանակակից տնտեսական փաստերին։ (Սակայն փակագծի մեջ նկատենք, վոր պակաս պարզ չէ և այն, վոր սահմաններն ուղղելու այդ պրոբլեմը ամենամալիով չափով անգամ չի իրագործվել Վերսալի կամ այլ դաշնագրերով)։ Յեվրոպան փաստորեն դադարել է աշխարհի «գերազույն» մասը լինելուց, վոր մինչև հիմա կառավարում էր աշխարհի մնացած բոլոր մասերը, վոր նվաճել ու շահագործում էր նրան։ Յեվրոպայի սահմաններից դուրս, նոր Աշխարհում և Հեռավոր Արևելքում առաջ են յեկել և զարգացել նոր արդյունաբերական պետություններ։ Յեվ այժմ աշխարհի իշխանությունն ամբողջ «բեռը» այն յերկրի պիրող դասակարգերի ուսերին է ընկնում, վորը առնա՝ տեսական տեսակետից ամենից զարգացածը դուրս կրգա և բնական միջոցներով ամենից հարուստը կըլինի։ Իսկ կաշվի գույնը այլևս հաշվի չի առնվի։

Մենք առաջինը, վոր ուեալ փաստը — դա խմբերն են։

*) H. N. Brailsford, "The war of steel and gold" (Պողպատի և վոսկու պատերազմը) յերես 35.

Ժամանակակից աշխարհը իրանց մեջ բաժանող այդ խմբերից յուրաքանչյուրի գլուխ է կանգնած այս կամ այն արդյունաբերական մեծ պետությունը (կամ մի այնպիսի պետություն, վորը կարող է դառնալ մի այդպիսի ուժ)։ Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում է անկախ և ինքնուրույն լինել, այսինքն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով յուր ձեռքը ձգել՝

1. անհրաժեշտ հում նյութերի բավականաչափ պաշար։ քարածուխ, յերկաթ, պղինձ, նաֆտ, բամբակ, բուրդ և այլն.

2. Շուկաներ յուր արդյունաբերության պրոդուկտների համար և դեռ չզարգացած տերրիտորիաներ՝ յուր կապիտալի շահագործման համար.

3. Ծովային և ցամաքային նավատարիներ, վորոնք անհրաժեշտ են հում նյութերի և պրոդուկտների տեղափոխության և բաշխման համար։

Ժամանակակից տնտեսական աշխարհագրության հիմնական հարցերը հենց այդ յերեք գլուխներին են կարելի յե վերածել. 1. Հում նյութ (և նրա տեղափոխումը),

2. Շահագործած տերրիտորիաներ և 3. ճանապարհներ։

Տեսնենք ուրեմն, վորոնք են այն ձիւղ մեծ խմբերը, մեծ տնտեսական խմբերը, վորոնք բերք. նախկին սուվերեն ազգային պետությունների տեղն են բռնել, և վորոնք ընդարձակորեն աճելով, ամբողջ աշխարհը բաժանել են, կամ ավելի ուղիղ արտահայտվելով, բաժանում են իրար մեջ։

Լավ հիշելով, վոր աշխարհի բաժանումը դեռ չի վերջացել, վոր դեռ պաշտոնապես գոյություն ունեն փոքրիկ պետություններ, վորոնք դեռ վերջնականապես չեն մտնում խմբերից վորևէ մեկի մեջ, այսինքն լավ հիշելով, վոր այդ խմբերը դեռ ամենուրեք չեն սրացել ու խորացել ինչպես հարկավորն է, և վոր նրանց սահմաններում «դեռ վոչ վոքի չպատկանող» հողամասեր կան — այդ բոլորը լավ հիշելով, մենք այդ խմբերի թիվը հնգի կարող ենք վերածել, դրանք են՝

այս կամ այն ուղղութիւնը: Յերբ խոսում ենք «Ֆրանսիայի» մասին (համեմատյան դեպս, ինչ չափով վոր դա նրա արտաքին քաղաքականութեանն է վերաբերում), իրոք մենք խոսում ենք յերկաթագործների կոմիտեի մասին („Comité des Forges“): Իսկ «բրիտանական» կամ «անգլիական կառավարութիւն» դարձվածքի տակ կարելի չէ հասկանալ յերբեմն խոշոր յերկաթարդյունաբերողների միավորումը, յերբեմն «Շել» նափտային ընկերութիւնը, յերբեմն հինգ գլխավոր բանկերի միութիւնը և կամ այլ ֆինանսիստների խմբակը:

Այս գրքուկի մեջ մեր նպատակը չէ այս կամ այն յերկրի պետական մեխանիզմի գործունեութեան վրա ազդող քիչ թե շատ գաղտնի ուժերը բաց անել կամ մերկացնել, այլ բացատրել և իհայտ բերել այն տերրիտորիաները և հարստութեանները, վորոնք գտնվում են այդ մեխանիզմի ներգործութեան տակ: Բայց թող ընթերցողը մի վայրկյան անգամ չմոռանա, վոր «գաղտնի» ուժերը անհողգողտ և հաստատուն կերպով կատարում են իրանց գործը:

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԵՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՇԽԱՐՀԸ. — 1. ԱՄԵՐԻԿԱ.

Մեր դարի պատմութեան մեջ հասարակական կարճանագրվի, վոր 1914—1918 թվականների Համաշխարհային պատերազմը իրանով ավարտեց ընդհանուր պատմութեան այն գլուխը, վորը սկսվել էր 16-րդ դարի վերջում, յերբ անգլիական նավատորմիղը ջարդ ու փշուր արավ Իսպանական արմադային, և վորին «Անգլիայի Համաշխարհային գերիշխանութիւնը» վերնագիրը կարելի չէ տալ: Պատերազմից հետո համաշխարհային քաղաքականութեան մեջ առաջին տեղն է գալիս բռնում մի նոր պատմութիւն, վորը հարյուր հիսուն տարի առաջ Անգլիայի անդրովկիանոսյան տիրապետութիւններից մեկն էր, այդ նոր պետութիւնը Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն են: Նոր պետութեան այդ գերիշխանութիւնը հիմնված էր վոչ թե այս կամ այն պատահական դեպքի վրա, վոր տեղի յեր ունեցել պատերազմի ընթացքում: Այդ գերիշխանութիւնը հիմնվում է այնպիսի գործունեների վրա, վորոնք, միևնույն է, վաղ թե ուշ միևնույն հետևանքին պիտի բերելին, յեթե վոր նույնիսկ յեվրոպական պետութիւնները չտարբերին այդ չորսամյա սպանդանոցը, վոր քայքայեց թուրացրեց նրանց ուժերը. այդ գերիշխանութիւնը

նը հանգչում եր նոր գերելիսանի վիթխարի բնական հարստութիւններ, նրա նշանատալոր աշխարհագրական դիրքի, ուրեմն և նրա արդյունաբերութեան բարձր աստիճանի զարգացման վրա, վորը միանգամայն համապատասխանում եր այս յերկրի տարածութեանն ու հարստութեանը:

Յուր տարածութեամբ Միացյալ Նահանգների պետութիւնը մի ամբողջ մայրցամաք եւ Բայց իրոք այդ Նահանգները յերկու մայրցամաքների՝ Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաների մի մասն եւ լոկ, ճիշտ եւ, թեև արդյունաբերական տեսակետից ամենաբարձր զարգացման հասածը, և բնական հարստութիւններով ամենից առատը, բայց համեմայն դեպս նա դարձյալ մի մասն եւ լոկ Ամերիկայի մայր ցամաքի: Ամերիկական խումբը, վոր մենք նախընթաց գլխում առաջ բերած ցուցակի առաջին տեղը դրինք, յուր մեջ ամփոփում եւ այդ յերկու մայր ցամաքները՝ այսինքն ամբողջ Նոր Աշխարհը: Ամերիկան, վերցրած վորպես մի ամբողջութիւն, հանդիսանում եւ շատ ավելի ցայտուն կերպով բնորոշված, ինքնուրույն աշխարհագրական միավոր, քան համաշխարային մեծ խմբերից վորեւ մեկը: Նա ամբողջովին ընդգրկում եւ այն յերկու վիթխարի կղզիներից մեկը, վորոնք մեր յերկրագնդի մակերևութի վրա կազմում են յերկրի զլխավոր մասսան: Առ այդ, յերկաթուղիների և ջրանցքների մեր դարում Ամերիկան անսահմանորեն միաձուլ, կոմպակտ եւ Հին Աշխարհի յերկու ծայրամասերը: Ժամանակակից Ամերիկայի համար այս վերին աստիճանի կարևոր փաստը ավելի տեսանելի և ցայտուն դարձնելու համար, անհրաժեշտ եւ վերագծել աշխարհի սովորական մերկատորական բարակը, վորի մեջ Ամերիկան ձախ կողմն

եւ ընկնում (Տես քարտեզ № 7): «Ամերիկայի նախկին պատմութեան ամենակարևոր աշխարհագրական փաստը նրա ատլանտյան դիրքն եր Յեվրոպայի հանդեպ: Իսկ նրա ապագա պատմութեան բնորոշ գիծը արտահայտող ամենակարևոր փաստը հաժանորեն խաղաղ ովկիանյան դիրքը կըլինի Ասիայի հանդեպ:»*) Բայց իհարկե, ավելի ճիշտ կըլինեք ասել, վոր ամենակարևոր աշխարհագրական փաստերը, վորոնցով պիտի արտահայտվեն Ամերիկայի ապագա պատմութեան ամենաբնորոշ գծերը—կըհանդիսանան նրա յերկու ափերը՝ Ատլանտյան և խաղաղ ովկիանոսների ափերը: Միջովկիանյան այս դիրքն եւ ահա, վոր ովկիանոսյան արագ ճանապարհորդութիւնների մեր դարում Ամերիկայի առավելութիւնն եւ հանդիսանում Հյուսիս Արեւմտյան Յեվրոպայի այն յերկիրների նկատմամբ, վորոնք չորս հարյուր տարի առաջ առաջին անգամ բաց ովկիանոս դուրս յեկան: «Ղեկավարող դերը» մի անգամ ել «արեւմուտք տեղափոխվեց», ինչպես չորս դար առաջ Միջերկրական և Բալտիկ ծովերից նա անցել եր Ատլանտյան ովկիանոսին: Այժմ խաղաղ ովկիանոսը մրցում եւ Ատլանտյան ովկիանոսի հետ վորպես «պատմութեան ջրային նոր ասպարեզ»: Յեւ համաշխարհային առևտրի փաստական մենաշնորհը, վոր այդքան յերկար ժամանակ կենտրոնացած եր Անգլիայի ձեռքում, այժմ կասկածելի չեւ դառնում այն մեծ պետութեան առևտրական նավատորմի դիկտմից, վորը յուր տրամադրութեան տակ ունի վոչ միայն լավ նավահանգիստներ յերկու ովկիանոսների ափերին, այլեւ այդ յերկու ովկիանոսները իրար հետ միացնող ամենակարճ ճանապարհը՝ Պանամայի ջրանցքը:

Նոր Աշխարհի մեջ առաջնութիւնը Միացյալ Նահանգ-պատահականութեան արդյունք չեւ, վոր 66-ի զարգացումը. Միացյալ Նահանգներին ընկալ: Առաջին հերթին այդ առաջնութեան համար նրանք պարտական են

* Semple, „American history and its geographical conditions“ (Ամերիկայի պատմութիւնը և նրա աշխարհագրական պայմանները):

իրանց բնակած յերկրի վոչ հարստությանը և վոչ էլ բնական
զանձերին: Այդ շրջանում մարդու առաջադիմությունը
ստեղծող առաջին և ամենակարեւոր հանգամանքը նույն այն
հանգամանքն էր, վորը տասնյակ դարեր շարունակ նպաս-
տել և պահել և յեվրոպական քաղաքակրթության առաջին
քայլերը. դա բարեխառն կլիման է: Միացյալ Նահանգնե-
րը Ամերիկայի այն մասումն են գտնվում, վորտեղ յեվ-
րոպացիք այնպիսի կլիմայական պայմաններ գտան, վո-
րոնք շատ նման էին իրանց հայրենիքի կլիմայական
պայմաններին և վորոնց տակ զարգացել էր իրանց սե-
փական քաղաքակրթությունը: Այդ և պատճառը, վոր
Ստլանտյան ովկիանոսի ափին գտնվող յերկրներեց Ամե-
րիկա գաղթող յեկվորները՝ անգլիացիք, ֆրանսիացիք և
հոլլանդացիք այստեղ էլ հենց բնակություն հաստատեցին:
Այստեղ էր, վոր նրանք հիմք դրին ապագա մեծ պետու-
թյանը:

Ինչպես վերնում մենք արդեն նկատեցինք, մինչև
տասնեութերորդ դարը նրանց զաղութավայրերը ձգվում
էին Ստլանտյան ովկիանոսի արևելյան ափերով, սուրբ
Լավրենտիոսի գետից մինչև Մեկսիկայի ծոցը:

Այդ զաղութավայրերը յեվրոպական քաղաքակրթու-
թյան մի տեսակ վերջին ծայրերն էին, վորոնք Յեվրո-
պայի հետ կապված էին Ստլանտյան ովկիանոսով և ա-
րևմուտքից պաշտպանվում էին բնական՝ լեռնային մի
շղթայով, վոր ձգվում էր ծովափնյա գծին զուգահեռա-
բար: Բնական այդ սահմանը կտրում, անջատում էր յեվ-
րոպական գաղթականներին Ամերիկական կոնտինենտի
մնացած մասերից: Նրանց արդյունաբերական զարգաց-
ման հիմքը ապահովվում էր Նոր Անգլիայի և Պենսիլվա-
նիայի յերկաթի հանքերով և ջրային ուժով: Մինչև ցա-
մաքային տրանսպորտի զարգացման դարաշրջանի հաս-
նելը, մերձատլանտյան այդ նահանգները Յեվրոպա-
յի նկատմամբ տնտեսական անկախության հասան, մի
հանգամանք, վորի շնորհիվ նրանք հնարավորություն ստա-

յան նվաճել նաև քաղաքական անկախություն, իսկ հետո
պաշտպանել ու պահել այդ անկախությունը:

Բայց ահա վրա յե հասնում յերկաթուղիների դարը
և Միացյալ Նահանգները ձգտում են դեպի Արևելք: Նը-
րանք հասնում են մինչև Սաղաղ ովկիանոս, Պողպատե
նոր ճանապարհները իրար հետ միացնում, մի ամբողջու-
թյուն են շինում Արևելքն ու Արևմուտքը, վորոնք մինչև
այդ ժամանակ իրարից անջատված էին Ալլեգանյան լեռ-
ներով և այն հանգամանքով, վոր ջրային գլխավոր ճա-
նապարհները՝ գետերը հյուսիսից հարավ էին ընթանում:
Յերկաթյա հանքերը կապվեցին քաղաքների հանքերի հետ.
Ալլեգանյան լեռներից դեպի արևմուտք ընկած հացաշատ
շրջանները և անասնաբուծական օայտները և
Միսսիսսիպիից այն կողմ ընկած անասնապահական օայ-
տները սկսում են կերակուր և սնունդ մատակարարել
Հյուսիս Արևելյան արդյունաբերական շրջաններին և Հա-
րավի բամբակի պլանտացիաներին: 19-րդ դարի վերջերին
արդեն՝ Նահանգների կապիտալիստական տերերը, «կազ-
մակերպելով» ամբողջ հսկայական տարածությունը Մեծ
լճերից մինչև Մեկսիկայի ծայրը և Ստլանտյան ովկիա-
նոսից մինչև Սաղաղ ովկիանոսը—սկսում են իրանց հա-
մար գործունեյության նոր դաշտ վորոնել: 1898 թվակա-
նին Ամերիկական բանկերի ընկերության նախագահը բաց
անելով ընկերության տարեկան նիստը—հայտնեց. «Ներ-
կա մոմենտում մենք մեր ձեռքում պահում ենք առե-
տրական մեծության յերեք կողմները. յերկաթ, պող-
պատ և քարածուխ: Յերկար ժամանակ մենք աշխարհի
շտեմարանն էինք, այժմ մենք կռվում ենք աշխարհի ար-
հեստանոցը լինելու կոչումն ստանալու, իսկ հետո մենք
կըցանկանանք լինեն նրա հաշվառու պալատը»:^{*})

Իսպանական — Ամերիկական պատերազմը (1898 թը-
վին) նշանակալից և նրանով, վոր այդ մոմենտից Հյու-

^{*}) Viallate, Economic imperialism (Տնտեսական իմպերի-
ալիզմ) յերես 33:

սիսային Նահանգները վերջնականապես մտան իմպերիալիստական արդյունաբերական մեծ պետությունների շարքը:*)

Այդ պատերազմից հետո Նահանգները իրանց համար տիրապետող դիրք ձեռք բերին «Ամերիկական Միջերկրական ծովի մեջ», այսինքն Մեկսիկական ծոցում և Կարաիբյան ծովում, վերի համար անհրաժեշտ համարվեց ձեռք ձգել Կուբա կղզու փաստական պրոտեկտորատը և վերջնականապես սկսեց ու Նահանգների տերրիտորիային միացնել Պորտո-Ռիկո կղզին: Դա նշանակում է, վոր Միացյալ Նահանգները Վերանց հայացքը դեպի հարավ են դարձրել: Միևնույն ժամանակ նրանք ցույց տվին, վոր աչքից չեն թողնում և Խաղաղ ովկիանոսը. նրանք գրավեցին Ֆիլիպպյան կղզիները, Գուամ և Հավայի կղզիները, ըստ վերում նախ քան Ֆիլիպպյան կղզիների գրավումը, ստիպված եյին ոժանդակել և պաշտպանել տեղական նացիոնալիստական շարժումը, վոր անկախության եր ձգտում, և տալ նրան յերաշխավորություններ:**)

*) Իսկապես Նահանգները «իրանց բնական սահմաններից» դուրս եյին յեկել դրանից դեռ քառասուն տարի առաջ, յերբ Ռուսաստանից Ալյասկան գնեցին, վորը ընկած և հյուսիսային Ամերիկայի ծայրագույն հյուսիս արևմուտքում:

**) Յեվ այնուամենայնիվ Միացյալ Նահանգները յետ չավին Ֆիլիպպյան կղզիները և իրանց ձեռքում պահեցին այն սովորական պատրվակով, թե մինչև վոր նրա բնակչությունը իրոք ընդունակ դառնա ինքը իրան կառավարել, «հաստատուն պետական կարգ» սահմանելու համար միանգամայն անհրաժեշտ և «առաջագեծ-պրոգրեսիվ պետության» կողմից մի վորոշ հայրական ղեկավարություն: 1923 թվին մայիս ամսին Ֆիլիպպյան կղզիների ընդհանուր նահանգապետ գեներալ Լեոնարդ Վուդը գլխավոր Մանիլայում գետնգլած ամերիկական առևտրական պալատին—հետևյալ նշանակալից հայտարարությունն արավ. «Ֆիլիպպյան կղզիների բնակիչները արագորեն մոտենում են ամուր պետական կարգ հաստատելու աստիճանին, այսինքն այնպիսի մի կարգ, վորի ժամանակ ոտար կապիտալը ազատի կարող և լինել յուր շահի սովորական տոկոսը ստանալու համար»:

չինգ տարի անց, Միացյալ Նահանգները իրանց համար ուղղագիտական գերիշխանություն են ձեռք բերում Կենտրոնական Ամերիկայի պարանոցի վրա՝ Կոլումբիայի հանրապետության մեջ Պանամայի շրջանում ապստամբություն առաջացնելով, և հետո յուրացնելով այդ պետության նկատմամբ Վերահսկող հսկողության դերը և լիակատար սուվերեն իրավունքներ Պանամայի շրանցքի սահմաններում:

Նրանք իրանց ձեռքը ձգեցին շրանցքի նաև մի այլ ճանապարհի գերիշխանությունը, մի ճանապարհ, վոր անցնում եր Նիկարագուայի վրայով և այս պետության վրա պետական հսկողություն հաստատեցին, վորը իսկական պրոտեկտորատ դարձավ: Իսկ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, մինչդեռ նախագահ Վելսոնը գլխում եր պատերազմող կողմերին գեմոկրատիայի և ազատություն նոտաներով, Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների զորքերը ցաք ու ցրել են անում Հայտի կղզու պարլամենտը (նեգրական մի հանրապետություն է, վոր գտնվում է Վեստ Ինդիայի յերկրորդ մեծ կղզու վրա) և «անկարգությունները կանխելու համար» հիմնում են այնտեղ իմպերիալիստական ամենասովորական տեսակի պատերազմական վարչություն:

1898 թվից մինչև այսօր Միացյալ Նահանգները իրանց անմիջական քաղաքական տեսչության տակ են ձգել 150,000 քառ. մղոն տարածություն և 9 միլիոն բնակչություն Կենտրոնական Ամերիկայի և Կարաիբյան ծովի կղզիների վրա: Նույն ժամանակվա ընթացքում Նահանգները գրավում են Խաղաղ ովկիանոսի մեջ 120,000 քաղ. մղոն հող, Իսկ մինչայդ այդ պետության կապիտալիստները անդադար աշխատում եյին վոչ այնքան բարձրագույն բայց և վոչ պակաս իրական և կարևոր մի գործի վրա. նուրազ աշխատում եյին «Ֆինանսորեն թափանցել Հարավային Ամերիկայի և Կանադայի լատինական տիրապետության եքստենսիվ շրջանները»:

Հ. Ս. Միացյալ
Նահանգների բնա-
կան հարստություն-
ները.

Բայց նախքան անցնելը Միացյալ Նահանգներին և Նոր Աշխարհի մյուս խոշոր պետությունների մեջ յեղած հարաբերություններին, համառոտակի կանգ առնենք հուսման շրջանի այն հսկայական պահեստների վրա, վերոնք ստեղծեցին ու պատճառ դարձան Միացյալ Նահանգների տիրապետող դիրքին Ամերիկայի մեջ:*)

8. — Միացյալ Նահանգների առաջխաղացումը դեպի կենտրոնական Ամերիկա: 1898 թվականից սկսած Միացյալ Նահանգների ուղղակի կամ անուղակի կերպով յուրացրած տերրիտորիաները սև գույնով են ներկված:

Ամբողջ աշխարհում մեզ հայտնի քարածուխի ընդհանուր պաշարի մոտավորապես յերեք չորրորդը Հյուսիսային Ամերիկայումն է գտնվում, և այն ել մեծագույն

*) Քարտեզներն ու թվերը տես հետևյալ հրատարակությունների մեջ. E. C. Eckel, „Coal, iron and war“ («Ածուխ, յերկաթ և պատերազմ»), Scott Nearing, „The next step“ («Մեր ձավոր քայլը»), «U. S. Geological Survey» («Յերկրաբանական տեսություն Միացյալ Նահանգների») «Worlds Atlas of Commercial Geology»-ի մեջ («Առևտրական յերկրաբանության համաշխարհային ատլասի մեջ»):

մասով (այսինքն համաշխարհային պահեստի մոտավորապես կեսը) Միացյալ Նահանգների սահմաններում: Նահանգները 1920 թվականին համաշխարհային արտադրություն 46 տոկոսն են տվել:*)

Հարավային Ամերիկայում համարյա բոլորովին չկա քարածուխ: Հասկանալի չէ, վոր նա կախված պետք է լինի Միացյալ Նահանգներից:

Միացյալ Նահանգներում է գտնվում յերկաթի համաշխարհային պահեստների յերեք չորրորդը, իսկ Կուբայի վրա տեղավորված են աշխարհի ամենամեծ չորս յերկաթահանքերը: 1920 թվականին Միացյալ Նահանգները տրվել են յերկաթի համաշխարհային արտադրություն 40 տոկոսը: (Աշխարհի ամենամեծ յերկաթահանքի շերտը գտնվում է Բրազիլիայում, վորը սակայն դեռ չի մշակվում, վորովհետև յերկրում պծուխ չկա և տրանսպորտը թանկ է: Իհարկե ամենից մոտ գտնվում է Միացյալ Նահանգների քարածուխը, այնպես վոր յերեք Բրազիլիայում սկսեն յերկաթի արտադրությունը, դա անշուշտ Հյուսիսային Ամերիկայի քարածուխի և կապիտալի գործը կըլինի):

Միացյալ Նահանգները 1920 թվականին իրանց նաֆտաներից ստացել են համաշխարհային նաֆտի ամբողջ յերկու յերրորդը: 1857-ի և 1918-ի ընթացքում Միացյալ Նահանգները նաֆտի համաշխարհային ստացման յերեք հինգերորդ մասն են տվել: Սակայն 1920 թվականին նրանց դեռ չմշակված նաֆտի պահեստները հավասարվեցին համաշխարհային պահեստների մեկ ութերորդ մասին: Այստեղից հասկանալի չէ այն առանձին յուրահատուկ հետաքրքրությունը, վոր Նահանգները հանդես են բերում դեպի Մեկսիկան և Կարաիբյան ծովի հարավ-ամերիկական ծովափերը. այդ վայրերը նրանց մոտ են գտնվում և իրանց մեջ ունեն աշխարհի ամենահարուստ նաֆտային

*) Սակայն պետք է ինկատի ունենալ, վոր մենք ճշգրիտ տեղեկություններ չունենք Հյուսիսային Ասիայի քարածուխի պահեստների մասին:

պահեստները: Չարմանալի չե, վոր Նյու-Յորկի և Չիկագոյի հրապարակախոսները գլխի ընկան, վոր «վորոշ հետամնաց ժողովուրդներ» համար անհրաժեշտ ե քաղաքակրթված ցեղերի կողմից բարոյական և ֆինանսական ոժանդակութուն և նպաստ: Հասկանալի չե, վոր այդ «հետամնաց ժողովուրդներ» գաղափարի տակ ինկատի յեն առնվում Մեկսիկայի, Վենեսուելայի և այն կենտրոնական Ամերիկական պետութունների բնակչութունը, վորոնց տերրիտորիայի տակ թագնված ե թանկագին նաֆտը:

Ինչ վերաբերում ե ցորենին յեվ մսին, ապա պետք ե ասել, վոր Միացյալ Նահանգները այդ պրոդուկտներից վոշ միայն բավականաչափ արտադրում են իրանց սպասման համար, այլ և մինչև ներկա ըուպեն խոշոր չափով արտահանում են իրանց ավելցուկները: Միացյալ Նահանգները յերկար ժամանակ Հանկաչիրին մատակարարել են իրանց բամբակը, բայց այժմ իրանց բամբակի պլանտացիաների հետ միասին զարգանում ե և սեփական տեքստիլ արտադրութունը:

Մյուս ամերիկական պետութունների նկատմամբ Միացյալ Նահանգների ունեցած «գերիշխանութունը» հաստատուն կերպով հիմնված ե հատկապես այդ բնական հարստութունների վրա, վորոնց պաշարները համարյա թե բավական են նաև համաշխարհային գերիշխանութուն ձեռք ձգելու համար: Սակայն այդ հարստութուններին հարկավոր ե ավելացնել նաև մնացյալ Ամերիկայի հարստութունները: Տեսնենք, թե Միացյալ Նահանգները ինչ հարաբերության մեջ են ամերիկական մյուս պետութունների հետ:

Կենտրոնական յեվ
Հարավային Ամե-
րիկա.

Միացյալ Նահանգների և Հարավ Ամերիկյան պետութունների մեջ միակ ձևական քաղաքական կապը «Համաամերիկյան Միութունն» ե: Սակայն դա կատարելապես ունի տնտեսական հարաբերությունների մի տեսակ մոտավոր ու դժգույն արտացոլում

ե լոկ: «Յերբ Վաշինգտոնում շատում ե (փոթորիկ) ամբողջ կենտրոնական և Հարավային Ամերիկյան սասանում ե»: Հենց վոր Միացյալ Նահանգները համաշխարհային պատերազմի մեջ մտան, Հարավ Ամերիկյան պետութունների մեծ մասը անմիջապես մտահոգվեց Գերմանիային ուլտիմատում առաջարկել: Համաամերիկյան Միութունը ծնունդ ե առել Մոնրոյեյի հայտնի ուսմունքից, վորը հարյուր տարի առաջ, այսինքն Նապոլեոնի անկումից հետո ձևակերպվել ե վորպես մի հանրապետական հակակշիռ միապետական Յեվրոպային: Այն ժամանակ Մոնրոյեյի ուսմունքը նշանակում եր, վոր Միացյալ Նահանգները ցանկանում են ոգնության գալ ամերիկական այն պետութուններին, վորոնք գտնվում եյին յեվրոպական պետությունների սպառնալիքի տակ և վոր Նահանգները Նոր Աշխարհի մեջ status quo-ի պահպանման կողմնակից են: Եթե այժմ Մոնրոյեյի ուսմունքը նշանակում ե, վոր Միացյալ Նահանգները իրանց են վերապահում իրանց թույլ հարևանների գործերին միջամտելու իրավունքը և նրանց շահագործելու արտոնութունը: «Մոնրոյեյի ուսմունքը դարձավ տնտեսական մի դրութուն»:^{*})

Կենտրոնական Աֆրիկայի և Կարաիբյան ծովափի նաֆտային հարստութունները, Արգենտինայան միսը և ցորենը, Չիլիի սելիտրայի պաշարները, Պերուի հանքային հարստութունները — այդ բոլորը կըմանեն Ամերիկայի խմբի բնական ռեսուրսների թվի մեջ, յեթե միայն Ուլլ-Ստրիտի ֆինանսական տուգերը իրանց ձեռքում ապահովեն հարկավոր հսկողութունն ու կառավարութունը: Դա պատճառ կըգառնա անգլիական շահերի հետ ընդհարմական կապիտալի բազմաթիվ միլիոններ են դրված և վորը կարող ե համարվել Անգլիայի իսկական «ազդե-

^{*}) Labour Research Department Circular (ոգոստոս 1920 թվ.) Հոդված «Factors in World's Politics» («Համաշխարհային քաղաքականության գործոնները»),

ցության շրջանը»*) Բայց ամերիկական կապիտալը ավելի ու ավելի համառորեն ե ձգտում նվաճելու հարավ ամերիկական շուկաները Միացյալ Նահանգների մշակող արդյունաբերության բոլոր պրոդուկտների համար՝ ավտոմոբիլներից սկսած մինչև թեթև գործվածքները։ Ամերիկական մի գրող սրտաշարժ միամտությամբ հայտնում ե. «Հարկավոր չե զարմանալ, վոր այս հսկայական յերկրում, վորը տարածվում ե Ռիո-Գրանդեյից մինչև Հրո Յերկիրը և ունի 20 միլիոնից ավելի սպիտակ, մոտ 20 միլիոն կարմրամորթ և 35 միլիոնից ավելի խառն ազգաբնակչություն—մենք հանդիպում ենք աֆրիսի պրորլեմներին, վորոնք վերին աստիճանի եական են Միացյալ Նահանգների համար»**)։

Մենք քննության առանք հում նյութ-Պանամայի ջրանցքը. թերի, շուկաների և անդարգացած տերիտորիաների հարցերը։ Այժմ տեսնենք ինչ վիճակի մեջ ե հաղորդակցության ճանապարհների խնդիրը։ Այդ ճանապարհներից ամենազվիսավորն յուր ձեռքում ունենալով՝ մեր խոսքը Պանամայի ջրանցքի մասին ե, Միացյալ Նահանգները իրանց ուժը անսահմանորեն մեծացրել են Հարավային Ամերիկայում։

Պանամայի ջրանցքի փորումը բոլոր տեսակետներով անհրաժեշտ եր Նահանգների հետագա զարգացման համար։ Ջրանցքը յերկու մեծ ովկիանոսների մեջ ամենաարագ հաղորդակցության հնարավորություն ստեղծելով, միանգամից կրկնապատկեց Ամերիկայի ուժը այդ ովկիանոսներից յուրաքանչյուրի մեջ։ Հազար մղոնով նա կըրճատեց Ամերիկայի արևելյան և արևմտյան ափերի միջև ձգված ծովային ճանապարհը և հենց դրանով զգալի կերպով նվազացրեց տրանսկոնտինենտալ յերկաթուղիների

նշանակությունը։*) Նա յերկու անգամ կըճատեց Միացյալ Նահանգների արդյունաբերական կենտրոնների և հարավ-Ամերիկյան շուկաների միջև ընկած տարածությունը։ Յեթե Հորն հրվանդանի մոտով անցնելու լինենք, Նյու-Յորքից մինչև Վաշլապարասո 9,000 մղոն կըլինի. իսկ յեթե Պանամայի ջրանցքով անցնելու լինենք, այդ տարածությունը 5000 մղոնից քիչ կըբռնի։

Շնորհիվ Պանամայի ջրանցքի, այս նոր յերկիրները գտնվում են Հյուսիսային Ամերիկայի արդյունաբերական կենտրոններին ավելի մոտիկ, քան Յեվրոպային, իսկ մինչև ջրանցքի բացումը հեռավորության մեջ յեղած տարբերությունն այնքան փոքր եր, վոր համարյա վոչ մի դեր չեր խաղում։ Բացի դրանից, ջրանցքը շատ զգալի կերպով կըճատեց այդ արդյունաբերական կենտրոնների և Ասիայի միջև յեղած տարածությունը։

«Շնորհիվ Սուեզի ջրանցքի, Լիվերպուլը Շանհային և Յոկոհամին 2,000 մղոն ավելի մոտիկ ե քան Նյու-Յորկին։ Իսկ Պանամայի ջրանցքի փորումը Նյու-Յորկի և Յոկոհամի միջի հեռավորությունը վերածեց 9,825 մղոնի, թողնելով Յոկոհամի և Լիվերպուլի միջի հեռավորությունը հավասար ե 11,640 մղոնի։ Իսկ Շանհայը այդ յերկու քաղաքներից հավասար հեռավորության վրա մնաց»**)։

Զարմանալի չե, վոր իմպերիալիստական հեռատես քաղաքականագետ Թեոդոր Ռուզվելտը զգում ե, վոր միանգամայն արդարացի յեր, յերբ գրավեց ջրանցքի շրջապատը և կոնգրեսսին թողեց վիճաբանել կատարված փաստի առթիվ (ինչպես նա ինքն ե նկարագրում յուր գործելակերպը)։

*) Յեվ հետաքրքիր ե այստեղ նշանակել, վոր համապատասխան չափով թուլացրեց ամերիկական յերկաթուղային պրոլետարիատի ազդեցությունը։

**) Viallate, «Economic imperialism» («Տնտեսական իմպերիալիզմ») յերես 84։

*) «Outline of imperialism» («Իմպերիալիզմի ուրվագիծը»)։ հրատարակություն «Պլենքս»-ի յերես 147 (ռուս. թարգ. «Красная Новь»-ի հրատարակ. տես «Словарик»-ի մեջ «Сфера влияния»-ի խոսքի տակ։

**) Morgan «The New World» («Նոր Աշխարհ») յերես 559։

Կանադա.

Տեանենք այժմ թե ի՞նչ է ներկայացնում Ամերիկայի ծայրագույն հյուսիսը, Կանադայի տիրապետութեան և Նյուֆաունդլենդի վիթխարի տեղերի տիրաները, վորոնք մտնում են բրիտանական կայսրութեան մեջ: Ի՞նչքան ժամանակներնք անգամ պիտի մնան Ամերիկայի մրցակից մի այլ իմպերիալիստական խմբի և մեկուսացած մնան համաամերիկյան «կոմբինատից» (համակեցութիւն), վորի մեջ նրանք մտնում են իրանց աշխարհագրական դիրքի պատճառով:

Իհարկե, դժվար է ժարգարե լինել: Սակայն մենք մեզ թույլ կըտանք մի քանի փաստեր մատնանշել, վորոնք ցայտուն կերպով աչքի յեն ընկնում: Միացյալ Նահանգների ֆինանսական առաջխաղացումը Կանադայի մեջ գրեթե անկասկածաբար է:*) Յերկաթուղիների մեր այս դարում այդ յերկրներին մեջ յեղած առևտրական հաստատութիւնները վոչ մի դժվարութիւն չեն առաջացնում: Կանադայի ծայրամասերը ավելի մոտ են Միացյալ Նահանգներին քան վորեւէ այլ պետութեան: «Բրիտանական Կոլումբիայի համար ավելի հեշտ է առևտուր անել Կալիֆորնիայի հետ, քան Ուտարիոյի հետ. իսկ Վիննիպեգից մինչև Չիկագո տարածութիւնն ավելի քիչ է, քան մինչև Վանկուվեր կամ մինչև Գալիֆակս»:**) Միացյալ Նահանգների և Կանադայի մեջ բնական սահմաններ բոլորովին չկան, վոչ աշխարհագրական, վոչ լեզվական,***) վոչ ել տնտեսական սահման-

*) Sks N. P. Rathbone-ի հոդածը «Labour Mounthly»-ի մեջ հունիս և հուլիս համարները 1923 թ.

**) Radford «Industrial and commercial geography» («Առևտրաարդյունաբերական աշխարհագրութիւն»):

***) Հյուսիսային Ամերիկայի մեջ միակ լեզվական սահմանը անցնում է Կանադայի միջով: Այդ սահմանը բաժանում է հին ֆրանսիական գաղութների ֆրանսերեն խոսող բնակիչներին (այդ գաղութները ընկած են սուրբ Լավրենտիոսի գետի վրա) անգլիերեն խոսող բնակիչներից, վորոնք կազմում են Կանադայի մյուս մասերի ազգաբնակչութիւնը: Բայց այդ սահմանը ընդունակ է ավելի շուտ Կանադան յերկու մասի բաժանել, քան խանգարել նրա միացումը Միացյալ Նահանգների հետ:

ներ, վորոնք ստեղծված լինելին քաղաքական կամ տնտեսական զարգացման ընթացքում: Միակ ուսու տարբերութիւնը լայնութեան աստիճաններն են ու քաղաքական քարտեզի վրա սահմանների տարբեր դունավորումը: Հյուսիսային Ամերիկան պատմական, աշխարհագրական և տնտեսական կողմերից միասնական մի ամբողջութիւն է: Թվում է, թե անկասկած է, վոր հեշտ և կենդանի հաղորդակցութեան մեր այս դարում նա չեր կարող յերկար ժամանակով բաժանված մնալ քաղաքականորեն:

Ճշմարիտ է, Կանադան Մեծ Բրիտանական շուրջաշխարհային ճանապարհի ողակներից մեկն է (Ատլանտյան ովկիանոս, Կանադայի խաղաղ ովկիանյան յերկաթուղի, Սաղաղ ովկիանոս): Բայց այդ ճանապարհը յերբեք չունի այն կարեւորութիւնը, ինչ վոր ունի անգլիական գլխավոր մարշրուտը (Միջերկրական ծով, Սուեզի ջրանցք—Արևելք) և յերբ ինկատի ունենանք, վոր Բրիտանական կայսրութիւնը կենտրոնանում է գլխավորապես հենց այս ճանապարհի շուրջը, մենք կըհասկանանք, վոր Կանադան մի պարհի շուրջը, մենք կըհասկանանք, վոր Կանադան մի կողմ ընկած, մի տեսակ կղզիացած յերկրամաս է հանդիսանում այդ ճանապարհի նկատմամբ: Իհարկե, ողային հաղորդակցութիւնը հյուսիսային բեվիռի վրայով շատ կը կըճատեր Կանադայի ու մայր յերկրի մեջ յեղած տարածութիւնը, բայց այդ դեպքում Միացյալ Նահանգներից մինչև Կանադա զգալի կերպով ավելի մոտ կըլիներ: Ի՞նչ կասկած, վոր Կանադայի ածուխը, նափտը և ցորենը, կասկած, վոր Կանադայի ածուխը, նափտը և ցորենը, Նյուֆաունդլենդի յերկաթը—այդ բոլորը շատ լուրջ նշանակութիւն ունեն Բրիտանական կայսրութեան համար: Բայց այդ բոլորով հանգերձ նրանք պակաս գրավիչ չեն դառնում Ուոլ-Մարիտի թագավորների համար: Իսկ յեթե Միացյալ Նահանգները ավելի ազդեցութիւն ընթացք բռնեն, ինչպես կը կարողանա Կանադան պաշտպանվել:

Ամփոփենք: Ամերիկական խումբը հում նյութերի բոլոր անհրաժեշտ տեսակներով ավելի հարուստ է մյուս բոլոր խմբերից: Նա ոգտվում է աշխարհագրա-

կան դիրքի բացառիկ նպաստավոր պայմաններով. այդ խմբի ղեկավարող պետութիւնը աշխարհի ամենահզոր արդյունաբերական պետութիւնն է, վոր յեթե վոչ քաղաքական, բայց համեմայն դեռ յուր տնտեսական իշխանութիւնը տարածում է Հյուսիսային և Հարավային ամերիկական մայր ցամաքների բոլոր անկյունները. բացի դրանից, նրա ինքնադ ռվկիանյան ափերը արտաքու կարգի նրան շահագրգռում են գերիշխանութիւնն ձեռք ձգել այդ օվկիանոսի վրա, վորի կղզիների մեջ նա արդեն ամուր հենարաններ ունի, վորոնք նրան հարմար գիծ են ընձեռնում տարածվելու մինչև ասիական ափերը: Նա պատրաստ է մարտահրավեր տալ բրիտանական կամ յայտնական գերիշխանութեանը հեռավոր Արևելքում և յուր համարյա անհամար ու անթիվ միջոցներին ավելացնել Չինաստանի անսպառ ու կուսական հարստութիւնները: Նափտ գտնելու տենդով բռնված նա խուզարկում է ամբողջ աշխարհը: Նրա «տրադիցիաները» շատ հին չեն, հազիվ միայն հասնում են վաղ-կապիտալիստական լիբերալիզմին: Սակայն աշխարհագրական փաստերն ու տնտեսական զարգացումը այնքան ել հաշվի չեն առնում ավանդութիւնները և այդ աշխարհագրական փաստերի և տնտեսական զարգացման շնորհիվ Միացյալ Նահանգները իմպերիալիզմի այս դարում դարձան մեծագույն իմպերիալիստական պետութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՇԽԱՐՀԸ. — 2. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Յերբ խոսում ենք բրիտանական տնտեսական խմբի, այսինքն բրիտանական կայսրութեան և նրանից կախված պետութիւնների մասին, առաջին և ամենամեծ փաստը, վոր անհրաժեշտ է նկատողութեան առնել—դա այն է, վոր այդ խումբը աշխարհագրական մի ամբողջութիւն չէ, միչդեռ մյուս բոլոր խմբերը շատ կամ քիչ չափով աշխարհագրականորեն մի միութիւն են կազմում: Բրի-

տանական կալվածքներն ու բրիտանական վասսալները ցրված են աշխարհի չորս կողմը և տարածված են բոլոր «յոթ ծովերի» մեջ ու իրար հետ կապված են միմիայն օվկիանոսով: Ուստի և բովանդակ բրիտանական կայսրութիւնը կանգուն է շնորհիվ յուր ծովային հզորութեան և յուր միութիւնը կարող է պահել այնքան ժամանակ, քանի այդ հզորութիւնը իրան հավասար մրցակիցներ չունի:

Մարդու վերջին տեսնիկական նվաճումը, վոր մենք այս գրքում քննութեան չենք առնում, ողային հաղորդակցութիւնը, քիչ թե շատ լուրջ կերպով չանդրադարձավ այդ դրութեան վրա: Ողային ճանապարհները հաճախ հե-

տեղում են ցամաքային ուղիներին, գետային հովիտներին և այլն, և կատարելապես հասկանալի պատճառներով կրտսրում են ծովերը միայն այնպիսի դեպքերում, յերբ առանց դրան չի կարելի: Բացի դրանից, ողային հաղորդակցությունը շատ ավելի մեծ չափով է յենթակա մթնոլորդային պայմաններին, յեղանակին և այլն, քան յերկաթուղիները և նույնիսկ շոգենավերը: Ուստի և, յեթե որինակ, պատերազմի ժամանակ յերկու յերկիրներին մեջ վորեն թշնամի յերկիր և գտնվում, ապա ողազնացությունը բավականաչափ հուսալի և ապահով կապ չի կարող հանդիսանալ: Ճշմարիտ և, փորձեր են արվել ծովերի վրա կառուցանել լողացող պատվանդաններ, վորպեսզի նավը «գետին իջնի», բայց պարզ է, վոր այդպիսի պատվանդանները լուրջ նշանակութուն կարող են ունենալ միմիայն ուժեղ նավատորմիղի պաշտպանության տակ: Դա սերտորեն կարող է իրար հետ կապել ու ձուլել այնպիսի հսկայական կոնստրուկցիաներ, ինչպես որինակ Ռուսաստանը կամ Միացյալ Նահանգները:

Փոփայեց եզոու-
րյունը յեվ ծովա-
յից 666ապահ-
նեք.

Վերադառնալի մեղ համար պարզ լինի, թե բրիտանական կայսրությունը ամբողջ աշխարհի չորս կողմը ցրված կրտսրներից ինչպես մի միություն կազմեց—բավական է նրա պատմության ամենահամառոտ մի ակնարկը: Անգլիան ծովերի վրա գերիշխանություն ձեռք բերեց ովկիանոսյան ճանապարհները բացվելուց հոտո, վորը կատարվեցավ 16-րդ դարի վերջում. այդ գերիշխանությունը բացատրվում է նրա աշխարհագրական նպաստավոր դիրքով, վոր նա ունի Յեվրոպայի Ատլանտյան «ճակատում»: Իսկ հաջորդ դարում նա ձեռք և ձգում առևտրական տրանսպորտի համաշխարհային մենաշնորհը: Նա աշխարհի բոլոր անկյուններում առևտրական կայաններ և նավահանգիստներ է հիմնում. նրա համար անհրաժեշտ էր ապահովել և յուր ձեռքում հաստատուն կերպով ամրացնել այն բոլոր առևտրական

ճանապարհները, յերկար ծովային ուղիները, վորոցով լողում էին նրա առևտրական նավերը՝ բեռնավորված ապրանքներով: Նրա համար վոչ միայն անհրաժեշտ չէին ընդարձակ տարածությունները, այլ մինչև անգամ վնասակար էին: Նրան անհրաժեշտ էր միայն յուր ձեռքում պահել գլխավոր ճանապարհների տիրող կետերը: Մենք արդեն տեսանք (գլուխ 5-րդ), վոր 18-րդ դարում անգլիական վաճառականները ավելի արժեք էին տալիս Վեստ-Ինդիայի յերկու փոքրիկ կղզիներին, քան ամբողջ Կանադային: Բանն այն է, վոր առագաստավոր նավերի այդ դարում այդ յերկու կղզիները տիրում էին այն ծովային ուղիներին, վորոնք Յեվրոպան միացնում էին ամերիկական բոլոր նավահանգիստների հետ: Այդ իսկ պատճառով ժամանակագրական կարգով Անգլիայի առաջին նվաճումների մեջ մտնում են Յամայկան, Բերմուդյան կղզիները և Բարբադոսը: Նույնը և մյուս ճանապարհների վրա. Բարեհուսո հրվանդանը, ինչպես արդեն ասացինք, այն չափով էր կարելիոր Անգլիայի համար, ինչ չափով վոր նա տիրում էր Հնդկաստան տանող ճանապարհին: Իսկ այն վայրերում, վորտեղ Անգլիան իրոք խոշոր կալվածքներ է ձեռք բերել, այսինքն Հնդկաստանն ու Կանադան, դա արված է գլխավորապես այն պատճառով, վորովհետև այդ վայրերում անհրաժեշտ է յեղել ամեն մի թիզ հողը կըսվով վերցնել յուր մշտական վոսոխից՝ Ֆրանսիայից, այնպես վոր ամուր դիրքեր ունենալու համար անհրաժեշտ էր ընդարձակ թիկունք ունենալ: Մինչև 18-րդ դարը Հնդկաստանը, Կանադան և Հյուսիսային Ամերիկական գաղութները (ապագա Միացյալ Նահանգները, վորոնք թանդ էին Անգլիայի համար, վորովհետև այդ տեղերից նավաշինության համար փայտ էին արտահանում) Անգլիայի միակ խոշոր գաղութներն էին:

18-րդ դարի ընթացքում այդ առևտրական կայսրաններից և նավահանգիստներից կազմվում է բրիտանական կայսրությունը 1800—1850 թվերի ընթացքում կայսրու-

թյան կալվածքները յեռապատկվեցին: 1919 թվին (համաշխարհային պատերազմի վերջը) այդ կալվածքները նորից յեռապատկվեցին: Այժմ Անգլիայի իշխանության տակ են գտնվում 13,700,000 քառ. մղոն տարածություն և 475 միլիոն բնակչություն, այսինքն յերկրագնդի մակերևութի և բնակչության ավելի քան մի քառորդը: Անգլիական տիրապետությունների այս վիթխարի աճումը հետևանք էր օվկիանոսի վրա մարդու ձեռք բերած իշխանության ամրացման և ընդարձակման, ինչպես նաև ստեղծվեցավ շոգենավային հաղորդակցության շնորհիվ: Յեթե Միացյալ Նահանգներն ու Ռուսաստանը եապես յերկաթուղային յերկրներ են, ապա Անգլիան, ինչպես արտահայտվել է Ուելսը, կարող է կոչվել շոգենավային կայսրություն:

Կայսրության մասերի անվերջ բաժանվածությունն ու ցրվածությունը նրա ներսում ստեղծում է արտաքու կարգի բարդ ցեղային, կրոնական, քաղաքական և առևտրական պրոբլեմներ:*)

Այդ ցրվածությունն այն տեղ է հասել, ինչպես նաև աշխարհի վրեժն անկյունում կատարվող վրեժն մի դեպք շատ կամ քիչ չափով շոշափում է անգլիական շահերը: Բովանդակ բրիտանական խումբը կանգուն է շնորհիվ ծովային հզորության. և ծովային հաղորդակցության մեջ տեղի ունեցող վրեժն դժվարության կամ խանգարումի դեպքում անխուսափելի կերպով պետք է խորտակվի ու փուլ գա: Այդպես է Անգլիայի Աքիլեսյան գարշապարը:

Բրիտանական խմբի տիրող պետությունները մինչև այժմ հանդիսանում է Անգլիան: Արդյունաբերական հեղափոխությունից հետո նա դարձավ միայն համաշխարհային ապրանքների գլխավոր փոխադրողը,

*) 475 միլիոն բրիտանական հպատակներից 319 միլիոնը հնդիկներ են և մի քանի միլիոնը նեղր: Միացյալ Նահանգների մեջ ավելի շատ սպիտակամորթ բնակչություն կա, քան բրիտանական կայսրության մեջ:

այլ և աշխարհի մեջ առաջին վաճառականը: Նրա նավերը սկսեցին աշխարհի չորս կողմը տանել յուր իսկ սեփական ֆաբրիկաները: Բավական չէ, ինչպես Անգլիայում քարածուխի հսկայական պաշարներ կային, այլ և այդ պաշարները տեղավորված էյին ուղղակի ավերի մոտ, մի հանգամանք, ինչպես յերկաթուղիների դարաշրջանի վրահասնելը Անգլիային հսկայական առավելություն էր տալիս այն բոլոր յերկրներին նկատմամբ, ինչպես նաև քարածխային շերտերը ծովափից հեռու յեյին գտնվում: Նրա հզորության գագաթնակետը գալիս է 19-րդ դարի ընթացքում, յերբ անգլիական վաճառականները, հաստատապես հավատացած լինելով, ինչպես նաև փոք նրանցից չի կարող խել վոչ բնական հարստությունները, ինչպես նաև գնացությունը, ինչ էլ բոլոր ծովային ճանապարհների հսկողությունը, Անգլիայի ամբողջ աշխարհի վրա ունեցած անսպասելի գերիշխանության միակ պայմանը առևտրի համատարած ազատությունն էյին համարում:

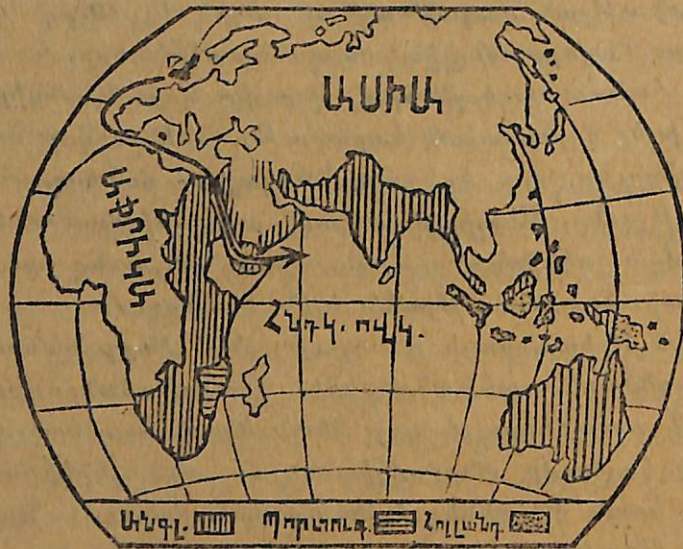
Մեծ Բրիտանիայի բնակչությունը կենտրոնանում էր դործարանների, ամխահանքերի, յերկաթահանքերի, զավոնների ուսյոններում: Դրա հետևանքով հետգհետ աճում էր նրա կախումը անդրօվկիանոսյան այն յերկրներից, ինչպես նաև մթերքներ էյին մատակարարում: Գյուղայինները Անգլիայում ազգաբնակչության միայն 6 տոկոսն էյին կազմում, մինչդեռ նրանք Գերմանիայում հասնում էյին մինչև 40 տոկոսի, իսկ Ռուսաստանում 72 տոկոսի: «Բրիտանական կղզիների ժողովուրդը կուտակված խմբերով է ապրում. նրա բարոյությունը կախված է քարածուխից, յերկաթից, պողպատից և ծովային ճանապարհների ազատությունից»:*)

Մորգանը («New World» — «Նոր Աշխարհ», յերես 29) բրիտանական կայսրության առանձնակի մասերը հետևյալ կերպով է խմբավորում, ինչպես նաև համար կատարելապես ընդունելի չէ:

*) Morgan, արդեն հիշված աշխատանքը, յերես 16:

Անա այդ խմբավորումները.

1. Հինգ ինքնավար դոմինյոն, տիրապետութիւն. Կանադա, Ավստրալիա, Հարաֆային Աֆրիկա, Նոր Զելանդիա և Նյուֆաունդլենդ: Մահրաթեշտ ե ինկաութի ունենալ, վոր այդ դոմինյոններէց յուրաքանչյուրը ինքնուրույն կապիտալիստական մի ամբողջութիւն ե, վորի շահերը անհրաժեշտ չեն, վոր նույնանան մայր յերկրի—հին Անգլիայի շահերի հետ*): Այդ դոմինյոններէց յուրաքանչյուրի մեջ, բա-

9.—Բրիտանական խմբի կալվածքները Հնդկական ովկիանոսում և ճանապարհը Անգլիայից դեպի այդ ովկիանոսը:

ցի Հարաֆային Ամերիկայից, «բնիկները» փոքրամասնութիւն են կազմում, իսկ կապիտալիստներն ու բանվորները բոլորը սպիտակամորթ են:

2. «Կալվածքներ»—ինչպես Հնդկաստան, Յեզիպոս,

*) Յեթի մեր որերում Անգլիայի քաղաքագետներն ու ֆինանսիստները «Բրիտանական կայսրութիւն» տերմինից դերադասում են «Ազգերի բրիտանական Միութիւն» տերմինը, ապա անշուշտ այդտեղ դեր են խաղում վոչ միայն հոգեւորական նկատառումները, այլև տնտեսական դարգացման ճնշումը:

Արևելյան Աֆրիկա և Միջագետք: Սրանք կոչվում են յերբեմն պրոտեկտորատի տակ գտնված, յերբեմն «առկախ», յերբեմն մանդատային տերրիտորիաներ: Այս վայրերում անգլիացիք կառավարում են «ստորին ցեղերով», վսրոնք քաղաքակրթութեան տարբեր աստիճանի վրա յեն գտնվում: Այդ կալվածքներից մի քանիսի մեջ, որինակ Հնդկաստանի և Յեզիպոսի մեջ, կապիտալիստական սխտեմ ե զարգացել և առաջացել ե տեղական կապիտալիստական դասակարգ:

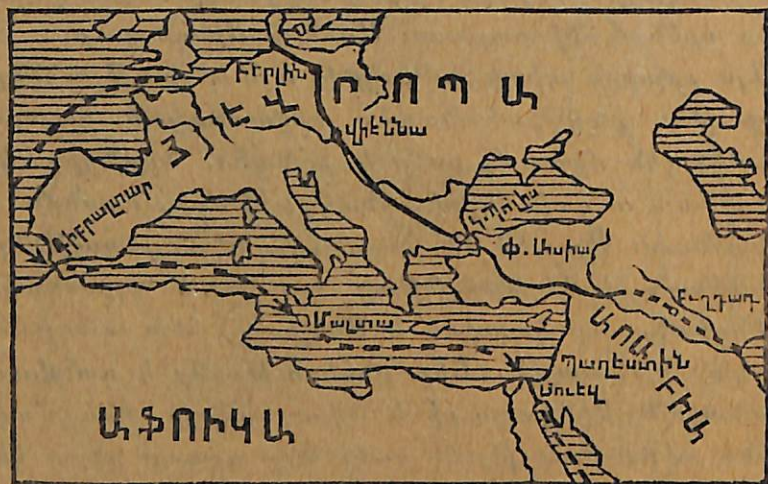
3. Ծովային կայսրաններ և ռազմագիտական կետեր, ինչպես որինակ Գիրբալտար, Ադեն և Սինգապուր:

Այս բոլորին պիտի ավելացնել այն պետութիւնները, վորոնք թեև քաղաքականապես բրիտանական կայսրութեան մեջ չեն մտնում, բայց և այնպես, նրանցից կախում ունեն, ուստի և բրիտանական խմբի մասերն են հանդիսանում: Այդպես են պրոտեկտորատական զաղութները, Արգենտինան (տես նախընթաց գլուխը) և հոլանդական Ռատինդիան, վոր կախված ե Անգլիայի հետ անգլո-հոլանդական նափտային «Շել» ընկերութեամբ և գտնվում ե բրիտանական Սինգապուրի և Ավստրալիայի «ռազմագիտական» տիրապետութեան տակ: Վոչ պակաս սերտ կերպով կապված ե Անգլիայի հետ նաև Նորվեգիան յուր նավագնացութեան և աշխարհագրական դիրքի շահերով: Հունաստանը Միջերկրական ծովի մեջ պաշտպանում ե Բրիտանիայի շահերը և զրա համար ոգտվում ե նրա շնորհներով:

Այդպես ուրեմն, անգլիական կալվածքները չափազանց ցրված են: Սակայն վերջին տարիների դեպքերը միտում ունեն Բրիտանիայի հիմնական շահերը կենտրոնացնել մի շրջանում՝ Հնդկական ովկիանոսի ռայոնում և այն գլխավոր ծովային ճանապարհի շուրջը, վոր կապում ե այդ ովկիանոսը Յեզիպոսի հետ: Զորս հարյուր տարի առաջ

Հնդկական ովկիանոսը պորտուգալական մի լիճ էր: Այժմ նա դարձել է անգլիական լիճ: Համաշխարհային պատերազմի տերրիտորիական նվաճումները Հնդկական ովկիանոսը վերջնականորեն իրանց մեջ առան ու նրան անգլիական կալվածքների շղթայի մեջ մի ողակը դարձրին (տես № 9 քարտ.):

Այժմ Անգլիային է պատկանում Աֆրիկայի ամբողջ արևելյան ծովափը, բացառությամբ յերկու փոքրիկ կղզիների (գրանցից մեկը Հոլանդիային է պատկանում): Ապա գալիս է Ադենը (Կարմիր ծովի բանալին), Արաբիան

10.—Անգլիական ծովային ճանապարհը դեպի Հնդկաստան և դեպի Արևելք և Բերլին-Բաղդատ յերկաթուղու Գերմանական ծրագիրը:

և Պարսկական ծովը, վորի վրայով ճանապարհը գնում է դեպի Պարսկաստան և Միջագետք: Ավելի արևելք է գտնվում Բրիտանական թագի ամենաթանկագին մարգարիտը՝ Հնդկաստանը: Ապա գալիս են Բիրման և այն նեղուցների վրա գտնվող կալվածները, վորոնք տանում են դեպի Հոնկոնգ և դեպի արևելյան Հնդկաստան (Մալակկյան թերակղզու հարավային մասը և Բորնեյո կղզու հյուսիսարևելյան մասը). և վերջապես Ավստրալիան:

Հնդկական ովկիանոսի շրջանում անգլիական կալված-

ների այնպիսի մի խումբ է կենտրոնացած, վորը հում նյութեղների հարստությամբ և արդյունաբերական պետությունների արտադրության պրոդուկտների համար անհրաժեշտ ներքին շուկայի տարողության կողմից ինքն իրան առաջնակարգ մի «կայսրություն» է կազմում արդեն: Բրիտանական շահերի համակենտրոնացման ոգուտները կատարելապես ակնհայտնի յեն: Այդ համակենտրոնացումը ազդվում է նաև Ստանտոյան ու Մադագական ովկիանոսների մեջ ամերիկական մրցակցության աճումովը, մինչդեռ Հնդկական ովկիանոսի մեջ Անգլիան անմրցակից կերպով տեր ու տնօրեն է:

Սակայն Հնդկական ովկիանոսում բոլոր շահերի այդպիսի համակենտրոնացումը վիթխարի դժվարությունների հետ է կապված: Բանն այն է, վոր տերրիտորիաների այդ ամբողջ խումբը գտնվում է յուր մայր յերկրից, այսինքն յուր արդյունաբերական և ֆինանսական կենտրոնից հաղաբավոր յղոններով հեռու և այդ մայր յերկրի հետ ծովային յերկար ճանապարհներով և կապված միայն: Զարմանալի չէ, վոր այդ ճանապարհի լիակատար տիրապետումը բրիտանական խմբի համար ամենաեական անհրաժեշտությունն է:

Հասկանալի չէ, մենք խոսում ենք Միջերկրական ծովի ճանապարհի մասին՝ Սուեզ, Կարմիր ծով: Միջերկրական ծովը չորս հարյուր տարվա միջոցից հետո նորից առաջնակարգ տեղ է բռնում ճանապարհների հաղորդակցության համաշխարհային սխեմայի մեջ. նա առաջնակարգ տեղ է գրավում շնորհիվ այն տեխնիկական առաջադիմությունների, վոր հնարավորություն է տվել մարդուն Սուեզի պարանոցով ջրանցք անցկացնել: Ով այս ճանապարհի ամբողջ նշանակությունը յուրացրել է, նրա համար դժվար չի լինի հասկանալ անգլիական միջազգային քաղաքականության բոլոր դիսավոր ձգտումները: Դա այն ճանապարհն է, վորի դեմ էր ուղղված գերմանական

«Բերլին-Բադադ» յերկաթուղային ծրագրի ցամաքային գիծը, վորը կապելու յեր Յեվրոպայի հյուսիս արևմուտքը Հնդկական ովկիանոսի ափերի հետ: Յեվրոպայի հետպատերազմյան քարտեզը՝ Ավստրիայի և Թուրքիայի մանր պետութիւններէ բաժանվելը, Հունաստանի միացումը— վորոշ չափով արդուենք եր Բրիտանիայի ցանկութեան՝ գործնականորեն իրագործելի բոլոր հնարավորութիւններէ շրջանից դուրս հանել այդ կարգի բոլոր ծրագրերները: Մերձարեւելյան բովանդակ հարցի մեջ Բրիտանիայի կենսական շահերը թելադրում են պահել այդ ճանապարհը (ինչպես և պարսկական և Միջագետքի նափտը): Անգլիայի համար անհրաժեշտ և ուղղակի կամ անուղղակի կերպով իշխանութիւն ունենալ և պահել այդ իշխանութիւնը այն բոլոր յերկիրների վրա, վորոնք վողովում են այդ ծովային ճանապարհի ակօններով: Այն հարցը, թե ում բաժին կընկնի Կոստանդնուպոլիսը— Անգլիայի համար այն պատճառով և կարևոր, վորովհետև այդ քաղաքը տիրող դիրք ունի Միջերկրական ծովը փակող յերեք նեղուցներից մեկի նկատմամբ. իսկ Միջերկրական ծովի վրայով «Բրիտանական ճանապարհն» և անցնում: Ինչ ել վոր պատահելու լինի, Անգլիան չի կարող թույլ տալ Յեգիպտոսի իրական անկախութիւնը. չե՛ վոր Յեգիպտոսը տարածվում և մինչև Սուեզի ջրանցքը, իսկ Սուեզի ջրանցքը ամբողջ «ճանապարհի» գլխավոր պունկտն է: Ճիշտ այդպես ել Անգլիան չի կարող վոչ մի վոչ անգլիական ազդեցութիւն թույլ տալ Յեգիպտոսում, ինչպես վոր Միացյալ Նահանգները չեն կարող հանդուրժել, վոր Յապոնիան գրավեր Պանամայի ջրանցքի ափերից մեկը: Մեր ժամանակներում անկախութեան ձգտող ժողովուրդները հոգ պիտի տանեն, վորպեսզի յեգիպտացիների և իրլանդացիների նման այնպիսի վայրերում չտարեն, վորոնք իշխում են համաշխարհային գլխավոր ճանապարհներին: Այլապես նրանց մնում և մրցակցող կողմերի ընդ-

հարումներն ոգտագործել, ինչպես անում են Թուրքերը. սակայն ամեն անգամ հնարավոր չե՛ այդ յեղանակով հաշտութեան հասնել:

Մենք արդեն նկատեցինք, վոր Մեծ Զփման կեսերը.

Բրիտանիայի հողերի և շահերի ցրվածութիւնը ամբողջ աշխարհի յերեսին՝ պետութիւնների մրցակից խմբերի հետ ընդհարումներ ունենալու անթիվ ու անհամար առիթներ և ստեղծում Անգլիայի համար: Վորպեսզի այդ առիթներից մի քանիսը պարզենք, բավական և վերցնենք աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Միջերկրական ծովի մեջ Անգլիայի ամենաեական շահերը, ինչպես որինակ Գիրբալտարի, Սուեզի պահպանումը, ինչպես և նրանց մեջ տեղում ընկած Մալտա կղզու տիրապետութեան հարատւութիւնը, Փրանսիայի հետ հակամարտութեան պատճառ են դառնում. ինչպես մենք ներքևում կըտեսնենք, Փրանսիան ել շատ մեծ անհրաժեշտութիւն ունի իշխանութիւն ունենալու Միջերկրական ծովում, վորը նրան կապում և յուր աֆրիկական գաղութները հետ: Արևմուտքից արեւելք գնացող բրիտանական ճանապարհը խաչաբեկվում և Փրանսիական այն ճանապարհի հետ, վորը հյուսիսից հարավ և անցնում: Իսկ յերեք ճանապարհները խաչաբեկվում են, խաչաբեկվում են նաև շահերը, մանավանդ յերեք խաչաբեկման այդ կետում միակ վոտիկանը, վոր հսկում և յերթեկութեանը, այն խրովիլակը լինի, վոր իրան անվանում և Ազգերի Լիգա:

Մենք արդեն խոսեցինք, վոր հարավ ամերիկյան շուկաները շատ լուրջ առիթներ են հանդիսանում Անգլիայի և Միացյալ Նահանգների միջև ընդհարումներ տառաջացնելու. մենք նկատողութեան առանք նաև Կանադայի դիրքը: Տնտեսական-աշխարհագրական փաստերը «շփման կետեր» են ստեղծում Անգլիայի համար նաև Ռուսաստանի հետ: Յապոնիան ավելի ու ավելի համառորեն և դարձնում յուր հայացքը դեպի Պաղատ ովկիանոսը, դեպի արեւելք ու հա-

րավ և մի առանձին զժկամակությամբ նկատում ե, վոր Կանադայի և Ավստրալիայի ամերը, ինչպես նաև Միացյալ Նահանգների ամերը «արդեն սեփականություն են սպիտակամորթների»: «Ասիան ասիացիների համար» — Յապոնիայի այս յերազանքը ցնդում ե ողի մեջ, յերբ նա տեսնում ե անգլիական տիրապետությունը Հնդկաստանում, ել չենք խոսում Չինաստանում Բրիտանիայի ունեցած շահերի մասին: Ռուսաստանը Սև ծովից ձգտում ե Միջերկրական ծով դուրս գալ և պատահում ե անգլիական ինտրիգներին: Չե՞ վոր յեթե Ռուսաստանը ամբողջությամբ թանկագին Հնդկաստանը տանող ճանապարհի մերձարևելյան ամերին, զրանով շատ լուրջ և տեսական սպառնալիքի տակ կըղներ անգլիական ճանապարհի ապահովությունը: Վոգեվորված մարդիկ բրիտանական կայսրությունը համաշխարհային քաղաքականության հզոր հենարան ու պատվար են համարում շարունակ: Բայց համաշխարհային սխտեմի ժամանակակից կազմակերպության որով այս կայսրության աշխարհագրական դիրքը յուր մեջ ապագա պատերազմների համար շատ սերմեր ե պարունակում:

Մեծ Բրիտանիայի բնական հարստությունները յեվ ցրահարաբերական անկումը.

Շատ բան, վոր պիտի ասենք Մեծ Բրիտանիայի մասին, ասել ենք արդեն, յերբ խոսում եյինք նրա ճանապարհների մասին: Մնում ե մեզ նրա հում նյութերի պաշարների վերաբերյալ գլխավոր փաստերը հաղորդել: Կայսրության արդյունաբերական հզորությունը հիմնված եր այն փաստի վրա, վոր քարածուխն ու յերկաթը առատորեն և հեշտ կերպով ձեռք եր բերվում բուն իսկ Մեծ Բրիտանիայում: Ամենից առաջ պիտի նկատել, վոր այդ ձեռքբերումը հարաբերականորեն արդեն նվազել ե: Համաշխարհային պատերազմներին անմիջական կերպով նախընթաց տարիները Բրիտանիան յերբորդ տեղն իջավ, վորպես քարածուխ, յերկաթ և պողպատ արտադրող մի յեր-

կիր: Նրա բացարձակ արտադրությունը չնվազեց. բայց բանն այն ե, վոր մյուս յերկիրների արտադրությունը վիթխարի չափերով աճեց: Նքելի հաշվումների համաձայն («Քարածուխ, յերկաթ և պատերազմ») Բրիտանիայի քարածուխի պաշարները հավասար են 190 միլիոն տոննի, կամ համաշխարհային պաշարների 4 տոկոսին (համեմատեցեք Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին բաժին ընկած 50 տոկոսի հետ, կամ այն 10 տոկոսի հետ, վոր գտնվում ե կենտրոնական Յեվրոպայի մեջ և ուղղակի թե անուղղակի կերպով գտնվում ե Ֆրանսիայի ձեռքում): Բացի այդ հանգամանքից պետք ե ասել, վոր Մեծ Բրիտանիայում ֆնացած քարածուխն այլևս այնպես մատչելի չե, ուստի և այնպես եժան չե, ինչպես առաջ:*) Սակայն Բրիտանական կայսրությունը քարածուխի հսկայական պաշարներ ունի Կանադայում և Ավստրալիայում, ըստ վորում այդ վայրերում գտնված քարածուխը բավականաչափ հարմար կերպով ե տեղավորված՝ նավերի վրա բեռնավորվելու համար: Քարածուխ կա նաև Հարավային Աֆրիկայում, Նոր Զելանդիայում:

Այս փաստը, վոր Մեծ Բրիտանիայում գտնված քարածուխը արդեն այնքան հեշտությամբ չի ձեռք ընկնում, ինչպես առաջ, պիտի անդրադառնար անշուշտ Անգլիայի յերկաթագործական արդյունաբերության վրա ևս: Ճշմարիտ ե, Անգլիան յերկաթի հսկայական պաշարներ ունի. բայց «մետաղագործությամբ վոչ վոք չի զբաղվում նրա համար, վորպեսզի հանքը ոգտագործի, այնպես վոր կոբսի գների աճումը և արտահանության շուկայի նեղացումը մեր առաջ լուրջ կերպով հարց են դնում, թե արդյոք գործ պիտի դրվի բրիտանական կարբոնատների ամբողջ պաշարը: Անգլիական պողպատաձուլական արդյունաբե-

*) Շուտով բացվելու յեն Յորկ-Նոտտի քարածուխի հանքերը (Լինկոլնշայրը): Նրանց քարածուխին հարստությունը հայտնի չե, և դժվար թե կարողանա մեր այս կարծիքները հերքել:

րության չափը կախված պիտի լինի վոչ թե յերկաթի, այլ քարածուխի պաշարից:*)

Այս բոլորը ապացուցեց ե Մեծ Բրիտանիայի նշանակութեան հարաբերական անկման՝ խմբի մյուս մասերի հետ համեմատած: Չե՞ վոր անգլիական արդյունաբերությունը առաջին հերթին հիմնվում եր քարածուխի արտահանութեան վրա: «Քարածուխը—դա այն արտահանական բաղապան ե, վորը ապահովում ե անգլիական ամբողջ ներածական առևտուրը», թե հում նյութեղենի ե թե մթերքների նկատմամբ: (Հենց այդ հանգամանքն եր, վոր ստիպեց հանգուցյալ լորդ Ռոնդին ջերմ կողմնակից դառնալ, վորպեսզի Ելզաս-Լոտարինգիան Ֆրանսիային միանա: Նա հույս եր տածում, վոր Ֆրանսիան ստանալով Ելզաս-Լոտարինգիայի յերկաթը՝ ավելի մեծ քարածխային սովի մեջ կընկնի ե վոր դա շատ շահավետ ե նրա պատառվոր կըլինի Հարավային Ուելսի ածխագործների համար: Նույն այդ պատճառներով նա նույնքան տաք կերպով հակառակվում եր, վոր Ֆրանսիային վերևե քարածխային ռալոններ միացվեն, որինակ Սաարի կամ մի այլ ջրաբաշխը: Յեթե նորին պայծառափայլությունը տեսներ, թե ինչպես Ֆրանսիան Ռուրի բասսեյնը գրավել ե, անշուշտ սրտի պայթյունից կըմեռներ):

Սակայն դոմինյոնների հետ համեմատած Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական ե արդյունաբերական նշանակութեան անկումը վոչ մի դեպքում դեռ չի նշանակում ամբողջ բրիտանական խմբակցութեան բովանդակ ուժի նշանակութեան անկում: համենայն դեպս դա ամբողջ խմբի անկում չե նշանակում այնքան ժամանակ, քանի դեռ խմբի զանազան մասերի շահերը բավականաչափ զուգահեռական կերպով են ընթանում, վորպեսզի խումբը չքայքայվի: Սակայն, կապիտալիստական յերկիրները ընդհանրապես հակված են արագ կերպով հակադիր ու իրար հա-

*) E. C. Eckel, „Iron ores, their occurrence, valuation and control.»

կառակ շահեր զարգացնել իրար նկատմամբ ե հավանորեն, այնտեղ, վորտեղ ուժի ե նշանակութեան կողմից մոտավորապես յերեք չորս հավասար անդամներ կան, ավելի դժվար ե լինում խմբի ամբողջությունը պահել, քան այնտեղ, վորտեղ, (ինչպես Ամերիկայում) խմբի գլուխ ե կանգնած մի պետութեան, վորը յուր ուժով ավելի հզոր ե քան խմբի բոլոր անդամները միասին վերցրած:

Ինչ վերաբերում ե պարենավորմանը, ապա պետք ե ասել, վոր բրիտանական կայսրութեանը կարող ե յուր սեփական ուժերով կերակրվել: Մենակ ինքը, Մեծ Բրիտանիան ներմուծում ե յուր հսկայական արդյունագործ ազգաբնակչութեան գործածած ուտելիղենի յերկու յերրորդը: Նրա դոմինյոնները բավականաչափ պրոդուկտներ ունեն, վորպեսզի նրան կերակրեն: Բայց տեղափոխութեան ծախսերը—(աշխարհագրական միութեան բացակայութեան արժեքը)—ե մի քանի այլ գործոններ անհրաժեշտ են զարմնում արգելոց տարիֆների սխտեմը, վորը ուղղված ե վոչ բրիտանական շրջաններից ներմուծվող ուտելիղենի դեմ: Հասկանալի չե, վոր այդ կետում առաջանում ե անգլիական «տնային քաղաքականութեան» ամենանշանավոր հարցերից մեկը:

Համաշխարհային պատերազմը անագին չափերով շատացրեց կայսրութեան անհրաժեշտ կենսական հում նյութերի մի տեսակը այսինքն նաֆտը: Մինչև այդ ժամանակը ստիպված եյին անգլիական կապիտալը տեղավորել մեկսիկական, ուստական ե ոււմինական նաֆտային գործերի մեջ ե բավականանալ համապատասխան ֆինանսական ազդեցութեամբ, ինչպես ե Ամերիկայից նաֆտ եյին ներմուծում: Մինչև 1917 թիվը կայսրութեան տերրիտորիայի վրա նաֆտի համաշխարհային պաշարի միայն 2 տոկոսն եր գտնվում: Բայց պարսկական ե Միջագետքի նաֆտային պաշարների ձեռքբերումը շատ լավացրին դրությունը: Բրիտանական այն նոր նաֆտափազանը յուր հարստութեան կողմից հավանորեն գերազանցում ե աշխար-

հի բոլոր մշակվող նափտավազաններին, բացառությամբ Կարաիբյան նափտին: «Համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում Միջագետքի կամպանիան ամենաառողջ առևտրական ձեռնարկությունն էր» — գրում է Նքելը: Անգլո-հոլլանդական նափտային Շել ընկերությունը կայսրության ռեսուրսներին ավելացնում է հոլլանդական Արևելյան Զնդկաստանի նափտային հարստությունները և յուր խոշոր տիրապետությունները Կարաիբյան ջրավազանում, Մեկսիկայում, Վենեսուելայում և Տրինիդատում (այսինքն ամերիկական «ագրեցություն շրջանում»):

Բայց հաշվի առնելով նույնիսկ այդ ձեռքբերումը, պետք է ասել, վոր պատերազմը (և խաղաղությունը) անգլիական արդյունաբերությունը ծանր հարված հասցրին: Սպառումի այնպիսի շուկա խեց նա Անգլիայից, ինչպիսին Գերմանիան ու Միջին Յեվրոպան էր. այդ դեռ քիչ է. նա առաջ քաշեց Ֆրանսիային, վորը կարող է շատ ավելի ահեղ մրցակից լինել, քան Գերմանիան էր: Մեծ հարց է, թե արդյոք այդ հարվածը կըհավասարակշռվի բրիտանական կայսրության ներսում յեղած շուկաների ընդարձակումով: Յեթե վոր նույնիսկ կայսրության մեջ հնարավոր լինեք համապատասխան տարածություն մը շուկաներ ստեղծել, այնուամենայնիվ միշտ էլ այն բացասական և վնասակար կողմը կա, վոր այդ շուկաները չափազանց հեռու կըլինեն: Դարձյալ ստիպողական պահանջ է լինում տուժել աշխարհագրական միություն բացակայության պատճառով:

Ինչ վերաբերում է կալվածքներին, ապա պիտի ասել, վոր պատերազմը հարստացրել և ուժեղացրել է բրիտանական կայսրությունը. նա հարյուր հազարավոր մղոններով տարածություն է ձեռք բերել Աֆրիկայում և Մերձավոր Արևելքում: Բայց պետք է մոռանալ, վոր հենց դրանով նրա արտաքին և ներքին հարաբերությունների պրոբլեմները ավելի ևս բարդանում են:

Իբրա, Մեծ Բրիտանիայի նշանակությունը հարաբե-

րական կերպով ընկնում է, բայց դրա փոխարեն նրա դոմինյոնները դառնում են իսկական արդյունաբերական պետություններ, թեև մասնավորապես Ավստրալիայի վիճակը վատթարանում է այդ պատճառով, վոր այդ մայրցամաքը հեռու յե ընկած գլխավոր առևտրական ուղիներին:

Բրիտանական խումբը կազմակերպության, հում նյութեղենի ընդհանուր քանակության և չափազործած տեղերի տիրաների հարստության կողմից տեղի յե տալիս միմիայն ամերիկական խմբին: Բրիտանական համաշխարհային գերշխանության սրբը վերջանում են: Սակայն այնուամենայնիվ, համաշխարհային բանվորական շարժման բրիտանական զորաբաժինը դեռ շատ մեծ դործ ունի կատարելու կապիտալիզմի ամենահաստատուն և ամրագույն մարտկոցներին մեկը գրոհով վերցնելու համար:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԾԽԱՐՅԸ. — 3. ՀԵՌԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԲ.

Համաշխարհային պատմության ընդհանուր ակնարկի մեջ մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես 16-րդ դարի մեծ հայտնագործումներից հետո Յեվրոպայի բնակիչների բարձրը տեխնիկան (առանձնապես հյուսիս-արևմտյան Յեվրոպայում) նրանց հնարավորություն տվեց թափանցել յերկրագնդի համարյա բոլոր անկյունները և վերջիվերջո տիրապետել այդ բոլոր անկյուններին:

Ջիսասացի Բադա- Սյուպրիսով այնպիսի մի քարտեզը, Բադա- Սյուպրիսովը. վորի վրա յեվրոպական պետություններին «կալվածքներն» ու «ազդեցությունները» շրջանները՝ առանձին գույներով արտահայտված են, այլ և նշանակված են սպիտակ ցեղի գաղթավայրերը (ինչպես Ամերիկան)—այդպիսի քարտեզը մեզ շատ քիչ թվով սպիտակ բժեք ցույց կըտա, վորոնք նշանակեցին «անկախ» շրջաններ: Այդ բժեքից ամենից մեծը և ամենից նշանավորը (և նույնիսկ նեղացից միակը, վոր համաշխարհային նշանակություն ունի), Ասիայի հեռավոր Արևելքում և ընկած: Դա Չինաստանի և Կորեյա թերակղզու հսկայական տարածություններն են ու նրանց հարևան Յապոնական կղզիները:

Այստեղ, Չինական գետերի հովիտներում զարգանում

ե չինական ինքնուրույն քաղաքակրթությունը. զարգանում ե ավելի ուշ, քան պատահել ե այդ Նեղոսի և Յեփրատի հովիտներում, բայց համեմատյալ հետո 2000 տարի ավելի առաջ, քան Հռոմը յուր ձեռքում միացրեց Միջերկրական ծովը: Այդ քաղաքակրթությունը, ինչպես և մյուսները, հիմնված եր յերկրագործության, այգեգործության վրա, այլ և հետզհետե զարգացող և կատարելագործվող վտուգման սխառեմի վրա: «Հունը վորքան կարելի յե խոր, պարսկարք վորքան կարելի յե ցած» — ահա դեմիզը չինական ճարտարապետական արվեստի հերոսներից մեկի, վորը ապրում եր Բրիտանիայ առաջ: Յեվ հազարավոր տարիների ընթացքում չինացիք հետևել են նրա ավանդներին. քարե պատվարները բավականաչափ ցած եյին, վորպեսզի հեղեղները լավ պարարտացնեյին դաշտերը, իսկ գետերի հունները միշտ խնամքով ցեխից և տղմից մաքրվում եյին: Բնակչության աճման հետ միասին յերկրագործությունը սկսում ե տարածվել գետերի ցած ափերից դեպի վերև, դեպի ափերին ձգված բլուրներն ու բարձրությունները և ոգտագործվել են սկսում տերրասները՝ շարքերը, հաճախ մինչև իսկական հորիզոնական ժայռերի ստորոտները:

Գետերով վտուգված հողի բերրիությունը, յերկրի բնական պաշտպանությունը (հյուսիսից և արևմուտքից՝ լեռներ, արևելքից ովկիանոս) և խստորեն շեշտված աշխարհագրական միությունը, վոր ոտարեկրյա բոլոր գլխավոր քաղաքակրթություններից անշատված ե հսկայական տարածությամբ — այս բոլոր աշխարհագրական գործոնները պատճառ դարձան, վոր Չինաստանը փաստորեն անընդհատ յուր մեջ յուրահատուկ քաղաքակրթություն զարգացրեց, վորը խորասուզված եր յուր առանձնահատուկ պայմանների մեջ և շատ դարերի ընթացքում արտաքին աշխարհի վրա մի ազդեցության չեղ յենթարկվում:

Արտաքին աշխարհից կտրվածության այս հանգա-

նամբը, ինչպես արդեն այս գրքույկի սկզբում ասացինք, ստեղծում է ձևերի այն քարացումը, վորը բնորոշ էր Յեզիպտոսի համար՝ նրա պատմութեան առաջին դարերի ընթացքում: Չինացիները իրանց շրջապատող բնութեան առաջադրած յուրահատուկ խնդիրները լիակատար կերպով կարողանում էին լուծել. նրանց մեջ չկար վոչ մի գրգիռ դրսից, նրանք այնպիսի ժողովուրդների հետ հարաբերութիւն չունեին, վորոնք այլ տեսակ անելիքների առաջ կանգնած լինեն. մի խոսքով վոչինչ չկար, վոր հետագա առաջադիմութեան և պրոգրեսի ազդակ ծառայեր: Ծշմարիտ է, յերեմի Չինաստանի գետային հովիտներն էին ներս խուժում ոտար բարբարոսները, կենտրոնական Ասիայի հսկայական ու անպատու սարահարթերի թափառական ցեղերը, վորպեսզի «նվաճեն» յերկիրը և նրա տիրապետող զինատիրան կամ կաստան կազմեն, սակայն այդ ցեղերը միշտ համարյա չափազանց սակավաթիվ էին՝ համեմատած ազգաբնակչութեան այն հսկայական բազմութեան հետ, վորը նստած էր խնամքով մշակված չինական հողի վրա: Այսպիսով, այդ բարբարոսների արշավանքները յերկրի սոցիալական և անտեսական կյանքի վրա վոչ մի ազդեցութիւն չէին անում:

Նախքան անցնելը այն հարաբերութիւններին, վորոնք գոյութիւն ունեն Չինաստանի և ժամանակակից կապիտալիստական իմպերիալիստական աշխարհի մեջ, մի անգամ ևս*) էարելի յե շեշտել աշխարհագրական այն փաստը, վորի շնորհիվ Չինաստանի փակվածութիւնն ավելի ևս մեծանում է: Դա այն փաստն է, վոր չինական գետերը անմիջական կերպով թափվում են բաց օվկիանոսը և վոչ թե փակ ծովերը, ինչպես Նեղոսը և Միջագետքի գետերը: Մենք տեսանք, վոր հենց այդպիսի փակ ծովերն էին, վորոնք ծովագնացութեան վորրաններն են յեղել, և դարմանալի չեն, վոր չինացիները չկարողացան ամբողջ ժամանակը գետային նավագնացութեան ից անցնել

*) Եւս յերրորդ գլուխը:

ծովային նավագնացութեանը: Շղթայի միջին ողակը՝ փակ ծովը բացակայում էր այնտեղ, իսկ անմիջական անցումը չափազանց դժվարին էր: Ահա թե ինչու այդ յերեւոյթի հետեւանքն այն յեղով, վոր միջերկրականի դարոցից դուրս յեկած արեւմտյան ծովագնացները վերջիվերջոս սովորեցին հրամայել օվկիանոսին և հայտնագործեցին չինական ափերը, իսկ չինացիք, վոր շատ տեսակետներից այն ժամանակվա յեվրոպացիներից ավելի քաղաքակրթված էին, չկարողացան հայտնագործել արեւմտյան աշխարհի ափերը:

16-րդ, 17-րդ և 18-րդ դարերի ընթացքում պորտուգալական, հոլլանդական, անգլիական և ֆրանսիական ծովագնացները և վաճառականները անընդհատ կովում էին իրար հետ իրանց ձեռքը ձգելու խօտորեն փակված չինական առևտուրը և աշխատում էին կապել նրան արտաքին աշխարհի հետ:

Չինաստանի իսկական «հայտնագործումը» սկսվում է միտյն 19-րդ դարի առաջին կիսում — շոգեգնացութեան դարաշրջանում: Այդ հայտնագործման առաջին գործիչներն ու ռահվիրաններն անգլիացիներն էին՝ այն ժամանակվա աշխարհի առաջին ծովագնացներն ու առաջին առևտրականները: Ուղիւմի համար մղած կովից հետո (1840 թվ.) նրանք հաստատուն կերպով ձեռք ձգեցին Հոնկոնգը և մինչև վերջը ոգտագործեցին ուղիւմի վրա իրանց ունեցած մենաշնորհները: Ուղիւմը նրանք ստանում էին իրանց հնդկական կալվածներից: Այդ մենաշնորհը դարձավ այն հիմքը, վորի վրա անգլիացիները զարգացրին Չինաստանի հետ ունեցած իրանց առևտուրը հում նյութեղենի և ապրանքների ամեն տեսակի նկատմամբ: Դաշնագրերի և պայմանագրերի մի ամբողջ շարքի շնորհիվ յեվրոպացիք հնարավորութիւն ստացան չինական նավահանգստներից շատերի մեջ մուտք ունենալու: 1854 թվին Յապոնիան ևս, վորի քաղաքակրթութիւնը չինականի մի շառավիղն է, նույնպէս ստիպված է լինում կղգի-

ացման քաղաքականութիւնը թողնել և արտասահմանյան առևտրի առաջ յուր դռները բաց անել:

Քննական հարստութիւնների կուսակաճ լեւերը. Այդ ժամանակները յեվրոպական պետութիւնները ձգտում էին միայն առևտուր ունենալ բազմամիլիոն և բազմաժին չինական աղգաբնակչութիւն հետ: Բայց իմպերիալիզմի դարաշրջանում Չինաստանի գլխավոր գրավչութիւնը դառնում են այն վիթխարի բնական հարստութիւններն ու հսկայական հնարավորութիւնները, վոր պետութիւնները կարող են ստանալ յերկաթուղագծեր և այլ կառուցվածքներ գլուխ բերելու կոնցեսսիաներից: Տգեւտ չինացիները մշակում էին իրանց այգիները և գաղափար չունեին քարածուխի այն հսկայական պաշարների մասին, վորոնք թագնված էին նրանց թեյի պլանտացիաների տակ: Իսկ այդ պաշարները հոյակապորեն շատ են: Չինաստանում ավելի շատ քարածուխ կա, քան վորեւէ այլ յերկրում, բացի Միացյալ Նահանգներից: Չինական ածուխը համաշխարհային պաշարի մոտավորապես քառորդ մասն է: Այդ ածուխի մեծ մասը հիւանալի վորակ ունի: Ամենահարուստ պաշարների մի մասը շատ մոտիկ է ընկած ովկիանոսի ափին, մի հանգամանք, վոր հեշտ արտահանութիւն հնարավորութիւն է ստեղծում:

Բացի քարածուխից, Չինաստանում կա նաև յերկաթ, վորի ստույգ քանակութիւնը, սակայն, հայտնի չէ: «Շանտունի թերակղզու վրա 50-ից մինչև 100 միլիոն տոնն յերկաթահանք կա, վոր միջին թվով 65 տոկոս յերկաթ է պարունակում»:^{*}) Չինաստանը սուրմայի (ծարիր) համաշխարհային արտադրողն է. այդ յերկրում գտնվում են արույրի, արծիճի և նափտի խոշոր շերտեր: Բամբակի արտադրութիւն կողմից նա յերրորդ տեղն է բռնում: Յեւ

^{*}) „World Atlas of Commercial geology (U. S. Geological Survey)“ «Առևտրական յերկրաբանութիւն համաշխարհային ատլաս. (Միացյալ Նահանգների յերկրաբանական տեղութիւն)»:

վերջապես նա մեծ քանակութիւն մի այնպիսի գրավիչ հում նյութ ունի, վորպիսին հանգիստում է մարդկային եժան աշխատանքը: «Հյանքի պահանջը չափազանց ցած է: Ընտանիքը ամսական ընդամենը քսան շիլլինգով կարող է ապրել»:^{*})

19-րդ դարի վերջին քառորդում իմպերիալիստական պետութիւնները, վորոնք առանձին առանձին բաժանանաչափ ուժեղ չէին, իսկ ընդհանուր միութիւն միայն այնքան սերտորեն միացած չէին, վոր կարողանային բուն չինական հողը գրավել, ավելի ու ավելի մոտեցան նրան ամեն կողմից, տեղավորվելով Չինաստանի ծայրագավառներում և նրա բոլոր հարևան յերկրներում: Ֆրանսիան Չինաստանի վրա դիմեց հարավից, մի շարք գրավումների միջոցով ձեռք ձգեց Ինդո-Կիտայը (Հնդկական-Չինաստանը): Անգլիան յուրացրեց վերին Բիրման և ներկա դարի առաջին տարիներում իրական պրոտեկտորատ հաստատեց Տիբետում: Ռուսաստանը անշեղ և անհողողող հյուսիսից եր դիմում դեպի ծովային բաց նավահանգիստները և սկսում եր «մտնել» Մանջուրա: Իսկ Միացյալ Նահանգները Իսպանիայի հետ ունեցած պատերազմի մեջ հաղթական դուրս գալով, գրավեցին Ֆիլիպպայն կղզիները, վորոնք մի քանի հարյուր վերստի հեռավորութիւն վրա յեն գտնվում Չինաստանի հարավ-արևելյան նավահանգիստներից:

Բայց այդ ժամանակ համաշխարհային ասպարեզ է մտնում մի նոր արդյունաբերական-իմպերիալիստական պետութիւն:

Յապոնիա. Մենք արդեն դիտենք, վոր Յապոնիան յուր ժամանակին ստիպված յեղավ հրաժարվել «ճգնաժիւր պետութիւն» լինելու դիրքից: Յեւ ահա չանցած այն որից հաղիվ քսան տարի, Յապոնիան արդեն բոլորովին հաշիվները փակում է յուր Ֆեոդոլական անցյալի հետ. այնտեղ տեղի յե ունենում մի

^{*}) G. Horwill, „Capitalism and the Far East“ («Կապիտալիզմը և Հեռավոր Արևելքը»):

հեղափոխություն, վոր իշխանության ղեկը տալիս է մի խումբ ազնվականների, վորոնք վճռում են կռվել ոտարերկրացիների հետ նրանց իսկ սեփական զենքով: Այդ նպատակով նրանք յեռանդուն կերպով սկսում են իրանց հայրենի յերկրի վերակազմության գործը կապիտալիստական Արևմուտքի որինակով և նմանությամբ: Դեռ 19-րդ դարի վերջում բոլորովին պարզվեցավ, վոր Յապոնիան իրան նպատակ է գրել վոչ ավել, վոչ պակաս—իշխել ամբողջ հեռավոր Արևելքի վրա: Նա Չինաստանին պատերազմ հայտարարեց, հաղթեց նրան և յուր պրոտեկտորատը հիմնեց Կորեայում, վորպեսզի մայր ցամաքի վրա առաջ շարժվելու համար մի հենակետ ունենա: Կորեայի անկախության հարցը Իլլանդիան և Յեզիպոսոն է հիշեցնում: Իմպերիալիստական մրցման աշխարհում աշխարհագրական դիրքը անհասկանալի ու անկարելի յե դարձնում այդ անկախությունը: «Յապոնիայի նկատմամբ Կորեյան այնպիսի աշխարհագրական դիրք է գրավում, վոր յեթե նա ուժեղ է, ապա այդ կայսրության համար նա հանդիսանում է մշտական սպառնալիք, իսկ յեթե թույլ է, ապա նա հանդիսանում է մշտական գայթակղություն մայր ցամաքի վրա իշխելու համար»*) Միևնույն ժամանակ Յապոնիան Չինաստանին ստիպեց զիջել Պեսկադորյան արխիպելագոսը և Ֆորմոզան, վոր տիրում է չինական ծովափնյա գծին: Յապոնիայի կղզիական կայսրությունը արդեն «յերեք հազար մղոն ասիական ափ ունի յուր մեջ առած»: Տաս տարուց հետո նա ջարդեց Ռուսաստանին (1904—5 թվերին), վորի հարևանությունը Մանջուրիայում և արևելյան Մոնղոլիայում անմիջական վտանգ էր հանդիսանում Յապոնական տիրապետությանը Կորեայում: Հաղթելով պատերազմի մեջ, նա խլեց Ռուսաստանից

*) „Deucalion“ Daily Herald, Henry Chung-ի հոդվածը «The Case of Korea» («Կորեյական հարցը»):

Պորտ-Արտուրի կապալը, վորը Մանջուրիայի արևելյան դուռն էր:*)

Այդպես ուրեմն, չինական առևտրի և չինական բնական հարստությունների շահագործման շուրջը յեղած մեծ պայքարի մեջ Յապոնիան ունի բոլոր գուտ աշխարհագրական առավելությունները յեվրոպական պետությունների և Միացյալ Նահանգների հանդեպ: Նրա հենման կետերն ու բազաները յուր մոտ են, ձեռքի տակ: Նրա կղզիները տիրում են ասիական արևելյան բոլոր ափերին: Կորեյան և Պորտ-Արտուրը նրան այնպիսի ամուր նեցուկներ են տալիս, վորոնք ռազմագիտական տեսակետից շատ զերպանց են Անգլիայի Հոնկոնգյան և Սինգապուրյան բազաներից, Ինչպես և Ամերիկայի Ֆիլիպպյան բազայից: Նա Հեռավոր արևելքի «բնական» հրամայողն է, յեթե միայն նրա արդյունաբերական զարգացումը բավականաչափ բարձր լինի, վորպեսզի Յապոնիան կարողանա յուր այս առաջնակարգ նշանակելությունը պահել: Իսկ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, յերբ նրա հակառակորդների բոլոր ուժերը ուրիշ տեղերում են յին պարապած, նա լիակատար կերպով ոգտագործեց յուր արձակված ձեռքերի բոլոր առավելությունները՝ ամբողջ մի շարք արտոնություններ և մենաշնորհներ ստանալով Չինաստանում (իսկ առանձնապես Շանտունում, վորը հավասարապես կարևոր է թե յուր ռազմագիտական դիրքով և թե յուր բնական հարստություններով):

Յեվ այնուամենայնիվ, Յապոնիայի դիրքը մի քանի կողմերով այնքավ ել արդեն ուժեղ չէ, մասնավորապես Ամերիկայի նկատմամբ: Նրա սեփական հանքային հարստությունները համեմատաբար շատ մեծ չեն: Այժմ նա դեռ քարածուխ է արտահանում, բայց նրա մոտ մնացած

*) Յապոնիայի բարձրացման մասին ավելի մանրամասն կարելի չէ գտնել «Իմպերիալիզմի ուրվագիծ» — «Պլես»-ի հրատարակության մեջ, գլ. 10-րդ:

քարածուխի պաշարները արդեն փոքր են: Յերկաթի կողմից ավելի աղքատ ե. յերկաթը նույնիսկ նրա սեփական կարիքներին չի բավականացնում. պարզ ե, վոր Յապոնիան սաստկապես շահագրգռված ե ձեռք ձգելու չինական ածուխ և յերկաթ: Իսկ դա մրցակցություն ե առաջացնում Ամերիկայի հետ: Մենք արդեն գիտենք, վոր Ամերիկան բավականին քանակությամբ յուր սեփական ածուխն ունի, ինչպես նաև յուր սեփական յերկաթը, այնպես վոր այդ մրցակցությունը բացատրվում ե ամերիկական բնական հարստությունների բացառիկ աշխարհագրական տեղադրությամբ: Բանն այն ե, վոր Ամերիկայի բոլոր խոշորագույն քարածխային ավազանները գտնվում են Ատլանտյան ովկիանոսի ափերին մոտ, բայց վորովհետև այժմ արդյունաբերությունը զարգանում ե նաև խաղաղական ովկիանոսի ափերին, ապա անհրաժեշտ ե լինում այնտեղ քարածուխ հասցնել կամ տրանսկոնտինենտալ յերկաթուղիներով (դա շատ թանկ ե նստում), կամ ծովով, Պանամայի ջրանցքով (իսկ այդ ճանապարհը հեռու ե):*) «Ուստի միանգամայն հավանական ե, վոր ապագայում յապոնական քարածուխը կարող կըլինի Ամերիկայի խաղաղ ովկիանոսյան ափերում ավելի եժան գնելով ծախվել, քան ամերիկական քարածուխը (իհարկե, շնորհիվ եժան աշխատանքի) և վոր այս յեղանակով Յապոնիան հնարավորություն կըստանա խաղաղ ովկիանոսի վրա նույնպիսի գերիշխանություն ձեռք բերել, ինչպիսին անցյալում պատկանում եր Անգլիային թե խաղաղ և թե Ատլանտյան ովկիանոսների վրա»:**) Վորպեսզի այդ հնարավորության բովանդակ նշանակությունն ըմբռնենք, բա-

*) Հարկավոր ե, սակայն, ինկատի ունենալ, վոր Արևմտյան Ամերիկան շատ հարուստ ե ջրային ուժով, վորը կարող ե վորոշ չափով նրան թնկախ դարձնել քարածուխի մատակարարումից:

**) Spurr, „Political and commercial geology“. («Քաղաքական և առևտրական յերկրաբանություն»), յերես 525:

վական ե հիշել, թե անգլիական առևտուրը ինչ աստիճանի հիմնված և կառուցված եր քարածուխի արտահանության վրա:

Խաղաղ ովկիանոսյան պետությունը, վորը հեռավոր Արևելքում անվիճելի գերիշխանություն պիտի ունենա, պիտի իշխե և խաղաղական ովկիանոսին: Դեպի Չինաստան տանող բոլոր ճանապարհները, բացառությամբ մեկ ճանապարհի, ծովային ճանապարհներ են: Այդ միակ բացառությունը—Հյուսիսից Խուան-Սեյի հովիտը տանող ցամաքային ճանապարհներն են, վորոնք գտնվում են Ռուսաստանի ձեռքում. դրանք նույն այն ճանապարհներն են, վորոնցով շատ դարեր առաջ Չինաստանի բերրի հովիտներն են մտել Մոնղոլական և մանջուրական բարբարոսները:*) Դեպի Չինաստան տանող ծովային ճանապարհների վրա Յապոնիայի գերիշխանությունը կախված ե նրա թիկունքում ընկած բաց ովկիանոսի վրա ունենալիք գերիշխանությունից: Այս պրետենզիաները իրականացնելու ճանապարհին նրա ամեն մի քայլին աչալուրջ կերպով հսկում են յերկու մեծ պետություն, վորոնք «Խաղաղ ովկիանոսում շահեր ունեն»—Ամերիկան և Բրիտանիան: Յապոնիան դաշնակից ե դարձել Բրիտանիային դեռ պատերազմից շատ առաջ: Բայց այդ դաշնակցությունը վոչնչացավ Անգլիայի և Ամերիկայի միջև կայացած Վաշինգտոնյան համաձայնությամբ (1921 թվին), մի համաձայնություն, վոր ձգտում ե խեղդել յապոնական հավակնությունները:

Խաղաղական ովկիանոս մտնելու յերկու գլխավոր անցքերն ել Յապոնիայի ախոյանների ձեռքումն են գտնվում: Սինգապուրը պատկանում ե Անգլիային, իսկ Պանամայի ջրանցքը Ամերիկային: Մնում ե դեռ յերկու ճանա-

*) Այդ ճանապարհներից ամենակարևորը՝ մանջուրականը այժմ գտնվում ե Յապոնիայի ձեռքում, վորը յուր տրամադրության տակ ունի Արևելյան Չինական յերկաթուղին՝ Սիբիրն ու խաղաղ ովկիանոսը միացնող այդ ճանապարհը:

պարհ, բայց այդ ճանապարհները յերկար են և շուրջերկրյա. մեկը անցնում է Ավստրալիայի հարավային ափով, իսկ մյուսը Հորն հրվանդանի բոլորով անցնող հին ճանապարհն է, վոր գտնվում է Ֆալկլանդյան կղզիների ռազմագիտական տիրապետության տակ: Իսկ այդ կղզիները պատկանում են անգլիացիներին:

Բուն խաղաղ ովկիանոսի մեջ կռիվ եր տեղի ունենում այդ կղզիների «տիրապետության» համար. մի կռիվ, վոր հիշեցնում է այն մեթոդները, վորոնցով Անգլիան 17-րդ և 18-րդ դարերում Ատլանտյան և Հնդկական ովկիանոսների վրա յուր իշխանությունն եր ձեռք բերել: Շոգենավային և ստորջրյա ճանապարհների վրա իշխող կղզիները ամենակենսական ու առաջնակարգ կարևորություն են ձեռք բերում: Համաշխարհային պատերազմի հետևանքով Յապոնիան ստանում է հասարակածից դեպի հյուսիս ընկած այն բոլոր խաղաղ ովկիանյան կղզիները, վորոնք մինչև 1914 թվականը պատկանում էին Գերմանիային: Այդ հանգամանքը նրան մի ամբողջ շարք կարեւոր ռազմագիտական կետեր է տալիս, վորոնք կտրում են Հավայան և Ֆիլիպպյան կղզիների միջև ընկած ամերիկական ուղիղ ճանապարհը:

Խաղաղ ովկիանոսը շատ ուշ մտավ համաշխարհային պատմության ասպարեզ: Բայց կատարելապես հավաստի կարելի չէ լինել, վոր մերձակա հիսնամյակի ընթացքում նա կը հայտնվի աշխարհի կենտրոնում:

Նոսովոր Արևելքի դրությունը կարելի չէ վերածել մի հարցի, վորը դեռ վերջնականապես չէ լուծվել. ով պիտի իշխի Չինաստանում և նրան շահագործի: Միանգամայն անկասկած կարելի չէ համարել, վոր Չինաստանը յերթ յուր անվանական քաղաքական անկախությունը վորոշ չափով պահելու էլ լինի, համենայն դեպս նա անխուսափելի կերպով այս կամ այն ուտար պետության իշ-

խանության տակ կընկնի: Անհեթեթություն կըլինի մտածել, վոր Չինաստանում հնարավոր է ներքուստ վորևէ վերակազմություն կամ ռեֆորմ մտցնել — ինչպես Յապոնիայում: Մինչև յերկաթուղիների և հաղորդակցության այլ ճանապարհների հետագա զարգացումը հնարավոր կըդարձնե «գիտակից մարդկանց մի խմբակի» առաջանալը, մի հնարավորություն, վոր շատ հեշտ եր մի քանի փոքրիկ կղզիներից կազմված Յապոնիայում, ոտաբերկրյա պետությունները՝ բացառապես իրանց սեփական շահի համար գործելով, առանց վորևէ դժվարության կարող են Չինաստանը մաս մաս անել և մի մասը մյուս մասի վրա գրգռել: Չինաստանի հին հասարակակարգը, վոր այն հրակայական յերկրում տնտեսական պայմանների շատ կամ քիչ լիակատար նույնության վրա եր հիմնվում, այժմարդյունաբերական քաղաքակրթության հետ շոշափվելու առաջին իսկ վարկյանին քայքայվում, կտոր կտոր է լինում: Դրա հետևանքով ստացված փաստը վերին աստիճանի շահավետ է ոտաբերկրացիների համար:

Յեթե Յապոնիան կարողանա լիակատար կերպով ոգտագործել յուր բազմաթիվ աշխարհագրական առավելությունները և յուր ձեռքում ամրացնի չինանան բնական հարստությունների շահագործման մենաշնորհը, ապա նա գլուխ կըկանգնի մի խմբի, վորը թե տնտեսական և թե պատերազմական տեսակետներից կատարելապես արժանի կըլինի յուր հզոր մրցակիցներին և հակառակորդներին: Այդ խումբը, տեղ գառնալով յերկրագնդի ազգաբնակչության համարյա մի քառորդին, հույսնյությունների հիմնական տեսակների հսկայական պաշարներին (մասնավորապես քարածուխին), ունենալով մի այնպիսի արդյունաբերական կազմակերպություն, վորը հիմնված է աշխատող մասսաների արտաքու կարգի ցած կենցաղի վրա — այդ խմբակցությունն, ասում ենք, կըդառնա իրոք կատարելապես ռեալ և ահավոր մի «դեղին վտանգ» իմպերիալիզմի համար: Ավելի քան քսան տարի առաջ մի

ամերիկացի հեղինակ հայտնում եր. «Մերձակա դարի տնտեսական գերիշխանության հարցը կարելի չէ վճռվի Չինաստանի բախտի վորոշումով»:

Առաջ կըգա՞, կըկազմակերպվի՞, կամրանա՞ արդյոք առանձին ասիական մի խումբ, թե Չինաստանի բնական հարստությունները կըմիացվեն Ամերիկայի առանց այն ել հսկայական հարստություններին, թե՞ նրանք կըբաժանվեն Ամերիկայի և Բրիտանիայի միջև:

Թե՞ Չինաստանի, Յապոնիայի, Ամերիկայի և Բրիտանիայի բանվորները կըմոռանան իրանց ցեղային տարբերությունները, կըհիշեն իրանց շահերի ընդհանրությունը և կապիտալիստական շահագործմանը վերջ կը դնեն թե Արևմուտքում և թե Արևելքում:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԾԽԱՐՋԸ. — 4. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ.

Մենք հասանք այնպիսի մի «խմբի», վորը վոչ միայն արտաքին կարգի ցայտուն աշխարհագրական մի միություն է ներկայացնում (հսկայական հարթավայր, վորը բռնում է յեվրոպական ասիական մայր ցամաքի հյուսիսային մասը), այլև նորերս յուր ներսում քաղաքական և տնտեսական բնավորությամբ տեղի ունեցած անցքերի շնորհիվ խիստ կերպով տարբերվում է մնացած բոլոր խմբերից: Դա Ռուսաստանն է:

Հանձին այս բանվորական խմբի, Բանվորական մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք խումբը. պետությունների մի այնպիսի խմբի,

վորի մեջ իշխանությունն այլևս կապիտալիստական շահագործող դասակարգի ձեռքը չի գտնվում, մի խումբ, վորի մեջ բանվորները, գյուղացիք ու զինվորները կառավարության բոլորովին նոր յեղանակ են ստեղծել: Յեվ ինչպես ռուսական հեղափոխության փաստական պատմության մեջ, այնպես ել այն պրոբլեմների մեջ, վորոնք այժմ յեղնում են Խորհրդային Հանրապետությունների Միության առաջ, աշխարհագրական գործոնները իրանց կարևորության տեսակետից հսկայական դեր են խաղացել և շարունակում են խաղալ:

Մենք արդեն հինգերորդ գլխից գիտենք, վոր Ռուսաստանը այն պետութիւններից մեկն է, վորոնց արդյունաբերական զարգացումը հնարավոր դարձավ միմիայն ցամաքային արանսպորտի դարաշրջանում: Ռուսաստանի հսկայական տարածութիւնները, վորոնք համարյա յերբեք չեն կտրատուում լեռներով, նրա ծովամիայն զծի աննշան փոքրութիւնը, այն փաստը, վոր նրա մեծագույն գետերը թափվում են կամ ներքին փակ ծովերը, կամ սառցապատ Հյուսիսային Սառուցյալ Ովկիանոսը—այս բոլոր հանգամանքներն ահա բռնած պահել են Ռուսաստանի զարգացումը մինչև յերկաթուղիների հանգես գալը: 1914 թվի Ռուսաստանին պատկանում էր Յեվրոպայի կես մասը, իսկ Յեվրոպական Ռուսաստանը ուսսական կայսրութեան տերրիտորիայի միայն մի չորրորդ մասն էր կազմում: (Ռուսական կայսրութիւնը յերկրագնդի մի յոթերորդ մասն էր բռնում: Նրա յեվրոպական սահմանի և Խաղաղական ովկիանոսի ծովամիայն զծի միջև յեղած տարածութիւնը հավասար էր Անգլիայից մինչև Արևմտյան Ավստրալիայի մեջ յեղած հեռավորութեանը): Յեթե վոր այդ վիթխարի յերկիրը վողոգվեր յերկու կողմից ովկիանոսներով, ինչպես Միացյալ Նահանգները, այն ժամանակ նրա պատմութիւնը բոլորովին այլ կերպարանք կունենար: Բայց նրա ափերի մեծ մասը ընկնում է Սառուցյալ ովկիանոսի հաշիւին, իսկ Յեվրոպայում նրա յեղքերը միմիայն դեպի ներքին փակ ծովերն են—Բալտիկ և Սև: Այդպիսով, բավական չէ, վոր այդ հսկայական տարածութիւնները դանդաղեցնում, կասեցնում են նրա ներքին հաղորդակցութիւնը, Ռուսաստանը համարյա ամբողջովին կտրված էր նաև արտաքին աշխարհից: Այս բոլորի անխուսափելի հետևանքը լինում էր հետամնացութիւն և անդարգացած վիճակ:

Աւստրալիացիական գործոնները ուսաց պատմութեան մեջ. Աշխարհագրական այդ գործոնների ներգործութիւնը կարմիր թելի պես անցնում է ուսաց պատմութեան միջով: Ռուսաստանում քաղաքակրթութեան հնագույն կենտրոնները գտնվում են յին հարավում (Կիյի) և հյուսիսում (Նովգորոդ): Այդ

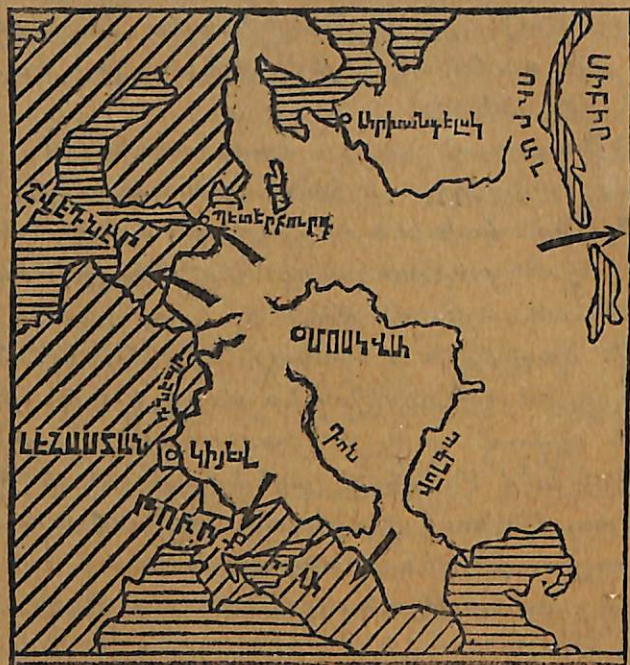
յերկու կենտրոններն ևս կախված են ռտաբերկրյա կենտրոնների հետ ունեցած հաղորդակցութիւնից: 11-րդ և 12-րդ դարերում Կիյի իշխանութիւնը ծաղկած մի պետութիւն էր: Դնեպրի և Սև ծովի միջոցով նա կապված էր Արևելյան կայսրութեան, մասնավորապես Բյուզանդիոնի (Կոնստանդնուպոլիս) հետ: Կիյեվը Բյուզանդիոնից էր առել յուր կրօնը, արվեստը և ճարտարապետութիւնը: Յերբ թուրքերը վերջնականապես խորտակեցին այդ կապը, այն ժամանակ Կիյեվի իշխանութիւնը բարբարոս վիճակի մեջ ընկավ:

Միջնադարյան այդ ժամանակներում հյուսիսում ծաղկում էր Նովգորոդի հանրապետութիւնը, վորի բարորութիւնը կախված էր Հանգեյան վաճառականների հետ ունեցած յուր առևտրից: Նա «ներքին ծովերի շրջանի» հյուսիսային մի մասն էր. այդ շրջանը յուր բարձրագույն ծաղկմանն է հասնում ովկիանոսյան ճանապարհների նվաճումներից անմիջապես առաջ և իսկույն յուր անկմանն է դիմում, հենց վոր առևտրական ճանապարհները տեղափոխվում են դեպի արևմուտք՝ դեպի Ատլանտյան ովկիանոս: Ընկնում է Հանգան, ընկնում է և «Տեր Մեծն Նովգորոդը», ինչպես իրան անվանում էր այդ հյուսիսային հանրապետութիւնը («Господин Великий Новгород»):

Իսկ մինչ այդ, 13-րդ դարում Յեվրոպայից սկսած մինչև Հյուսիսային Չինաստանը ձգվող այդ մեծ հարթավայրը ընկնում է Չինգիզիդանի և նրա մոնղոլների լծի տակ: Անհրաժեշտ է նկատել, վոր այդ մոնղոլական տիրապետութիւնը կանգուն էր մնում այն ժամանակվա հաղորդակցութեան լավագույն միջոցներից մեկի՝ ձիու հմուտ գործածութեամբ: Չինգիզիդանն ու նրա հորդանները առաջ շարժվելով Բալկալից հարավ ընկած իրանց բնակավայրերից—անհավատալի արագութեամբ կտրում անցնում են յին հազարավոր վերստեր և մինչև յերկաթուղիների կառուցումը վաղ մի կենտրոնական կառավարութիւն

փաստորեն չեն կարողանում այդ ամբողջ հարթավայրի վրա իշխել այնպես, ինչպես իշխում եյին այնտեղ թաթարները:

Մոնղոլական կայսրութիւնը քայքայվեցավ. բայց մոնղոլները յերեք հարյուր տարուց ավելի իշխեցին համարյա ամբողջ Յեվրոպական Ռուսաստանի և Միջին ու

11.—Պետրոս Մեծի որով սկսված՝ Ռուսաստանի ձգումը դեպի ծով: Նկատեցեք, վոր այդ յերկիրը բոլորովին կտրված էր ծովից, վորովհետև Սառուցյալ ովկիանոսը տարվա մեծ մասը սառուցյալ է ծածկված, իսկ Կասպից ծովը—ամեն կողմից փակված մի լիճ է:

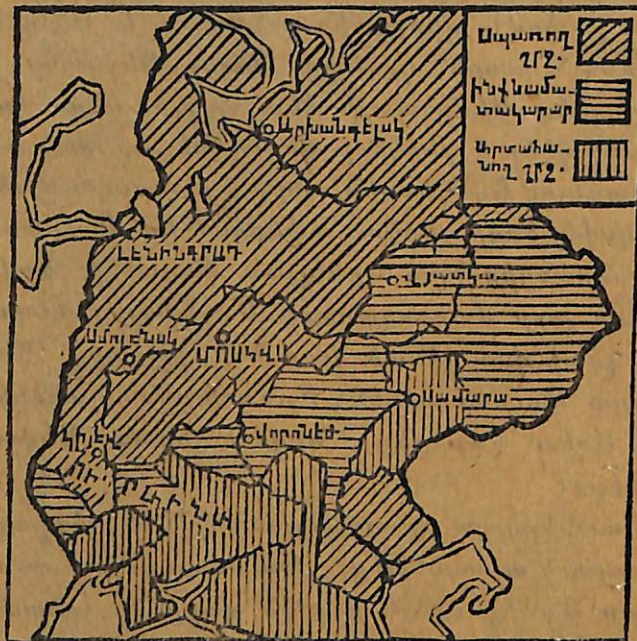
Հյուսիսային Ասիայի վրա: Յեվ անա այն ժողովուրդը, վոր ապրում էր յեվրոպական հարթավայրի ուղիղ մեջտեղում, և վատ պաշտպանված Մոսկովյան շրջանի կենտրոնում—սկսում է այդ թափառականներին քշել յուր անտառոտ սահմաններից: Այստեղ առաջանում է Մոսկովյան իշխանութիւնը, վորին վիճակված էր լինել ռուսական

կայսրութեան վորրանը: Սկզբում այս ժողովուրդը ձգվում էր դեպի հյուսիս, դեպի Սառուցյալ ովկիանոս, և 16-րդ դարի վերջերում արդեն սկսվում է առևտուր անել Անգլիայի վաճառականների հետ, վորոնք գալիս եյին այդ ովկիանոսի միակ նավահանգիստը՝ Արխանգելսկ: Մի դար հետո, Պետրոս Մեծի որով, յերկիրը ականատես է լինում նույնպիսի մի հեղափոխութեան (միայն մի փոքր ավելի պակաս չափով), վորպիսին ունենում է Յապոնիան հարյուր հիսուն տարի դրանից հետո: Պետրոսը վճռում է Ռուսաստանը Յեվրոպայի հետ ավելի սերտ հարաբերութեան մեջ դնել և յերկիրը վերաշինել արևմտյան յեղանակով: Զարգելով Շվեդիային, վորը այն ժամանակները իշխում էր Բալտիկ ծովի յերկու ափերում ել, Ռուսաստանը խլում է նրանցից նրա արևելյան Բալտիկի ծովափերը. և Պետրոսը յուր մայրաքաղաքը Մոսկովայից տեղափոխում է Նեվա գետի վրա շինած յուր նոր քաղաքը՝ Պետերբուրգ: «Դնեպրը Ռուսաստանին Բյուզանդիոն դարձրեց. Վոլգան նրան Ասիա դարձրեց, Նեվան նրան Յեվրոպա պիտի դարձնեք»:

Ոտարերկրյա պետութիւնների հետ հարաբերութիւն ունենալու տեսակետից Ռուսաստանի պատմութիւնը Պետրոս Մեծից մինչև վերջին ցարը մի պատմութիւն է դեպի բաց ծով դուրս գալու մշտական ձգտման, այսինքն կոնտինենտալ պշտարհագրական դիրքի բնական արգելքները հաղթահարելու մի պատմութիւն: 18-րդ դարում ներքին հաղթահարելու մի պատմութիւն: 18-րդ դարում նա մեծացնում է յուր Բալտիկյան ծովափը և միևնույն ժամանակ թուրքերին քշում է Սև ծովի ափերից:

Ռուս կազակները, գաղթականներն ու մորթու առևտրականները թափառաշրջիկ ցեղերի հետ ունեցած անարականները թափառաշրջիկ ցեղերի հետ ունեցած անբնական կովի մեջ ընդարձակում են Ռուսաստանի սահմանները դեպի արևելք, դեպի Ասիա: 16-րդ դարի վերմասները դեպի արևելք, դեպի Ասիա: 16-րդ դարի վերջում նրանք անցնում են Ուրալը, մի դար հետո կազակչում նրանք անցնում են ուղղակի Բայկալի մոտ և վերջինները տեղավորվում են ուղղակի Բայկալի մոտ և վերջին վերջո «հեռավոր հորիզոնների հրապույրները» նրանց տա-

նում, հասցնում են մինչև Խաղաղական ուղիքանոսի ափերը: Բնիկները և տեղացիները հետ մղած կռիվը տնտեսական յերկու սիստեմների մի կռիվ էր՝ նստակյաց յերկրագործական և թափառաշրջիկ անասնապահական: Թափառական ցեղերը անդադար սեղմվում էին դեպի արեւելք և դեպի Ալտայան սարահարթը: Մլավոնները «գաղ-

12.—Յեվրոպական Ռուսաստանի հատկավոր բուսականությունը. նկատեցեք. 1) շրջաններ, վորոնք ավելի քիչ հացահատիկ են արտադրում, քան վոր անհրաժեշտ է բնակչությանը. 2) շրջաններ, վորոնք մոտավորապես ծածկում են իրանց կարիքները և 3) շրջաններ, վորոնք հացահատիկների ավելցուկներ են տալիս: (Քարտեզը կազմված է այն վիճակագրական տվյալների հիման վրա, վորոնք գոյություն ունեն ցորենի, հաճարի, գարու, վարսակի վերաբերյալ՝ 1908—1912 թվականների համար):

Թավայր դարձրին՝ ասիական վեց հազար մղոնանոց բովանդակ հաբթավայրը՝ սկսած Ուրալից մինչև Խաղաղ ուղիքանոսը:

Յեվրոպայից
սկսում են ռուսաց
պատմության ժա-
մանակակից գը-
լուիքը.

Սակայն Ռուսաստանը, կառավարվելով յեվրոպականացած պաշտոնեությունը (բյուրոկրատիա), դեռ միջնադարյան պետություն էր մնում: Նա պարում էր ճորտ գյուղացիների աշխատանքով. նրա յերկրագործական մեթոդները ծայրահեղորեն նախնական ու պարզ էին: Նրա հսկայական տարածությունները շարունակում էին իրանց կորստաբեր ներգործությունն ունենալ, մինչև վոր 19-րդ դարի կեսերում սկսեցին շինվել ռուսական առաջին յերկաթուղիները: Միայն այն ժամանակ Ռուսաստանի առաջ նրա բնական հսկայական հարստությունների իրական կազմակերպության և միավորման հնարավորություն բացվեց: Յեթե քսաներորդ դարում, այն մոմենտին, յերբ բորբոքվեցավ համաշխարհային պատերազմը, Ռուսաստանը արդյունաբերական տեսակետից դեռ հետամնաց մի յերկիր էր, ապա նա յուր այդ հետամնացությունը յերկաթուղային ցանցի անբավարար զարգացմանն էր պարտական:

Յեվ այնուամենայնիվ, յերկաթուղիների յերևալու մոմենտից Ռուսաստանը վիթխարի քայլերով է սկսում առաջ գնալ: Ճորտերը դառնում են «ազատ» գյուղացիներ կամ վարձկան բանվորներ: Մի ամբողջ շարք շրջաններ ինդուստրիայով են սկսում պարապել: Կայսրության դանադան մասերի մեջ հաղորդակցությունը առաջին անգամ հավասարապես հնարավոր դարձավ տարվա բոլոր ժամանակներին:*) Շնա հնարավորություն ստացավ հացը սկա-

*) Թեև ռուսական գետերից շատերը հաղորդակցության հիմնալի ճանապարհներ են, բայց ձմրանը նրանք սառնում են: Ռուսաստանի հարավ-արևմտյան ծայրին, այն անկյունում, վորտեղից առանձնապես մոտ է Միջերկրական ծովը, Դնեպրը տարվա մեջ յոթանասուներեց ավելի սառուցով ծածկվում է: Միջին և վերին Վոլգան, ինչպես և Միջին Ռուսաստանի բոլոր գետերը սառուցով ծածկվում են տարեկան հարյուր քառասուն ութ մինչև հարյուր վաթսուներեց օր, իսկ հյուսիսում հինգ ու կես ամսից

հող նահանգներից տանել հյուսիսային շրջանները, անտառային տարածությունները, վորոնք ներմուծվող կերակրի կարիք ունեյին...*) դրա փոխարեն նա հնարավորություն ուներ հացաշատ նահանգներին փայտի վառելիք մատակարարել... Հարավից՝ Դոնեցի ջրավազանում արտադրվող պողպատյա իրեղենների տեղափոխության հնարավորությունը դեպի սպառման վայրերը—կարելիություն ուներ և ստեղծում Ռուսաստանի քարածուխի և յերկաթի հարստությունները մշակելու և շահագործելու: Ռուսական բամբակագործական արդյունաբերությունը, վոր յուր բամբակի զգալի մասը Ամերիկայից ու Թուրքեստանից է ստանում, յուր համար հսկայական մի շուկա յե ստեղծում վոչ միայն բովանդակ Ռուսաստանում, այլև հյուսիսային Զինաստանում և կենտրոնական Ասիայում:**) Կարճ ասած, յերկաթուղիներն եյին միայն, վոր Ռուսաստանը դարձրին վոչ թե առանձին, անկախ շրջաններից կազմված մի մասսա, այլ իսկական տնտեսական մի ամբողջություն:

Դա վերաբերում է վոչ միայն Յեվրոպական Ռուսաստանին, այլ Անդրուրալյան բոլոր հսկայական տարածություններին: 19-րդ դարի ուղիղ վերջում իրադրեցվեց յերկաթուղային ամենախիզախ ծրագրերից մեկը: Սիբիրյան մագիստրալը (վեց հազար վերստից ավելի) Մոսկվան կապում է Վլադիվոստոկի հետ, վոր ընկած է Խաղաղ ովմինչև յոթ ամիս: Սիբիրում գետերը սառչում են վոչ պակաս քան հինգ ամիս, իսկ ծայրագույն հյուսիսում իննը ամսով: W. G. Kendrew, „The climates of the continents“ («Մայր ցամաքների կլիմաները») յերես 180:

*) Յեվրոպական Ռուսաստանի յերեք չորրորդից ավելին մշտապես կարիք ունի ներմուծվող կերակրի, ըստ վորում այդ կարիքը միշտ կարելի յե ծածկել այն շրջանների ոգնությունը, վորտեղ ավելցուկներ են լինում: Ուրիշ խոսքով, պարենավորման հարցում Ռուսաստանը ճիշտ այնպես կախում ունի ցամաքային ճանապարհներից, ինչպես վոր Անգլիան՝ ծովային:

**) Knowles, „Industrial and commercial revolution“ («Արդյունաբերական և առևտրական հեղափոխությունները») յեր. 188:

կիանոսի ափին: Վերջապես Ռուսաստանը օվկիանյան նավահանգիստ է ձեռքբերում: Վերջապես հնարավոր է դառնում Սիբիրի ահագին բնական հարստությունների սխտեմատիկական զարգացումը:

Այժմ տեսնենք, թե այդ աշխարհագրական գործոնները, վորոնց հետևեցինք մենք ռուսական պատմության ամբողջ ընթացքում, ինչպես ազդեցին ռուսական հեղափոխության վրա, վորը 1917 թվին տապալեց ցարական ինքնակալությունը և ստեղծեց բանվորական հանրապետություն: Ամենից առաջ, հսկայական տարածությունները և ճանապարհների հաղորդակցության դեռ ևս բավականաչափ անդարգացած սխտեմը նպաստեցին և պահեցին հեղափոխության առաջին քայլերը: Յեվ ապա նույն այդ գործոնները առաջ քաշեցին այն գլխավոր խնդիրները, վորոնց հետ ընդհարվում է նոր կառավարությունը Ռուսաստանը վերաշինելու ձգտումների մեջ:

Սոցիալական հեղափոխությունը անխուսափելի կերպով ընդհարվում է ոտարերկրյա պետությունների վորձերի և ջանքերի հետ՝ խեղդել այդ հեղափոխությունը զինված միջամտության կամ բռնկադայի միջոցով: Ռուսաստանի նկատմամբ յերկու միջոցներն ել կիրառվեցին և այդ յերկու միջոցներն ել խորտակվեցին, անողուտ անցան: Ռուսաստանի հսկայական տարածությունները—ներառյալ գլխավոր կենտրոնների ահավոր հեռավորությունը սահմաններից—դրանք՝ ահա այս յերկրի գլխավոր պաշտպանականներից—հաջողությամբ թշնամական ներսխուժումներից: Մոսկովյան անծայր ճանապարհը Նապոլեոնի հաղթությունը նրա համար պարտություն է դարձնում: Այնթյունը նրա համար պարտություն է դարձնում: Այնթյունը նրա համար պարտություն է դարձնում: Պետրոգրադից պետական կառավարության մայրաքաղաքը Պետրոգրադից պետության հին մայրաքաղաքը՝ Մոսկվա տեղափոխեցին, դրանով նրանք աշխարհագրական գործոններին մի անգամ ևս հարմարություն տվին կատարելու իրանց բազմիցս կա-

տարած աշխատանքը: Այդպես ել յեղով: Միջամտության բոլոր փորձերը՝ հյուսիսից, հարավից, արևմուտքից ու արևելքից խորտակվեցին՝ հանդիպելով անպարտելի տարածությանը: Մոսկվայի անծայրածիր ճանապարհի կեսը դեռ չանցած: Կոլչակի (մինչև Վոլգա) կամ Դենիկինի կարած ճանապարհը բավական էր, վորպեսզի Հունդարիան մի ծայրից մինչև մյուս ծայրը հնարավոր լիներ անցնել: (Հունգարական հեղափոխության խորտակումը պետք է միշտ հիշեցուցիչ լինի հեղափոխականներին, վոր անհրաժեշտ է ծանոթ լինել աշխարհագրական գործոններին հետ):

Ավելի մեծ հաջողություն չունեցավ և բլոկադան, թեև Ռուսաստանը այնքան քիչ ազատ յեղքեր ունի, վոր նրան շրջափակելը շատ հեշտ է: Ռուսաստանը կարող է ապրել յուր սեփական միջոցներով և դիմանալ ավելի յերկար ժամանակ, քան արդյունաբերական տեսակետից ավելի բարձր զարգացման տեր վորևե յերկիր (համենայն դեպս, ինչ չափով խնդիրը վերաբերում է կյանքի ամենաանհրաժեշտ պահանջներին բավարարություն տալու հարցին): Ռուսաստանի վերջին հինգ տարվա պատմությունը ցույց տվեց, վոր միայն այնպիսի յերկիր, վորը առանց արտաքին աշխարհի ոգնություն մի կերպ կրկարողանա դիմանալ քիչ շատ տևական մի շրջանում—միայն այդպիսի յերկիրն ահա կարող կրլինի «սեպարատ» հեղափոխություն կատարել ու պաշտպանել այդ հեղափոխությունը:

ժամանակակից Յամաքային տրանսպորտի պրոբլեմը Ռուսաստանի հիմնական պրոբլեմն է: Բավական չէ, ևակաց պրոբլեմը, վոր Ռուսաստանի մինչպատերազմյան յերկաթուղային ցանցը անբավարար էր, նա դեռ չափազանց վնասվեց իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ, փչացավ: Իսկ քաղաքացիական պատերազմը համարյա վերջնականապես ավերեց, վոչնչացրեց նրան: Ռուսաստանի առաջ մի մեծ նպատակ է յեխում—վերականգնել

և ընդլայնել յերկաթուղային սխեման: Դա հիմնական նախադրյալ է վոչ միայն արդյունաբերական, այլ նաև գյուղատնտեսական զարգացման: Յեթե Ռուսաստանում բավականաչափ զարգացած յերկաթուղային ցանց լինի, այն ժամանակ Ռուսաստանը կարող կրլինի վոչ միայն իրան կերակրել, այլ նաև ամբողջ Յեվրոպան պահել: Յերբ տրանսպորտը կատարելապես դուրս է գալիս յուր առաջ դրված խնդիրների տակից, այն ժամանակ մի շրջանի անբերրիությունը առանց դժվարության ծածկվում է մի այլ շրջանի առատ հունձով: Ներքին քաղաքացիական պրոբլեմը լուծելով՝ Ռուսաստանը նույնիսկ այն դեպքում, յերբ նա արտաքին աշխարհից կտրված է բլոկադայի միջոցով—կարող է բոլոր կարիքավոր շրջաններին մատակարարել և՛ հարավ արևելյան հաց, և՛ հյուսիսային փայտ, և՛ Դոնեցի կամ Սիբիրի քարածուխ ու յերկաթ, և՛ Բազալի նափտ: Այդ պրոբլեմը Հանրապետությունների Միության վերաշինության գործում նրա հաջողության բանալին է: Այդ պրոբլեմի լուծումը անհրաժեշտ է մանավանդ այն պատճառով, վորովհետև անտառային նյութերը, հացը, խոտը... այս բոլորը հսկայական մասսաներով գոյություն ունեն այստեղ: (Նկատենք, վոր Ռուսաստանում յերկաթուղիների կառուցումը շատ հեշտանում է յերկրի բնավորության և լեռների բացակայության պատճառով):

Տրանսպորտի կատարելագործումը ավելի անհրաժեշտ է Սիբիրում քան Յեվրոպական Ռուսաստանում: Հաբկավոր է հիշել, վոր Սիբիրը յուր տարածությամբ զգալի կերպով գերազանցում է Միացյալ Նահանգներից. և վոր նրա բնական հարստությունների քանակությունը հազիվ դեռ մոտավոր կերպով է պարզված: Տրանսպորտի կարգավորումը հիմնական նախադրյալն է այդ հարստությունների զարգացման և շահագործման: «Սիբիրում, Յենիսեյ գետի ներքին (հյուսիսային) հոսանքի յերկարությամբ գտնվում է աշխարհիս ամենամեծ քարածխային ավազանը: Հաստատված է, վոր նա չորս անգամ մեծ է Դոնեցի

ավագանից և յերեք անգամ մեծ է Ամերիկայի առանձին ավագանիներից ամեն մեկից: Սակայն այս բոլոր հսկայական հարստությունները գեթից ընկած են հարյուր, հարյուր հիսուն միլիոն հեռավորության վրա. յեվ այս շրջանում հարյուր հիսուն վերստանոց յերկարությունն ունի չկա:*) Ամբողջ հսկայական Սիբիրի համար գոյություն ունի մի հատիկ գին, Սիբիրի մագիստրալը, վորից մի յերկու կարճ ճյուղեր են անցնում դեպի հարավ: Գեպի

13.—Սիբիրյան տրանսպորտի պրոբլեմը: Գոյություն ունի միմիայն մի սիբիրյան յերկաթուղի. քարտեզի վրա ցույց է տրված Կարայան ծովից դեպի Ուրալ և Յենիսեյ գետերի վրայով գնացող ճանապարհը: Սակայն այդ ճանապարհով կարելի չէ ոգտվել տարեկան մի քանի շաբաթ միմիայն:

հյուսիս ճյուղ չկա բոլորովին: Քանի դեռ անհնարին է յերկաթուղիների կառուցումը, Խորհրդային կառավարութունը հույս ունի ոգտագործել ամառ ժամանակները գետերով ապրանք փոխադրելու յեղանակը (առանձնապես Յենիսեյ գետով) դեպի Կարայան ծով, Արխանգելսկ և դե-

*) «Russian Information and Review», հոգված, Sibirias ekonomik development («Սիբիրի տնտեսական զարգացումը»):

պի Արևմտյան Յեվրոպայի Այդպիսի ծրագիրը պահանջում է Հյուսիսային Սառուցյալ ովկիանոսի ափերին անթել հեռագրի հսկայական մի ցանցի կառուցումը՝ սառուցի շարժման մասին տեղեկություններ տալու համար: Յեթե այդ ծրագիրը իրագործվի, այն ժամանակ վերջապես հաջողությամբ կըստակվեն Վոլադիմիր-արևելյան ճանապարհին հին վորոնուսները:

Բայց ուստական խումբը՝ Խորհրդային Հանրապետությունների Միությունը կարող է արդյոք հավասարվել համաշխարհային մյուս մեծ խմբերին բնական հարստությունների տեսակետից:

Յեթե խոսենք զարգացման այն աստիճանի մասին, վորի վրա Ռուսաստանը փաստորեն գտնվում է, ապա նա դեռ բոլորից յեռ է: Բայց ինչ վերաբերում է հնարավորություններին, ապա նա այստեղ թերևս միմիայն Ամերիկային տեղի տա, իսկ շատ կարելի չէ, վոր վորի: «Մինչև այժմ ուստական հողի զանձերը փոքրիկ փոցիների միջոցով են միայն ճանկելով լույս աշխարհ բերվել»: Նրա քարածուխի և յերկաթի պաշարները դեռ շատ վատ են ուսումնասիրված, բայց ահագին են:*) Չեղբերված նափտի քանակութամբ նա տեղի չէ տալիս միմիայն Միացյալ Նահանգներին: Նրա տրամադրության տակ են գտնվում աշխարհի ամենամեծ անտառները: Ինչ վերաբերում է հացին, ապա նա այդ կողմից անմիջապես Միացյալ Նահանգներից հետո չէ գալիս, իսկ 1913 թվին գերազանցեց և Նահանգներին և այդ՝ չնայած այն հանգամանքին, վոր նրա գյուղատնտեսական հետամնաց մեթոդները յերկու անգամ ավելի պակաս հուսն էն տալիս նրան, քան Ամերիկան ստանում է:

*) Վերջին չափումների համաձայն յերկաթի պաշարը Կուրսկի նահանգում (250 միլիարդ տոննայից հեռու) վեց անգամ գերազանցում է Լուտարինդիայի յերկաթահանքերից (Ֆրանսիայի մեծագույն յերկաթահանքերը):

Սակայն այս բոլոր հարստութիւններն բանալին
 sruliuapnrsն ե: «Հողը և կլիման, անտառներն ու հանքե-
 րը—այս բոլորը դեռ պետութիւնն է, այլ միմիայն նրա
 ֆիզիկական հիմքը»: Ռուսաստանը շոգեկառքերի և առհա-
 սարակ մեքենաների կարիքը զգալով՝ առանց արտաքին
 ոգնութեան չի կարող վտառի կանգնել: Հենց վոր նրան
 հաջողվի յուր տրանսպորտային պրոբլեմը լուծելու համար
 մի քայլ անել, նրա ահագին տարածութիւնները և բնա-
 կան հարստութիւնները նրան հնարավորութիւն կը տան
 (յեթե միայն դա անհրաժեշտ լինի) միանգամայն անկախ
 լինել մնացած բոլոր յերկրներէից և խմբերէից: Քաղաքական
 տեսակետից նա այսօր արդեն ավելի ամուր և միաձույլ է,
 քան վարէ այլ խումբ: Հենց վոր Ռուսաստանի տնտեսա-
 կան և արդյունաբերական զարգացումը հաղթանակող հան-
 դիսանա նրա բնական պայմանների նկատմամբ, վորոնք
 մինչև այժմ կասեցնում են այդ յերկրի առաջադիմու-
 թիւնը, բանվորական խմբի ապագան կապահովվի:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԱՇԽԱՐՀԸ. — 5. ՖԻՆԱՆՍԻԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ.

Անգլիան համաշխարհային պատերազմ մտավ այն նը-
 պատակով, վորպեսզի յուր յեվրոպական ախոյաններից
 ամենից հզորին, Գերմանիային վոչնչացնի: Իսկ այդ պա-
 տերազմի արդյունքը Անգլիայի համար յեղավ—ինչ չա-
 փով վոր մեր խոսքը Յեվրոպային է վերաբերում—մի
 ախոյանի վոչնչացումը և նրա տեղը մի ուրիշ, շատ ավե-
 լի հզոր ախոյանի՝ Ֆրանսիայի հանդես գալը:

Գերմանիայի հզորութեան հիմքը նրա
 Պրուսիայի ժա-
 ունգը. քարածուխի և յերկաթի հսկայական
 հարստութիւնն էր: Խաղաղութեան դաշ-

նագրի հաճաճայն գերմանական յերկաթը, կամ համե-
 նայն դեպս նրա մեծ մասը—Ֆրանսիայի ձեռքն ընկավ:
 Իսկ Վերսալի «խաղաղութիւնից» հետո ֆրանսիական քա-
 ղաքականութեան մշտական նպատակն է դառնում ապա-
 հովել Ֆրանսիան քարածուխով, առանց վորի չի կարելի
 այդ յերկաթը ոգտագործել: Այժմ ֆրանսիական հանրա-
 պետութեանը անբաժան կերպով պատկանում են Լոտա-
 րինգիայի հսկայական յերկաթահանքերը, վորոնց մի մա-
 սը պատերազմից առաջ գերմանացիներին էր պատկանում,
 ըստ վորում Գերմանիան յուր գործարանների և զավուդ-
 ների մեջ գործածվող յերկաթի 75 տոկոսը յուր այդ մա-

սից եր ստանում: «Այժմ Ֆրանսիայի տրամադրութեան տակ և Յեզուական մշակվող ամենաեթան յերկաթահանքը»*) Այդպիսով ինչ չափով վոր խոսքը ծանր ինդուստրիայի հիմնական հում նյութին և վերաբերում, Ֆրանսիան Անգլիայի նկատմամբ շատ ավելի ուժեղ գիրք և գրավում, քան յերբեկցե գրավել և Գերմանիան:

Շատ կարևոր և ինկատի ունենալ, վոր ներկա բուպետում Ֆրանսիան կառավարող կապիտալիստական խմբակը ծանր ինդուստրիայի խմբակն է: Մի ամբողջ շարք հեղինակների կողմից հաստատված և, վոր Ֆրանսիան մինչև պատերազմը մանր գյուղացիական սեփականության մի յերկիր եր գլխավորապես: Գործնականորեն ասելով նա ինքն եր ծածկում յուր բոլոր կարիքները (բացի ֆարաժուխի կարիքից), իսկ արտասահմանյան շուկայում նա հանդես եր գալիս ամենից առաջ վորպես դրամ մատակարարող: Ֆրանսիական գյուղացիության և մանր բուրժուազիայի տնտեսած դրամը տոկոսով եր արվում ցարին և մյուս կառավարություններին: Բայց «Նոր Ֆրանսիան», ինչպես և Հին Գերմանիան, հանգչում և յերկաթյա և պողպատյա ավելի ժամանակակից հիմքի վրա: Իսկ այդ յերկաթն ու քարածուխը մշակող գործարանների միությունը „Comité des Forges“-ը («Յերկաթագործների կոմիտե»-ը) ուղղություն և տալիս ժամանակակից Ֆրանսիայի բովանդակ քաղաքականությանը: Լոտարինգիայի միացումը այդ կոմիտեին հնարավորություն ավեց կառավարության սանձը յուր ձեռքն առնելու, իսկ Ֆրանսիայի տնտեսական բովանդակ սխտեմի վերաշինության և վերանորոգության անհրաժեշտությունը հարմար առիթ ընձեռնեց նրան այդ գրավումը կատարելու համար: Ֆրանսիական միլիտարիզմը — դա մի գինք և «Յերկաթագործների կոմիտեի» ձեռքում:

*) Eckel, «Քարածուխ, յերկաթ և պատերազմ», յերես 331.

Պակասում և մի լայն միայն. Այսպես ուրեմն, Ֆրանսիան միայն յերեկ դարձավ իսկական ժամանակակից արդյունաբերական պետություն: Իսկպես նա դեռ նոր պիտի դառնա այդպիսի մի պետություն: Իսկ նա չի կարող դառնալ առանց ֆարաժուխի:

Քարածուխի պակասը նրա համեմատական հետաճանցության գլխավոր պատճառն եր: Կարելի չե ասել, վոր նրա արդյունաբերական պատմությունը սկսվում և նույն այն մոմենտից (և առաջացել և նույն այն պատճառով), ինչ մոմենտից վոր սկսվում և Գերմանիայի արդյունաբերական պատմությունը: Այդ մոմենտը և այդ պատճառը յերկաթուղային շինարարության սկիզբն և 19-րդ դարի կեսերին: Բայց Գերմանիան քարածուխ շատ ունեւր, իսկ Ֆրանսիան չունեւր և այն քիչ ունեցածն ել փոքրիկ կրտորներով ցրված եր ամբողջ յերկրի յերեսին: Միակ բացառությունը հանդիսանում և բելգիական սահմանի մոտ գտնվող հյուսիս-արևելյան քարածուխային ռայոնը:

«Իհարկե, նման պայմաններում չեւր կարող աճել, զարգանալ խոշոր և կենտրոնացած արդյունաբերություն, վորը միշտ կարիք և զգում առատ քարածուխով մատակարարվելու: Դրա փոխարեն այդ պայմանները զրգեցին յերկրի մեջ ցրված տեղական ձեռնարկությունների սխտեմին, ձեռնարկություններ, վորոնք սակայն ընդհանուր հաշվով չեյին կարող մեծ ծավալով հում նյութ մշակել, մանավանդ այնպիսի արտադրությունների մեջ, վորոնք համեմատաբար քիչ վառելիք են պահանջում: Այդպես ել յեղավ իսկպես: Ֆրանսիան դարձավ յերկրի մեջ մեծ չափով ցրված արդյունաբերության ամենատիպիկական ուրինակը, վորը նման չե բարձր զարգացման հասած քարածուխի հանքերի շուրջը խմբավորված և համակենտրոնացած ինդուստրիային, վոր ստեղծվեցավ Անգլիայում, Գերմանիայում և կամ Ամերիկայում»*)

Լոտարինգիայի այն մատում, վոր մնաց Ֆրանսիային

*) Eckel, յերես 67:

1871 թվի պատերազմից հետո, յերկաթահանքի հսկայական պաշարներ կան: Ֆրանսիան, ճշմարիտ է, այդ յերկաթահանքը ավելի ու ավելի շատ եր ոգտագործում, բայց վորովհետև նրա հալման և մշակման համար անհրաժեշտ քարածուխը պակասում եր, այդ պատճառով նա ստիպված եր ուղղակի արտահանել այդ յերկաթը: 1913 թվին Ֆրանսիան դարձավ հում յերկաթի ամենամեծ արտահանողը աշխարհում, այնպես վոր, յեթե ժամանակակից ծանր ինդուստրիայի տեսակետի վրա կանգնենք, Ֆրանսիան Անգլիայի, Գերմանիայի և Ամերիկայի նկատմամբ ուղղակի մի «գաղութ» եր, վորը հում նյութ եր մատակարարում:

1919 թվականի խաղաղության պայմանագիրը ավելի քան յերկու անգամ մեծացրեց նրա յերկաթի հարուստությունը: Կարևոր հարցն այժմ հետևյալն եր. հում նյութ թի արտահանող մնալ միայն, Ֆրանսիայի կապիտալիստները չոկսեն արդյոք ինքնուրույն կերպով հալել և մշակել իրանց յերկաթը: Պատասխանը բացառապես քարածուխի այն քանակությունից եր կախված, վոր նրանք կարող եյին ձեռքի տակ ունենալ: Հենց դա եր պատճառը, վոր արագացրեց յեվրոպական հողի վրա «գտարյուն իմպերիալիզմի» հանդես գալը, յեվրոպական տերրիտորիայի գրավումն ու շահագործումը (կամ շահագործման վորձերը) առանց վորևե ուշադրության դեպի այդ տերրիտորիայի վրա ապրող բնակչության կամքը: Խաղաղության պայմանագրի համաձայն Ֆրանսիան ստացավ Սաարի քարածխային ավազանը: Բայց այդ ավազանը միայն 15 տոկոսն եր տալիս այն քարածուխի, վոր Գերմանիան գործածում եր յուր Լոտարինգյան յերկաթի մշակման համար: Այդ ածուխի գլխավոր մասը (մոտավորապես նրա յերկու յերրորդը) Ռուրից եր ստացվում: Այն գլխավոր նկատառումը, վոր ստիպեց Ֆրանսիական յերկաթագործներին Ռուրի ավազանը գրավել—հետևյալն եր. մի փութ յերկաթ հալելու համար հարկավոր է մի քանի փութ քարածուխ: Ռուրում յերկաթը բերել քարածուխի մոտ ավելի եման է

ևսում, քան քարածուխը քանել յերկաթի մոտ: Դա դեռ քիչ է, վոր առանց Ռուրի քարածուխի Լոտարինգական յերկաթը ոգուտ չունի. այդ յերկաթը մշակել Լոտարինգիայում, Ռուրից բերելով քարածուխը—ոգտակար չե: Հարկավոր է յերկաթը Ռուր տանել: Այս է պատճառը, վոր Ռուրի իրական գրավումը միանգամայն անհրաժեշտ եր: Լոտարինգիայի հետ Ռուրը կապված է հարմար և եժան ճանապարհներով՝ յերկաթուղիներով և ջրանցքով: Քաղաքական սահմանը նրանց մեջ՝ հանդիսանում եր անհեթեթություն և անախրոնիզմ:

Ռուրը գրավելիս Ֆրանսիան, իհարկե, արտաքուստ վայելուչ առիթ է հանդես բերում. նա ցանկացել է միայն Գերմանիայի վրա ճնշում գործ դնել, վորպեսզի ստիպի նրան վճարելու յուր պարտքերը: Սակայն պարզ է, վոր այդ շրջանի գրավումը թելադրվել եր իրոք շատ ավելի լուրջ նկատառումներով: Այդ նկատառումները յերևան յեկան «Հոենսոյան հանրապետություն» ստեղծելու ծրագրի մեջ, մի անկախ բուֆերային պետություն, վորի մեջ պիտի մտցնեն Գերմանիայի ամենից զարգացած շրջանները և այդ անկախությունը Ֆրանսիայի նկատմամբ նույնպես մի անկախություն կըլիներ, ինչպես «անկախ» է Պառնայի հանրապետությունը Միացյալ Նահանգներին: Ֆրանսիական յերկաթագործները (վորոնք իհարկե իրանց ընկերության մեջ կարող են մի քանի գերմանացի կապիտալիստ ևս առնել, բայց այնուամենայնիվ ցանկանում են խոսել Ֆրանսիական կառավարության շրթունքներով և հենվել Ֆրանսիական զորքի վրա) իրանց ձեռքում ապահովելով Լոտարինգական յերկաթն ու Ռուրի քարածուխը, միանգամայն վստահ կարող են լինել այն մասին, թե համաշխարհային պատերազմը ում է ոգտակար յեղել:

Ֆեպտեռագմյան

Ֆեվրուպան.

Սակայն վորոնք են և ի՞նչ վիճակի մեջ են այն խմբի մյուս մասերը, վորի ղեկավարը և արդյունաբերական կենտրոնը հանդիսանում է այդ «Նոր Ֆրանսիան»: Ամե-

նից առաջ և ամենից անկասկած կերպով այդտեղ պիտի հաշվել Ֆրանսիական զաղութային տիրապետությունները Աֆրիկայում և Ասիայում: Ապա հարկավոր է ավելացնել համարյա ամբողջ կենտրոնական Յեվրոպան, վորը անվանապես բաղկացած է բազմաթիվ «անկախ պետություններից», իսկ փաստորեն՝ Ֆրանսիական զաղութներից և ազդեցության շրջաններից: Վորպեսզի ավարտենք մեր այս ուրվագիծը Յեվրոպայի գործերի ժամանակակից վիճակի մասին, մենք ամենից առաջ կանգ կառնենք այդ կենտրոնական Յեվրոպայի վրա:

Ներկա մոմենտում Գերմանիան փաստորեն հանդիսանում է Ֆրանսիական մի կտվածք. Գերմանիայի արդյունաբերական շրջաններից գլխավորները գրաված են Ֆրանսիայի կողմից և նրա ամբողջ տերրիտորիան վոչնչով պաշտպանված չէ Ֆրանսիական նոր առաջխաղացությունից: Յեթե ստեղծվի Հոենոյսյան հանրապետությունը Ֆրանսիական գերիշխանության տակ և այդպիսով Գերմանիան բաժան բաժան լինի, ապա կը մնա միմիայն արևելյան Գերմանիան, վորը շատ կարելի չէ մի աննշան փոքրիկ պետություն լինի, վորը դատապարտված կըլինի վաղ թե ուշ միանալու Ֆրանսիական (կամ ուսումնական) խմբին: Չե վոր նրան մնացած քարածուխի մեծ մասը՝ Վերին Սիլեզիայի ավազանը զիջվել է Լեհաստանին:

Լեհաստանը պատերազմի ստեղծած նոր «անկախ» պետություններից մեկն է, վոր յենթարկվում է Ֆրանսիական ազդեցությանը: Այդպես է և Ռումինիան, վորը պատերազմից հետո ահագին նոր հողամասեր ստացավ: Ֆրանսիական կապիտալը շատ յեռանդուն կերպով «մշտնում է» այդ բոլոր փոքր պետությունների մեջ, վորոնք աճեցին Ավստրո-Հունգարիայի ավերակների վրա: Ֆրանսիացիները անպայման տիրապետության չհասան այդ պետություններից վոչ մեկի մեջ, բացառությամբ թերևս Լեհաստանի և Ռումինիայի. վորովհետև անգլիական և ամերիկական կապիտալիստներն ևս ներգործական աշխատանք են հանդես բերում այնտեղ: Յեվրոպայի այդ մասը, կարելի չէ ասել, կապիտալիստական խոշոր խմբերի անընդհատ կռվի առարկա չէ հանդիսանում: Սակայն հաշվենք այն յեռանդուն կապիտալիստական խոշոր խմբերի և նրա ամբողջ տերրիտորիան կողմից և նրա արևելա-յեվրոպատեցեք նույնպես, վոր Ֆրանսիայի և նրա արևելա-յեվրոպական վասսալների մեջ իրական «կոնտակտ» հնարավոր է միայն Գերմանիայի մշտական թուլության պայմանով:

14.— Ֆրանսիական և նրա «ազդեցության շրջաններն» Յեվրոպայում: Նկատեցեք, վոր քարածխի բոլոր գլխավոր ավազանները (ուրեմն և արդյունաբերական կենտրոնները) գտնվում են Ֆրանսիայի ուղղակի կամ անուղղակի իրավասության տակ: Նկատեցեք նույնպես, վոր Ֆրանսիայի և նրա արևելա-յեվրոպական վասսալների մեջ իրական «կոնտակտ» հնարավոր է միայն Գերմանիայի մշտական թուլության պայմանով:

14.— Ֆրանսիական և նրա «ազդեցության շրջաններն» Յեվրոպայում: Նկատեցեք, վոր քարածխի բոլոր գլխավոր ավազանները (ուրեմն և արդյունաբերական կենտրոնները) գտնվում են Ֆրանսիայի ուղղակի կամ անուղղակի իրավասության տակ: Նկատեցեք նույնպես, վոր Ֆրանսիայի և նրա արևելա-յեվրոպական վասսալների մեջ իրական «կոնտակտ» հնարավոր է միայն Գերմանիայի մշտական թուլության պայմանով:

Այդ նույն գործոնը—իհարկե «ֆինանսական ներթափանցման» հետ ձեռք ձեռքի տված—Բելգիային և Ֆրանսիական խմբի անդամ է դարձնում: Յուր քարածուխի հարստության շնորհիվ սա շատ եական և կարևոր մի անդամ է Ֆրանսիական խմբի: Բանի դեռ Յեվրոպան

բաղկանում եր մի քանի՝ մոտավորապես իրար հավասար և իրար հետ մրցող պետութիւններէց, Բելգիան կարողանում եր մշտական չեզոքութեան գնով վորոշ չափով յուր անկախութիւնը պահել։ Բայց այժմ, յերբ տնտեսական զարգացման ընթացքը տանում է դեպի մի պետութեան ընդհանուր յեմբողական գերիշխանութիւնը, Բելգիան կամա թե ակամա պիտի յերթա այդ պետութեանը ծառայելու, մանավանդ վոր այդ պետութիւնը Ֆրանսիայի մոտիկ հարևանն է։

Այդպէս ուրեմն, Ֆրանսիական խումբը Յեմբողայում միայն Լոտարինգիայի և Ռուրի նյութերին չի տիրում։ Այդ նյութերին առնվազն պիտի ավելացնել բելգիական և լեհական (Սիլեզիայի) քարածուխը, Գալիցիայի և Ռումինիայի նափտը և ուսմինական հացը։ Բացի դրանից, հարկավոր է ինկատի ունենալ, վոր քանի այդ խումբը յուր ձեռքում պինդ բռնել պահել է Գերմանիան, հանդիսանում է աշխարհագրական տեսակետից իսկական մի միութիւն, վոր իմի է ձուլված բարձր զարգացման հասած հաղորդակցութեան ճանապարհների ցանցով (յերկաթուղիներ, գետեր և ջրանցքներ)։ Ֆրանսիան ձգտում է կյանքի մեջ իրականացնել «Միջին Յեմբողայի» («Mittel-Europa») այն ծրագիրը, վորը Գերմանիան ստեղծեց, բայց չկարողացավ իրականացնել։

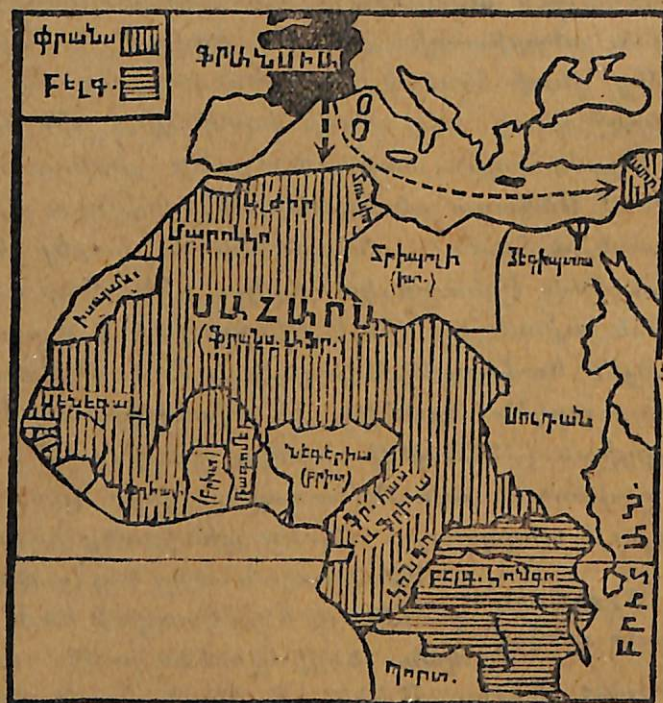
Բացի յեմբողական այդ հողամասերից, Ֆրանսիան, ինչպէս ասացինք, Աֆրիկայումն էլ կալվածքներ ունի։ Ֆրանսիան մեծութեան կողմից աշխարհի յերկրորդ գաղութային պետութիւնն է, թեև նրա գաղութների արժեքը զգալի թե համեմատական լինի նրանց տարածութեանը։ Նախապատերազմյան ժամանակները Ֆրանսիան՝ վերև նկարագրած պատճառների հիման վրա Գերմանիայից յետ եր մնացել յուր ներքին արդյունաբերական զարգացման մեջ։ Բայց դրա փոխարենն նա անդրծովյան գրավումների կողմից շատ առաջ եր անցել նրանից, մանավանդ յերբ ինկատի ունենանք նրա Աֆրիկական գաղութները։

Բացի դրանից, պատերազմից հետո նա շատ նոր հողամասեր ևս ստացավ։ Անգլիայի նկատմամբ Ֆրանսիան այն առավելութիւնն ունի, վոր նրա բոլոր գաղութները առանց բացառութեան կառավարվում են անմիջական կերպով Ֆրանսիական կենտրոնական կառավարութեան կողմից։ Ֆրանսիան առիթ չե ունենում հանդիպելու այնպիսի պրոբլեմների, վորոնք բղխում են ինքնավար դոմինիոնների հակադիր շահերից։

Աֆրիկայում Ֆրանսիայի ունեցած կալվածքները մի հակայական տերրիտորիա չէ, վոր ձգվում է Միջերկրական ծովից դեպի հարավ մինչև Կոնգո՝ յուր մեջ առնելով այդ ամբողջ գետը յուր բոլոր վտակներով մինչև նրա ակունքը։ Այդ ահագին տարածութիւնը յերկու մասի յե բաժանվում Սահարա անապատի միջոցով. նրա միավորումը ավարտելու համար անհրաժեշտ է կտրել Սահարան յերկաթուղիով։ Ինկատի կա յերկու գիծ. մեկը դեպի Տիմբուկտու և այնտեղից մինչև Սենեգալ. իսկ մյուսը դեպի հյուսիսային Կամերուն՝ Ագադեսի և Չադ լճի վրայով։ Մեծ անապատը արդեն նվաճվել է ավտոմոբիլով. Սիւրոնենի եքսպեդիցիան (1923 թվի հունիս ամսին) ինչ կասկած, արդեն ընդգծել է այն ճանապարհը, վորի վրայով մոտիկ ապագայում պողպատյա ռելսեր պիտի անց կենան։

Աֆրիկական այդ կալվածքները Ֆրանսիայի հետ կապված են Միջերկրական ծովի վրայով. կան ծովի շոգենավային ճանապարհով (Մարսել-Ալժիր, Մարսել-Տունիս)։ Դա նշանակում է, վոր Ֆրանսիական ամբողջ խումբը (բացառութեամբ Մագադասկարի, Ֆրանսիական Ինդո-Կիտայի և Ասիայում ու Ամերիկայում ունեցած մի քանի մանր կալվածքների) հանդիսանում է մի աշխարհագրական միաձույլ ամբողջութիւն, վորը բաղկացած է ցամաքի յերկու մասերից. մեկը՝ ավելի փոքրը, գտնվում է Յեմբողայում և արդյունաբերական տեսակետից բարձր աստիճանի զարգացած է. իսկ յերկրորդը, ավելի խոշորը գտնվում է Աֆրիկայում։

Այդ յերկու մասերը իրար հետ միացած են ծովային կարճ ճանապարհով: Շատ պարզ է, վոր այդ ճանապարհի ամրացումն ու ապահովությունը Փրանսիական քաղաքականության հիմնական նպատակներից մեկը պիտի լինի: Մենք արդեն ասացինք, վոր Հնդկական օվկիանոսը տանող անգլիական «սեծ ճանապարհը» նույնպես Միջերկրական ծովի վրայով է անցնում: Այսպիսով աշխարհագրության

15.—Փրանսիան, Միջերկրական ծովը և Փրանսիական կալվածքներն Աֆրիկայում:

փաստերը տառացի կերպով Փրանսիայի և Անգլիայի շահերը խաչաբեկում են: Յերկուսն ել ձգտում են գերիշխանություն ձեռք բերել միևնույն ծովի վրա, վորովհետև յերկուսին ել անհրաժեշտ է ապահով և հավաստի լինել

իրանց հիմնական ճանապարհի նկատմամբ: Ուստի և այդ յերկուսից յուրաքանչյուրը ձգտում է յեթե վոչ յուր ձեռքը ձգել, գոնե յուր իշխանությունն ու ազդեցությունը յենթարկել այն բոլոր յերկրները, վորոնք վոդողվում են այդ ծովի ջրերով:

Փրանսիան այդ ծովի վրա սեփական ծովամիայա գիծ ունի: Նրա ձեռքում է գտնվում նաև արևմտյան Միջերկրականի հակադիր՝ աֆրիկական ափերի զգալի մասը, Մարոկկոն, Ալժիրը և Տունիսը: Պատերազմից հետո նա մանդատ ստացավ Ասորիքի վրա, այսինքն բազա ձեռք բերեց Միջերկրական ծովի արևելյան մասում: Իսկ Բրիտանիային պատկանում են Գիրբալտարը, վորը իշխում է դեպի Ատլանտյան օվկիանոս դուրս գալու անցքին, հետո «կես ճանապարհի կայարանը» — Մալտան և Կիպրոս կղզին: Նա յուր ձեռքում ունի նաև Սուեզը՝ այդ յեղը դեպի Կարմիր ծովը: Պատերազմից հետո նա ավելի ևս ուժեղացրեց յուր դիրքը Սուեզի վրա, ստանալով մանդատ Պաղեստինի վրա:

Անգլո-Փրանսիական մրցակցությունը.

Միջերկրական ծովի համար մղված այդ կռիվը շուրջը խմբավորվում են միջազգային քաղաքականության մի շարք հարցեր: Դեպի Ատլանտյան օվկիանոս դուրս բերող անցքը պաշտպանող Գիրբալտարի դիմաց ընկած է Տանժերի նավահանգիստը, վոր այժմ գտնվում է միջազգային կառավարության ձեռքում: Փրանսիական քաղաքականությունը ձգտում է այդ նավահանգիստը, ինչպես և Մարոկկոյի միացած մասը յուր ձեռքը ձգել, յենթարկել նրանց յուր «պրոտեկտորատին»: Այդ ձգտմանը հակառակվում է Անգլիան և նրա վասսալ Իսպանիան: Տանժերի անմիջական թիկունքը և հարավից ծովամերձ մոտավորապես յերկու հարյուր մղոն տարածությունը «իսպանական գոտի» յե: Հողի այդ շերտը Փրանսիային թույլ չի տալիս մոտենալու թակադին դռներին: Արևելյան Միջերկրականում Անգլիան աջակցում և նպաստ

տավորում ե հունաստանին: Փրանսիան այդ ճանապարհով իրան հասած վնասը յետ ե ստանում զանազան գործեր բռնելով թուրքերի հետ: Հուլյն-թուրքական կռիվը — դա իսկապես մի կռիվ ե յերկու մեծ պետութիւնների, վորոնք իրանց կամակատարներին առաջ են բրդում, վորպեսզի իրանք անձամբ կռվի չմտնեն իրար հետ: Յեւ այդ պատերազմի վերջը դեռ չկա:

Այդպես ուրեմն, Փրանսիայի և Անգլիայի շահերը իրար հետ ընդհարվում են առաջին աստիճանի կարևորութիւն ունեցող յերկու կետերում. 1) նրանք մրցում են իրար հետ ծանր ինդուստրիայի մեջ. 2) նրանք կռվում են Միջերկրական ծովի վրա գերիշխանութիւն ունենալու համար: Այդ կետերից մեկն ու մեկը բավական ե, վորպեսզի հենց մերձակա ժամանակում սնանկութեան հասնի միջազգային վիճակը:

Ինչպիսի. Մնում ե այս գլխին «հետ գրում»

թյան» ավելացնել մի պետութիւն ևս, վորը համեմատաբար միակն ե, վոր պահել ե յուր վորոշ անկախութիւնը բոլոր խոշոր իմպերիալիստական խմբերի նկատմամբ: Մեր խոսքը Իտալիայի մասին ե: Բայց սա ևս անկախ ե ավելի շուտ արտաքուստ, քան իրոք: Իտալիան բոլորովին չունի քարածուխ, ուրեմն և նա կախված ե այն խմբից, վորը նրան կարող ե քարածուխ մատակարարել: Հենց վոր Փրանսիային կամ Անգլիային հաջողվի Միջերկրական ծովի վրա լիակատար տիրապետութիւն ձեռք բերել, իտալական անկախութիւնից ստվեր անգամ չի մնա: Այս ծովի մեջ իտալացիների մեջ ունեցած նըպաստավոր դիրքը թույլ ե տալիս Փաշիստներին այդ յերկրում հիշված պետութիւնների ներգործութիւնը չեզոքացնել: Բայց հենց այն մի հատիկ հանգամանքը, վոր Իտալիան փակված ծովի մեջ ե ամփոփված, ովկիանոսային ճանապարհների մեր այս որերում նրան դատապարտում ե յերկրորդական պետութեան դիրքին մնալ, յեթե նույնիսկ քարածուխ ունենար նա, յեթե վոր նույնիսկ յուր

ձեռքը ձգեր ամբողջ Միջերկրական ծովի իշխանութիւնը: Անցան այն ժամանակները, յերբ Միջերկրական ծովի աշխարհը բովանդակ աշխարհն եր համարվում: Այժմ բոլոր առավելութիւններն այն պետութիւնների կողմն են, վորոնց ձեռքում ծովափնյա գիծ կա Միջերկրականից դուրս:

Այն հանգամանքը, վոր Իտալիան ամբողջապես կախված ե ժամանակակից ինդուստրիայի հիմնական հում նյութի, այսինքն վառելիքի արտասահմանյան մատակարարողներից — վաղ թե ուշ նրան կըկապի կամ Փրանսիական, կամ անգլիական խմբի հետ: Իսկ նրա եժան վորական ձեռքերը, հավանորեն, նրան շատ ոգտակար կը դարձնեն «Նոր Փրանսիայի» յերկաթագործական ու պողպատածուլական արդյունաբերութեան համար:

*) Չե՞ վոր այժմս ռազմական ավյունը չի կարող փոխաբերել քարածուխին. ինչպես ասել ե ինքը Սինիոր Մուսսոլինին, «զրահակիր նավերը յերգերով չե, վոր գոլորշի յեն բաց թողնում»:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՅԵՐՈՐԴ

ՅԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Այս գրքում մենք ընդհանուր գրծերով հետևեցինք մարդկության ամբողջ պատմության միջով անցնող անաշխարհի բոլոր մասերի մեջ փոխադարձ կախվածություն հաստատել: Մենք տեսանք, Վոր մեր ուրերում աշխարհն ավելի մեծ չափով է հանդես բերում փոխադարձ կապվածություն, քան յերբևեց: Բայց քաղաքական տեսակետից աշխարհը հիմա էլ բաժանված է իրար հետ մրցող իմպերիալիստական մի շարք խմբերի, վորոնց նկարագիրը տվինք այս գրքուկի վերջին գլուխների մեջ: Յերկրագնդի մակերևույթի դեռ չըբաժանված մասերի շուրջը այդ խմբերի մեջ տեղի ունեցած կռիվը իսկական քառսի մեջ է ընկղմում աշխարհի տնտեսական կյանքը: Տնտեսականորեն աշխարհի յուրաքանչյուր մասը կախված է մնացած բոլոր մասերից, իսկ քաղաքականորեն աշխարհի յուրաքանչյուր մասը բաժանված է մյուսներից և թշնամի յե մյուսներին: Անգլիային հարկավոր է ռուսական հացը, Ռուսաստանին հարկավոր են անգլիական մեքենաներ, և յերկուսն էլ տանջվում են, վորովհետև նրանց մեջ փոխանակությունը դժվարացած է:

Անգլիական արդյունաբերություն մեջ կյանքը կանգ է առել, վորովհետև Միջին Յեվրոպան անհնարին վիճակի մեջ է դրված՝ նրա պատրաստած իրերը գնելու: Միջին Յեվրոպան, վորը մինչև այդ ժամանակ տնտեսական մի միություն էր, վորի յուրաքանչյուր մասը արտադրություն այս կամ այն ճյուղի մեջ մասնագիտանում էր և ապրում էր փոխանակելով յուր պատրաստած իրերը մյուս մասերի հետ, այժմ քաղաքականորեն բաժան բաժան է յեղել բազմաթիվ մանր և իրար թշնամի պետությունների մեջ, վորոնք իրար խեղդում են արգելող մաքսերով: Ֆրանսիական իմպերիալիզմը մեր աչքերի առաջ գրավեց Ռուսը, վորի հետևանքով Յեվրոպայի ամբողջ տնտեսական կյանքը քայքայվեց:

Ուստի և պարզ է, Վոր իմպերիալիզմը, այսինքն խոշոր կապիտալիստական խմբակների քաղաքականությունը արգելք է հանդիսանում աշխարհի ներդաշնակ դարացմանը: Վորպեսզի կարելի լինի կռվել կապիտալիզմի բոլոր սեկցիաների դեմ, վորպեսզի հնարավոր լինի հաղթել նրան և ճանապարհ հարթել համաշխարհային պրոլետարական միաձույլ խմբի համար, բանվորները պետք է կազմակերպվեն համաշխարհային մասշտաբով, առանց ցեղի, կառվի գույնի յեվ ազգության խտրության: Չարաչար սխալվում է նա, ով կարծում է, Վոր «յերբ ժամանակը գա» — այն ժամանակ «տնտեսական զարգացումը» ինչ վոր խորհրդավոր ուղիներով ինքը մեզ կըտանի կըհասցնի համաշխարհային միաձույլ խմբակին, և վոր այդ պատճառով հարկավոր չէ նրա գործերի մեջ մտնել ու միջամտել: Աշխարհիս յերեսին վոչինչ չկա անխուսափելի, իսկ պատմությունը կատարվում է մարդկային գործերի միջոցով: Այդ նշանակում է, քանի դեռ բանվորները համաշխարհային մասշտաբով չեն կազմակերպվել՝ կռվելու համաշխարհային կապիտալիստական իմպերիալիզմի դեմ և համաշխարհային միաձույլ մի խումբ ստեղծելու, առա-

Ջադիսուլթյան ճանապարհին այդ մերձավոր քայլն անել չի կարելի:

Մինչև այժմ անգլիական բանվորական դասակարգը, վորը շնորհիվ յուր վարձողների հաշողակության, համեմատաբար ավելի բարձր կյանք եր վարում, տրամադիր ե յուր «գունավոր» հնգիկ և չինացի ընկերակիցների վրա վերևից նայել, և յուր վարձողների հետ միասին իմպերիալիզմի պաշտպան ե կանգնում: Թեթևամտորեն վայելելով իրանց համեմատական հարմարավոր կյանքը, այդ «պալատական ստրուկները» բոլորովին մոռանում են, վոր իրանք ևս նույնպիսի ստրուկներ են, ինչպես և ավելի պակաս արտոնված «սլանտատորական ստրուկները», վորոնք մաշվում, տառապում են կայսրության ծայրագավառներում:*) Բրիտանական բանվորական կառավարության մի մասի այդպիսի վարմունքը, անկասկած, ավելի ուժեղացնում ե իմպերիալիզմը: Այդ դեռ քիչ ե, զգալի չափով դա վնասում ե իրանց, անգլիական բանվորներին: Չե՞ վոր վերջիվերջո բոլոր խմբերի կապիտալիստները միևնույն բանին են ձգտում՝ վորքան կարելի յե շատ հավելյալ արժեք դուրս մղել իրանց սև, սպիտակ, դեղին և կարմրագույն վարձկան ստրուկների աշխատանքից: Յեվրոպայի և Ամերիկայի սպիտակ բանվորները պետք ե հասկանան,— իսկ յեթե նրանք ժամանակին չհասկանան, ապա ստիպված կըլինեն սովորել դառն փորձից— վոր կապիտալիստի համար բոլոր բանվորները կուլիններ են: Ներքան հարկավոր ե միմիայն եժան աշխատանք և այդտեսակետից նրա ձեռքերը շատ բացվում, ազատություն են ստանում, յերբ նա ներս ե մտնում, թափանցում ե նոր, դեռ չշահագործված տերրիտորիաները: Ուստի և սպիտակ բանվորների ընդարձակ մասսաներին բոլորովին շահավետ չե կազմակերպվել ընդդեմ սևամորթ կամ դեղ-

*) Տես «Labour Monthly», 1923 թվի հոկտեմբեր ամիսը, հոդված R. Palme-Dutt-ի «The British Empire» («Բրիտանական կայսրություն»):

նագույն բանվորների: Կապիտալը շատ դյուրաշարժ ե. նա կարող ե «գործ տալ» սև և դեղին պրոլետարներին նրանց հայրենիքում ևս: Աշխարհի արդյունաբերական կենտրոնները «սպիտակ յերկրներից» ուղղակի տեղափոխվում են այն տեղերը, վորտեղ վարձու աշխատանքը ավելի շատ ոգուտ ե տալիս: Սպիտակ բանվորները պետք ե յերկուսից մեկն ընտրեն. կամ համաձայնվել հնգիկական կուլինների վիճակին անցնել, կամ այդ կուլինների հետ կազմակերպվել ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ կապիտալիստների:

Նույն այս յեղրակացությանն են բերում մեզ տրետեսա-աշխարհագրական զարգացման ժամանակակից փուլի մի շարք փաստերը: Մի շարք տրոպիկական հիվանդությունների հաղթահարումը յեվրոպացիների առաջ մի անգամից այնպիսի ընդարձակ տերրիտորիաներ ե բաց անում, վորոնք մինչև այժմ արդյունաբերություն չունեն: Արդյունաբերության ճուղերից շատերը, վորոնք տրոպիկական յերկրներից ստացվող հում նյութերի կարիք ունեն, կարող են տեղափոխվել այդ հում նյութեղենի ստացման վայրերը: Զբային ուժի, վորպես ելեքտրական ուժի աղբյուրի, կիրառումը հնարավորություն ե ստեղծում, վորպեսզի նոր շրջաններ շահագործվեն. ինչպես որինակ Աֆրիկան, վորի զարգացումը մինչև որս դանդաղել ե քարածուխի պակասության պատճառով: Արդյունաբերական կենտրոնները անհրաժեշտ չե լինում այլևս, վոր անպատճառ բարեխառն գոտում կենտրոնանան. և բարեխառն գոտու յերկրների սպիտակ բանվորները կապիտալիզմի դեմ մղած իլկիրների սպիտակ բանվորները կապիտալիզմի դեմ մղած իլկիրներից և մեջ կըկորցնեն իրանց բոլոր առավելությունները:

Ամեն տեսակի հակումը դեպի ազգայնականությունը նույնքան վնասակար ե, նույնքան ինքնասպանիչ ե բանվորական դասի համար, ինչպես և ցեղային հակակրությունները, ինչպես և զգվանքը դեպի կաշվի այլ գույն ունեցող մարդիկը: Յեթե անգլիական բանվորները յենթարկվեն իրանց տերերի ներշնչումներին, վոր իբր թե անհրաժեշտ ե կը-

վի մասնել ամերիկական ձեռնարկությունների մեջ աշխատող բանվորների հետ, վորովհետև այդ ձեռնարկությունները չափազանց վտանգավոր են անգլիական առևտրի համար, ապա այդ բանվորները դրանով միայն ճանապարհ կըհարթեն, վորպեսզի իրանց հայրենիքում ևս շատ ավելի խիստ կերպով շահագործվեն: Կապիտալիստական խմբակների մրցակցությունը բանվորներին չի վերաբերում: Պրոլետարիատը յուր նպատակն ունի՝ համաշխարհային միաձույլ խումբ, վոր հիմնված պիտի լինի աշխարհի բոլոր բանվորների համերաշխության վրա: Մենք շահագրգռված չենք գոյություն ունեցող պետություններից վորևէ մեկը պաշտպանելու: Ինի դա անգլիական կամ ամերիկական, ֆրանսիական կամ յապոնական պետությունը:

Ազգայնական իդեալներն անհարիր են այդ տեսակի նպատակի հետ: Ազգային «ազատությունը» նույնքան պետք է յենթարկվի միջազգային խնդիրներին, ինչպես և անհատական ազատությունը. և այս կամ այն շրջանի բոլոր հարստությունները չպետք է այնպես գործածվեն, ինչպես վոր կըվորոշեն այդ շրջանի բնակիչները, այլ այնպես, ինչպես կըպահանջի ամբողջ աշխարհի բոլոր ժողովուրդները շահը:

Մեր քննամի՞ն հա-
մաշխարհային կա-
պիտալիզմն է.
Բայց դա դեռ չի նշանակում, վոր բանվորները պետք է պաշտպանեն իմպերիալիզմը, յերբ սա, ինչպես հաճախ պատահում է, արտաքուստ այդ տեսակետի հետ լիակատար համաձայնությամբ է գործում: Ամերիկական իմպերիալիստները կարող են հայտարարել և հայտարարում են, վոր ձգտելով գրավել Կարաիբյան ծովափի ոգտակար հանքերը, վորոնց վրա բնակվում են հետամնաց ժողովուրդներ, նրանք գործում են ամբողջ աշխարհի ոգտին: Ֆրանսիական իմպերիալիստները կարող են ապացուցանել միևնույն բանը, ինչ վոր մենք ևս ապացուցեցինք այս գրքույկի մեջ, այսինքն — քաղաքական սահմանը, վոր Լոտարինգիայի յերկաթը բաժանում է

Ռուրի քարածուխից, մեր ժամանակների քաղաքական անախրոնիզմներից է: Չինական գործերի մեջ անգլիական և յապոնական իմպերիալիստների միջամտությունը նրանց կողմից կարող է նրանով արդարանալ, վոր Չինաստանի կուսական հարստությունները պետք են ամբողջ աշխարհին: Բանվորները պետք է այս տեսակի բոլոր գործողությունների դեմ կովեն վոչ թե նրա համար, վոր լավ չե մեկսիկացիների, գերմանացիների կամ չինացիների ազգային զգացումները վիրավորել, այլ նրա համար, վոր այդպիսի բոլոր գործողությունների մեջ հանդես ե գալիս ներգործական իմպերիալիզմը, վորովհետև այդպիսի գործողությունների արդյունքը կըլինի ամերիկական, ֆրանսիական, անգլիական և իսպանական հարստահարիչների սխական, անգլիական և իսպանական հարստահարիչների նոր ուժեղացումը միայն, այլ և իմպերիալիզմի ժամանակաշրջանի յերկարացումը՝ յուր բոլոր կորստարեր հետեւանքներով:

Մեր թշնամին — կապիտալիստական իմպերիալիզմն է: Յեվ յեթե մենք ումը պե՞տք է գիտու-
քյան վրա իմանալի.
Իմպերիալիզմի դեմ՝ մեզ վորոշ հետեւանքների հասցնի, ապա մենք պետք է այդ կռիվը համաշխարհային մասշտաբով մղենք: Այստեղից հետևում է, վոր բանվորների միջազգային կազմակերպությունը պետք է կառուցվի համաշխարհային պրոբլեմների ըստ հնարավորության լիակատար և ստույգ իմացության վրա: Ժամանակակից բանվորական շարժման գորաբաժիններից վոչ մեկը չի կարող ընդհանուր թշնամու դեմ հարձակման դիմել այնպես, վոր այդ տեղական կովի ներգործությունը չանդարդառնա մարտական ամբողջ ճակատի վրա: Յեվ վորքան լավ հասկանանք մենք այդ անդրադարձումը, վորքան ստույգ կերպով կարողանանք կանխատեսել այդ անդրադարձումը, այնքան ավելի շատ շանս կունենա բանվորական դասակարգը հաղթելու:

Այդ իսկ պատճառով բանվորական շարժումը պիտի

համաշխարհային ընդհանուր շտաբ ունենա: Այդիսկ պատ-
ճառով շարքային մարտիկները պետք է պայծառորեն գի-
տակցեն իրանց նպատակներն ու միջոցները:

Ամբողջ աշխարհի տնտեսական փոխադարձ կախվա-
ծությունը վերջ տվեց ամեն տեսակի ինքնուրույն և ան-
կախ շրջանների գոյությանը: Այստեղից հետևում է, Վոր
համաշխարհային բանվորական ճակատի վորևե աղգային
մասում առաջ յեկած հեղափոխական գործողությունը
հաջող կարող է լինել միմիայն, յեթե ստուգապես հաշվի
առնի՝ 1) պրոլետարական շարժման վիճակը մյուս մասե-
րում, 2) ԽՍՀՄ-ում յերկրում գործող տնտեսա-աշխարհագրա-
կան գործոնները: Բանվորական դասակարգը նախ քան
իշխանություն խլելն ու պահելը, պետք է լուծի պարենա-
վորման, տրանսպորտի, հում նյութեղենի մատակարար-
ման և նույն տեսակի մի շարք այլ պրոբլեմներ:

Սովորենք մեր թշնամիներից: Իմպերիալիզմի հարու-
ցած և դեռ չլուծված պրոբլեմների ուշադիր ուսումնա-
սիրությունը մեզ նոր զենք կըտա այն կռվի մեջ, Վոր
մենք վարում ենք իրականություն դարձնելու համար հե-
տևյալ լոզունգը, «Ա. լաւաւքի բանվորների համար»:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԻՆԳ ՄԵԾ ԽՄԲԵՐ.

Հետագա աղյուսակները ընդհանուր կերպով պիտի
պատկերացնեն այն գլխավոր փաստերը, Վորոնք վերաբե-
րում են 7—11 գլուխներում նկարագրված հինգ մեծ խմ-
բերից յուրաքանչյուրին:

Այս գլուխների հիման վրա կարգացվելիք դասախո-
սությունների լուսաբանության համար կարելի յե աղյու-
սակները զրատախտակի վրա արտագրել (կրճատումներով)
կամ պլակատների վրա գրել ու այնպես ոգտվել նրանցից:

1. ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ

ՏԻՐՈՂ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Միացյալ Նահանգներ:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԸ.

Վեստ Ինդիա. — Կուբա, Պորտո Ռիկո, Վիրջինյան կղզիներ:

Խաղաղ ովկիանոս. — Հավայան կղզիներ, Ֆիլիպպյան կղզիներ, Գուամ, Տուտուիլա (Սամոյա):

Հյուսիսային Ամերիկա. — Ալյասկա:

ՓԱՍՏԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վեստ Ինդիա. — Հայիտի:

Կենտրոնական Ամերիկա. — Պանամա, Նիկարագուա, Գվատեմալա, Գոնդուրաս (և Մեկսիկա, վորի վրա Միացյալ Նահանգների իշխանությունն աճում է):

Ամերիկա. — Լիբերիա:

Հարավային Ամերիկա. — Միացյալ Նահանգները իրանց ձեռքում պահում են Կոլումբիան, Վենեսուելան, Պերուն և այլն:

ՀՈՒՄ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Քարածուխ. — Միացյալ Նահանգներ. (Կանադա):*

Յերկաթ. — Միացյալ Նահանգներ, Կուբա, Բրազիլիա (և մշակվում) (Նյուֆաունդլենդ):*

Նավթ. — Միացյալ Նահանգներ, Մեկսիկա, Վենեսուելա, Պերու:

Բամբակ. — Միացյալ Նահանգներ:

Կաուչուկ. — Բրազիլիա:

Յուրեն յեղ միս. — Արևմտյան Նահանգները. (Արգենտինա),* (Կանադա):*

ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ ՅԵՎ ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՏԵՐԸ

Պանամայի ցրանցք. — Ծովային կարճ հաղորդակցություններ կուր ովկիանոսների մեջ:

Կուբա. — Յեղ Վեստ-Ինդիայի մյուս կղզիները, վորոնք տիրում են Պանամայի յեղ ու մուտքին Ատլանտյան ովկիանոսի կողմից:

Հավայան կղզիներ. — Խաղաղ ովկիանոսի վրայով անցնող ճանապարհի կիսում կայարան:

Ֆիլիպպյան կղզիներ յեղ Գուամ. — Ասիայում գործելու համար բազաներ:

ՇՓՄԱՆ ԿԵՏԵՐ

Հարավային Ամերիկա. — Առանձնապես Արգենտինան. բնագործում բրիտանական շահերի հետ:

Կանադա. — Ֆինանսական ներաթափանցում դեպի անգլիական կալվածքները:

Խաղաղ ովկիանոս. — Մրցակցություն Յապոնիայի հետ Ջինաստանին տիրապետելու և նրան շահագործելու համար:

*) Տերիտորիաներ, վորոնք առայժմ ամբողջովին կամ մասամբ ուրիշ իմբերի իշխանության տակ են գտնվում:

2. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ

ՏԻՐՈՂ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մեծ Բրիտանիա.— Հարավ-Աֆրիկական Միություն.— Ավստրալիական Միավորում.— Կանադայի գոմինիոն.— Նյու-Ֆաունլենդ.— Նոր Զելանդիա.— Իրլանդիա:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԸ

Հնդկաստան.— Բելուջիստան, Բիրմա և այլն:
Կալվածքներ նեղուցներում.— Սինգապուր և այլն:
Միջագետք.— Արևելյան Աֆրիկա, (Կենիա, Տանզանյա և այլն):
Սուդան.— Արևմտյան Աֆրիկա (Նիգերիա և այլն):
Ռոդեզիա.— Յեվ այլն:
Վես-Ինդիայի.— Կղզիները (Յաֆայկա, Բազամյան կղզիներ և այլն):
Անգլիական Գվիանա:
Անգլիական Գոնդուրաս:

ՓԱՍՏԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պորտուգալական գաղութներ.— Արևելյան և Արևմտյան Աֆրիկա:

Հոլլանդական գաղութներ.— Ոստ-Ինդիա:

Յեգիպոս.— Պարսկաստան.— Տիբեթ:

Արգենտինյան հանրապետություն.— (Մինչև 1914 թվականը. դրանից հետո այստեղ անգլիական շահերին սպառնում են Միացյալ Նահանգները):

Յեվրոպական պետություններ.— (Ավելի կամ պակաս չափով գտնվում են անգլիական ազդեցության տակ)՝ Պորտուգալիա, Հոլլանդիա, Նորվեգիա, Հունաստան, Եստոնիա, Լիտվա, Լատվիա:

ՀՈՒՄ ՆՅՈՒԹԵՂԵՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Քարածուխ.— Մեծ Բրիտանիա, Կանադա, Ավստրալիա, Հնդկաստան, Հարավային Աֆրիկա:

Յերկաք.— Բեծ Բրիտանիա, Նյուֆաունդլենդ, Իսպանիա:

Նավթ.— Պարսկաստան, Միջագետք, Հոլլանդական Ոստ-Ինդիա, Հնդկաստան:

Բամբակ.— Սուդան, Հնդկաստան, Յեգիպոս:

Կաուչուկ.— Մալայան թերակղզի, Հոլլանդական Ոստ-Ինդիա:

Յուրեն յեվ միս.— Կանադա, Ավստրալիա, (Արգենտինա) Հնդկաստան:

ՃԱՆՍՊԱՐՀՆԵՐԸ ՅԵՎ ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՏԵՐԸ

Անգլիական նավահանգիստներ.— (Ատլանտյան ճանապարհի վրա):

Գիբրալտար յեվ Սուեզ.— Դեպի Ասիա գնացող բրիտանական ճանապարհի վրա Միջերկրական ծովի յեվ քըն ու մուտքը):

Մալթա յեվ Կիպրոս.— (Նույն ծովում):

Ադեն.— Տիրում է Կարմիր ծովի յեվ քըն դեպի Հնդկական օվկիանոս:

Սինգապուր.—Անցում խաղաղ ովկիանոսից դեպի Հնդկա-
կան ովկիանոս:

Հոնկոնգ.—Առևտրական բազա չինական ափերում:

Ֆալկլանդյան կղզիներ.—Տիրում են Ատլանտյան ովկի-
անոսից դեպի խաղաղ ովկիանոս գնացող ճանա-
պարհին, վոր անցնում է Հորն հրվանդանի կող-
քով:

ՇՓՄԱՆ ԿԵՏԵՐ

Միջերկրական ծով.—Կռիվ Ֆրանսիայի հետ՝ յերկուսի
համար ևս կենսական անհրաժեշտություն ունե-
ցող ճանապարհների տիրապետության համար:

Ասիական կալվածքներ.—Յապոնական հավակնություն-
ներ Ասիայի վրա գերիշխանություն ձեռք բե-
րելու համար:

Ավստրալիա.—Յապոնիան կարիք ունի յուր տերրիտորի-
ան ընդարձակելու:

Արգենտինա.—(Նայիր յերրորդ խումբ):

Պարսկաստան, Ավղանիստան.—Յեվ այլն. վախ ուսական
պրոպագանդայից այն յերկիրների մեջ, վորոնք
ընկած են դեպի Հնդկաստան և Արևելք տանող
ճանապարհների վրա:

3. ԱՐԵՎԵԼՏԱՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԽՈՒՄԸ

ՏԻՐՈՂ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Յապոնիա

Շահագործման հիմնական շրջանը՝ Չինաստան:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԸ

Ֆորմոզա.—Կորեյա.—Հարավային Սախալին.—Մարեա-
լյան կղզիներ.—Մարիանյան (Լադրոնյան) կղզիներ.—Յա-
պոնական կղզիներ:

ՓԱՍՏԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Շանսուն (Չինաստան).—Մանչուրիա.—Արեվելյան Մոնղո-
լիա:

ՀՈՒՄ ՆՅՈՒԹԵՂԵՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ

Քալաթուլ.—Չինաստան (Շանսի և Շանտուն).—Յապո-
նիա, Սախալին:

Յերկաթ.—Չինաստան (Շանտուն և Յան Յի-Յյանի ափ-
զանը):

Նավթ.—Սախալին, Չինաստան:

Բամբակ. — Չինաստան:

Յորեն. — Մանջուրիա:

Բրինձ. — Չինաստան:

ՃԱՆԱՊԱՐԶՆԵՐԸ ՅԵՎ ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՏԵՐԸ

Բուճ Յապոնական կղզիներ. Ֆորմոզա. — Յե՛վ ալն, վորոնք տիրում են Արևելյան — Ասիական ափերին:

Կորեյա. — «Մայր ցամաքի վրա հենման կետ»:

Շանսունի քերակղզի. — Կորեյայի հետ միասին պաշտպանում է դեպի Մանջուրիա և Հյուսիսային Չինաստան տանող ճանապարհները:

Պոն-Արսուր. — Նավահանգիստ և Մանջուրական յերկաթուղու վերջին կայարան:

Արեվելյան-Չինական Յերկաթուղի. — Մանջուրայի վրայով դեպի Սիբիր: Գտնվում է Յապոնիայի ձեռքում:

Մարալյան յե՛վ Կարուինյան կղզիներ. — Կտրում է ամերիկական ուղիղ ճանապարհը Հավայան և Ֆիլիպպյան կղզիներին մեջ:

Շ Փ Մ Ա Ն Կ Ե Տ Ե Ր

Մրցակցութիւն Ամերիկայի և Անգլիայի հետ Չինաստանում յե՛վ խաղաղ ու կիսանոսում գերիշխանութիւն ձեռք բերելու համար:

Չափազործված տերրիտորիաների կարիք՝ կապիտալի և բնակչության ավելցուկները արտահանելու համար: Ավստրալիա, Կանադա: Ամերիկան պաշտպանվում է «դեղիններից»:

Մանջուրիայի յե՛վ Արեվելյան Չինաստանի յերկաթուղու տիրապետութիւնը, ինչ չափով դա Յապոնիային հնարավորութիւն է տալիս կտրելու ամբողջ Արևելյան Սիբիրը (Վլադիվոստոկը և ալն): Ռուսաստանի համար սպառնալիք է հանդիսանում: Հյուսիսային Սախալին — Ռուսական տերրիտորիայի գրավում:

4. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ

ՏԻՐՈՂ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ.

Խորհրդային Ռուսաստան

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հանրապետութիւններ, ինքնավար շրջաններ և ալն, վորոնք միասին կազմում են Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւնների Միութիւն. — Ռուսաստանի Ս. Խ. Ֆ. Հանրապետություն, Ուկրաինա, Բելոռուսիա, Վրաստան, Հայաստան, Ադրբեջան:

ՓԱՍՏԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բալթյան պետություններ. — (Եստոնիա, Լատվիա և Լիտվա). Թեև սրանք մինչև այժմ մտնում են Բրիտանական խմբին մեջ, սակայն հանդիսանում են Յեվրոպական Ռուսաստանից բնական յե՛վ դեպի հյուսիս՝ Բալտիկ ծով և չեն կարող յերկար ժամանակով իրանց անկախ պահել ալն հսկայական կոնտինենտալ յերկրից, վորին ծառայելու համար կառուցվել և ստեղծվել են նրանց նավահանգիստները:

ՀՈՒՄ ՆՅՈՒԹԵՂԵՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ

Քարածուխ. — Դոնբաս (Ուկրաինա) Տուլայի նահանգ
(Մոսկվայից հարավ.) Սիբիր (համարյա դեռ քնն-
ված է և չի շահագործվում):

Յերկաթ. — Դոնբաս. Սիբիր:

Նավթ. — Ադրբեջան (Բագու) Դրոզնի:

Բամբակ. — Թուրքեստան:

Հաց. — Ուկրաինա, Սիբիր:

Փայտ. — Հյուսիսային Ռուսաստան, Հյուսիսային Սիբիր:

ՃԱՆԱՊԱՐԶՆԵՐԸ ՅԵՎ ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՏԵՐԸ

Ռուսական տերրիտորիայի վրա վոչ համաշխարհային նը-
շանակություն ունեցող ճանապարհներ կան, վոչ
եւ նրանց վրա իշխող կետեր:

Հսկայական նշանակություն ունի ներքին յերկաթուղային
սիստեմի հետագա զարգացումը. որինակ, Սիբի-
րի յերկաթուղուց կողմնակի ճյուղեր անցկացնելը
Սիբիրը կը կենդանացներ:

Այնուամենայնիվ արտասահմանյան առևտրի համար Ռու-
սաստանը պետք ունի դուրս գալ Բալթիկ յեվ
Միջերկրական ծովերը (Կոնստանդնուպոլիս և
նեղուցները) և խաղաղ ովկիանոսը (Վադիվոս-
տոկ):

Շ Փ Մ Ա Ն Կ Ե Տ Ե Ր

Հյուսիսային Ասիային յեվ Արեւելյան Սիբիր. — Յասու-
նիայի ներգործականությունը և հարձակողական
դերքը:

Միջին Արեւելք. — Անգլիան վախենում է «պրոպագան-
դայից»:

Յեվրոպական սահմաններ. — Գլխավորապես Ֆրանսիական
իմպերիալիզմի գործակալները՝ Լեհաստանի և
Ռումինիայի հետ:

5. ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ

ՏԻՐՈՂ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Ֆրանսիա

ՅԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀՊԱՏԱԿ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բելգիա, Դեմանիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Չեխոսլա-
վակիա, Հարավ-Սլավիա:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԸ

Միջերկրական ծով. — Ասորիք, Տունիս, Ալժիր, Մարոկկո:
Աֆրիկա. — Արևմտյան Աֆրիկա (Սենեգալ և այլն). հասա-
րակածային Աֆրիկա, Մադագասկար:

Ասիա. — Ինդո-Կիտայ:
Խաղաղ ովկիանոս. — Նոր-Կալեդոնիա և այլ կղզիներ:
Կենտրոնական յեվ Հարավային Ամերիկա. — Գվինա, Մարտինիկա և այլն:

ՓԱՏՏԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նայիր «Հպատակ յեվր. պետություններ»:
Բելգիական Կոնգո:

ՀՈՒՄ ՆՅՈՒԹԵՂԵՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Քարածուխ. — Հյուսիսային Ֆրանսիա, Սաար, Ռուր, Սիլեզիա (Լեհաստան):

Յերկար. — Լոտարինգիա:

Նաճ. — Ռումինիա, Գալիցիա (Լեհաստան),

Բավար. — Ասորիք:

Կաուչուկ. — Կոնգո:

Հաց. — Ֆրանսիա, Ռումինիա, Ալժիր:

ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ ՅԵՎ ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՏԵՐԸ

Հարավ-Ֆրանսիական և ևալանգիսներ. — Միջերկրական ծովի վրա և այդ ծովի վրայով ճանապարհ դեպի Հարավային Ամերիկա:

Ֆրանսիայի համար անհրաժեշտ է իշխանություն ունենալ Գերմանիայի վրա, վորպեսզի յուր ձեռքում պահի յեվրոպական ներքին ճանապարհները (յերկարթուղիներ, գետեր):

ՇՓՄԱՆ ԿԵՏԵՐ

Միջերկրականի շրջան. — Կռիվ Անգլիայի դեմ՝ Լեհաստան անհրաժեշտություն ունեցող ծովային ճանապարհներին տիրելու համար:

Ֆրանսիան աշխատում է ձեռք ձգել Տանիերը, վոր գրառվում է Գիբրալտարի դիմաց:

Ֆրանսիան ոգնում է Թուրքիային ընդդեմ Հունաստանի, վորին ոժանդակում է պաշտպանում է Անգլիան:

Կենսոնական Յեվրոպա. — Անգլիական և ֆրանսիական կապիտալի վրջիվ խմբերի յեռանդուն ներթափանցման ասպարեզ:

ՅԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ. ԻՏԱԼԻԱ

Կալվաժֆներ. — Տրիպոլի, Սոմալի, Երիտրեա և այլն (Աֆրիկա):

Փասսական սիրապետություն. — Ալբանիա:

Հում նյութ. — Քարածուխի և յերկաթի պակաս:

Ճանապարհներ և այլն. Միջերկրական ծովի վրա Իտալիայի դիրքը թույլ է տալիս նրան արտաքուստ անկախություն պահպանել Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև:

ԲԱՐՅԵԶՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Հռոմեական կայսրութիւնը յուր ծաղկման գերագույն մոմենտին	56	յեր.
2. Հանդայի շրջանը	61	»
2. Արաբական առևտրական ճանապարհները և թուրքական արշավանքները	65	»
4. Միացյալ Նահանգների հայտնագործումը	86	»
5. Յեվրոպական յերկաթուղիները	89	»
6. Ռուրի քարածուխը և Լոտարինգիայի յերկ.	97	»
7. Հինգ մեծ խմբերը	102	»
8. Միացյալ Նահանգների առաջնադասումը դեպի Կենտրոնական Ամերիկա	112	»
9. Բրիտանական կալվածքները Հնդկական ովկիանոսում	126	»
10. Անգլիական ծովային ճանապարհը դեպի Ասիա և Բերլին-Բաղդատ յերկաթուղու գեր- մանական ծրագիրը	128	»
11. Ռուսաստանի աճումը XVII և XVIII դար.	154	»
12. Յեվրոպական Ռուսաստանի հատիկավոր բուսականութիւնը	156	»
13. Սիբիրական տրանսպորտի պրոբլեմը	162	»
14. Ֆրանսիան և Միջին Յեվրոպան	171	»
15. Ֆրանսիա և Ֆրանսիական Աֆրիկան	174	»

50

192

1)

24 33,

ԳԻՆՆ Ե 1 ՌՌԻԲ.

